

”først, som rettfærdig Dommer at
straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade”:
Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765

Thomas Ewen Slettebø
Masteroppgave i historie
Veileder Anne Hilde Nagel
Universitetet i Bergen
Høsten 2007

Innhold:

1 Innledning.....	4
1.1 Avgrensning og problemstilling:	5
1.2 Historiografi og teori:	6
1.2.1 Bondeopprør og bondemotstand i norsk historiografi.....	6
1.2.2 Litteratur om Strilekrigen.....	9
1.2.3 Makt, legitimitet og ideologi.....	13
1.2.4 "Public transcripts" og "hidden transcripts"	17
1.3 Om kildene:.....	19
2 Det selvbevisste eneveldet – Elementer av regimets ideologi	21
2.1 Arveenevoldsregjeringsakten 1661 og Kongeloven: Eneveldets grunnlag	22
2.2 Institusjoner og ideologi.....	24
2.2.1 Den lydøre kongen: Supplikker og bondedeputasjoner	25
2.2.2 Den rettferdige kongen: Kommisjonene	28
2.2.3 Den milde kongen: Benådning som propaganda.....	30
2.2.4 Den strenge kongen: Kongen som far, bøndene som barn.....	34
2.3 Mottagersiden: De norske bøndene.....	37
3 Oppløp!.....	41
3.1 Kommunikasjon og kommunikasjonsproblemer i Nordhordland	42
3.2 Den 1. mars 1765	45
3.3 "denne usædvanlige samling av Nordhordlehns Almue" 18. og 19. april 1765.....	48
3.4 Bøndenes fremgangsmåte: en kommentar	54
4 De lokale reaksjonene	58
4.1 Mottiltakene	58
4.2 Om hardangerbøndenes propagandaverdi	63
4.3 Meyers versjon: En kommentar	67
5. Kommisjonen kommer til byen: Fra kaos til orden.....	71
5.1 Makt demonstrasjon: Fasaden gjenoprettes	74
5.2 Kommisjonen som formidler	75
5.2.1 Budskapet	76
5.2.2 Kommunikasjonen med allmuen i Ryfylke.....	83
5.2.3 "Naade og Mildhed" eller "rettferdig Unaade"?	86

5.2.4 Siste ord om skatten	94
5.3 Kommissjonen som fortolker: Kommissjonsrapporten.....	98
5.3.1 Om bakgrunnen for oppløpet: Ansvarsfordeling og ansvarsfraskrivelse.....	99
5.3.2 Kollektiv og individuell skyld: den forførte allmuen.....	105
5.3.3 En ideologisk tolkning?.....	111
6. Konsekvenser	114
6.1 Den lange rettssaken	115
6.2 Strilekrigens etterliv: Inspirasjon for en opprørskultur?	120
6.3 Regimets PR-strategi og opprørspolitikkk på vestlandet og i Norge etter 1765	123
7 Konklusjon: Hvordan håndtere improvisasjon i eneveldets teater?.....	128
8 Kilder og Litteratur:	134

Takk:

Jeg vil først og fremst takke min veileder, professor Anne- Hilde Nagel, for viktige innspill, lærerike samtaler og god støtte underveis. Professor Ståle Dyrvik, professor John Ragnar Myking, førsteamanuensis Arne Solli og alle studenter ved seminar for tidlig moderne tid fortjener også en stor takk for hyggelig stemning og konstruktiv kritikk på torsdagsmøtene. Jeg vil også takke Gustav Sætra for flere gode forslag og ideér.

Broder Helge Slettebø har vært en uvurderlig hjelp i transkribering av kildene, selv om heller ikke han egentlig kunne det til å begynne med, og hjalp meg også med godt humør og pågangsmot i en kritisk fase av arbeidet.

Bjørn Bagge har vært hjelpsom med gode tips og samtaler, både som medstudent og i sin jobb som ansatt ved spesialsamlingene ved UB. Også de andre ansatte ved spesialsamlingene skal ha takk for god hjelp.

Helt til slutt vil jeg takke Dagrun og Amanda for å ha gitt meg så mye annet (morsomt) å holde på med på hjemmebane, at jeg aldri helt rakk å bli stresset av den forestående innleveringsfristen. Dere er best!

1 Innledning

”I en fremstilling av bondeopløbet i Bergen 1765, den saakaldte strilekrig, kan en spare seg den traditionelle indledning med gjennomgaaelse av forgængernes opfatninger. Slike eksisterer ikke. Det er fordelene eneste vil mange si-ved at ta sig av efterglemte saker i historieforskningens lagerrom”.¹

Slik innleder historikeren Georg Sverdrup sin fremstilling av Strilekrigen i Bergen fra 1921. I dag, nesten hundre år senere, er det skrevet mye mer både om denne hendelsen spesielt og om bondeopprør i Norge generelt. Sverdrups materialistiske og klassebaserte tolkning av Strilekrigen og Lofthusreisingen, som han i stor grad delte med Halvdan Koht, er i nyere tid blitt nyansert og utfordret av en rekke historikere.² Man finner allikevel et solid grunnlag hos Sverdrup, og en oppgave om de samme begivenhetene er nødt til å ta stilling til hans tolkning av dem.

Den viktigste årsaken til Strilekrigen var en ny koppskatt som ble lansert i 1762 for å fylle opp statskassen, som var i kraftig underskudd etter opprusting og nøytralitetsvakt i forbindelse med den europeiske syvårskrigen.³ Skatten gjaldt i alle statens områder, men det var bare i Norge at innkrevningen av skatten viste seg å bli svært problematisk.⁴ De norske bøndene protesterte mot de ekstra byrdene som ble pålagt dem, og sentralmyndighetene forsøkte på bakgrunn av klagen å skreddersy skattekravene etter de forskjellige fogdedistriktenes betalingsevne. Dette førte til uklarhet om hvor mye som skulle betales av hvem, både hos befolkningen og hos skatteinnkreverne, og dermed også til en del urolighet. I tillegg ble utpantning benyttet i noen områder og ikke i andre, noe som ble oppfattet som urettferdig. I Nordhordland ble urolighetene forsterket av at soldater ble brukt ved utpantningen, såkalt militær eksekusjon.

En bondedelegasjon dro den 1. mars 1765 til stiftamtman Ulrik Fredrik de Cicignon i Bergen og forlangte å få se en forordning om ekstraskattens avskaffelse som de hadde hørt rykter om. Da de etter å ha nektet å dra uten å se denne ble angrepet av noen soldater som tilfeldigvis kom forbi, rant begeret over for bøndene. Den 18. april kom ca. 2000 striler inn til byen og konfronterte øvrigheten. Stiftamtmannen og fogden ble fysisk angrepet og dratt rundt i byen av allmuen, foran redde borgere og øvrighetspersoner. Urolighetene endte først da stiftamtmannen betalte tilbake skattene til bøndene. Det er denne hendelsen som av ettertiden har fått navnet ”Strilekrigen”. Det var uroligheter flere steder på Vestlandet på denne tiden, men det var i Bergen situasjonen var mest tilspisset. Derfor så myndighetene seg nødt til å sende en kommisjon

¹ Sverdrup 1921: 15

² Se kapittel 1.2.1 og 1.2.2

³ Dyrvik 1999: 182 ”Koppskatt var ein skatt som skulle svarast med same beløp pr. person utan omsyn til kjønn, alder eller inntekt(...)”

⁴ Feldebæk 1998: 98

sommeren 1765 for å undersøke hva som var hendt den 18. april, hvem som hadde deltatt, og i hvilken grad bøndernes klager forut for oppløpet var berettiget.

En opprørsituasjon er problematisk for ethvert regime. Ekstra vanskelig er det hvis opprøret foregår i et samfunn som er strengt hierarkisk organisert, hvor makten utelukkende tilhører en elite og hvor undersåttene forventes å vise total lydighet. Et opprør kan i et slikt samfunn tydeliggjøre kløften mellom maktelitens ambisjoner og syn på hvordan samfunnet bør være, og hvordan det virkelig er. En slikt dilemma kan løses på mange måter, ved straff og represjon av opprørerne, eller med mykere midler, som overtalelse og forsøk på å legitimere den eksisterende samfunnsordningen. Hvilken løsning som blir valgt kan fortelle en del om hva slags forhold regimet har eller ønsker å ha til sine undersåtter.

I denne oppgaven har jeg derfor valgt å undersøke oppløpet i Bergen 1765 og myndighetenes håndtering av det i lys av det dansk-norske eneveldets ideologi og relasjonene mellom eneveldets representanter og dets norske undersåtter. Målet er å studere hendelsene etter et oppløp, hvor forholdet mellom øvrighet og allmue er usikkert og anspent, for å kaste lys over hvordan makten opererte under det oldenborgske regimet, og hvordan det reagerte på den utfordringen et slikt oppløp var for statens selvbylde og ansikt utad. Hovedfokuset vil derfor være på hvordan myndighetene opptrådte overfor undersåttene. Bøndernes handlinger under oppløpet og deres reaksjoner på håndteringen av det vil også være viktig, da dette kan si en del om hvordan og hvorvidt statens ideologi påvirket dem og hvordan de forholdt seg til den.

1.1 Avgrensning og problemstilling:

Jeg har i denne masteroppgaven valgt å se på ett enkelt opprør, Strilekrigen i 1765. Ulempen med dette metodiske grepet er at opprør som regel er svært spesielle situasjoner som på mange måter avviker fra normalsituasjonen. Det vil alltid være en fare for at man overdriver eller generaliserer betydningen av utsagn og gjerninger som er eksepsjonelle. På den annen side kan dette også være en fordel, da forhold som vanligvis holdes skjult kommer opp til overflaten under et opprør, enten direkte eller indirekte. Michel Foucault har hevdet at analyser av opprør er en god måte å avdekke maktrelasjoner som vanligvis ligger skjult i sosiale system. Fremfor å se på idealtilstanden eller det han kaller systemets ”interne rasjonalitet”, kan det være mer opplysende å studere maktrelasjonene i lys av de ulike aktørenes motstridende strategier.⁵ Ved å fokusere på en handlingsmettet situasjon har man anledning til å gå dypere inn i kildene og lete etter sammenhenger og strukturer som ellers er vanskelige å få øye på. Dette er blant annet blitt gjort

⁵ Foucault 1982: 210- 211

med hell av Annales-historikeren Emmanuel La Roy Ladurie, som i boken ”Carnival in Romans” tar utgangspunkt i en spesiell situasjon, et karneval som utviklet seg til et opprør, og analyserer kildene kvalitativt. På den måten får han frem sosiale spenninger og mentale forestillinger som i en undersøkelse av normalsituasjonen kanskje ville vært usynlige.⁶

Enkelte historikere har påpekt at det finnes en rekke likheter mellom opprørene i Norge på 1700- tallet, og da særlig i forhold til hvordan myndighetene reagerte på dem.⁷ Det kunne derfor vært aktuelt i denne masteroppgaven å sammenligne Strilekrigen med andre oppløp i perioden. Fokuset her vil imidlertid bare være på Strilekrigen. Dette valget er blitt gjort delvis på bakgrunn av arbeidsmengden. Det ville vært for tidkrevende å ta for seg mer enn ett opprør i detalj, selv om dette nok kunne vært interessant. Men også kildenes tilgjengelighet og interessen for Bergen har ført til dette valget.

Den tidsmessige avgrensingen i oppgaven er fra omkring 1762, da ekstraskatten ble innført, til ca. 1768, da de siste kildene mine ble skrevet. Tyngdepunktet i undersøkelsen ligger på månedene etter oppløpet, med vekt på kommisjonens arbeid i denne perioden. I tillegg vil jeg se på tiden før oppløpet, da bøndenes misnøye oppsto, og selve oppløpet den 18. april. Men jeg vil også se på Strilekrigen i en større kontekst, og bevege meg ut av denne tidsrammen.⁸

Den geografiske avgrensingen er hovedsaklig Bergen med omland, og til en viss grad Stavanger, hvor kommisjonen også undersøkte uroligheter. Jeg vil med andre ord konsentrere meg om de områdene som kommisjonen hadde i oppdrag å undersøke.

Hovedproblemstillingene for denne masteroppgaven er: *Hvilken rolle spilte regimets ideologi og legitimitetsbehov for håndteringen av Strilekrigen? Og hvordan forholdt strilene seg til den offisielle ideologien før, under og etter opprøret?*

1.2 Historiografi og teori:

1.2.1 Bondeopprør og bondemotstand i norsk historiografi

Jeg vil her kort gjøre rede for hvordan temaet bondeopprør og bondemotstand i Norge i tidlig moderne tid er blitt behandlet av norske historikere. Dette er ingen fullstendig historiografisk fremstilling, men en beskrivelse av det jeg mener er de viktigste tendensene i norsk forskning på området.

⁶ Ladurie 1981

⁷ Se bl.a. Rian 2003: 113, Sverdrup 1921: 15 og Hornemann 1995: 126

⁸ Spesielt i kapittel 6

Et naturlig sted å starte er hos Halvdan Koht og hans klassiske verk *Norsk bondereising* fra 1926.⁹ Koht behandlet all bondemotstand i Norge fra 1500- til 1800-tallet i en stor syntese, og tolket den angivelig store mengden motstand som uttrykk for en klassebevissthet hos bøndene som økte i denne perioden. Implisitt i denne tankegangen ligger en idé om at bøndene utgjorde en klasse med de samme interessene og målene, som sammen kunne agere mot det Koht oppfattet som embetsmennes og borgernes økte utbytting av bøndene. Den utstrakte motstanden i Norge tolket Koht som en forløper for bondepolitikken på 1800-tallet, som igjen pekte fremover mot arbeiderklassens kamp om politisk og økonomisk makt på 1900-tallet, Kohts samtid. Denne omfattende tolkningen, som hentet impulser fra både Karl Marx og Ernst Sars¹⁰, er i senere tid blitt kritisert av andre historikere. Ifølge Jørn Sandnes overdriver Koht intensiteten i de norske bøndenes motstand. Han hevder at det ikke mer enn et par av tilfellene Koht bygger sin fremstilling på som kan betegnes som åpne reisinger.¹¹ En annen viktig innvending er at bøndene i Norge vanskelig kan defineres som en homogen klasse, siden det var store sosiale, kulturelle og økonomiske forskjeller både mellom bønder i ulike deler av landet og mellom bøndene innad i ulike lokalsamfunn.¹² Konklusjonen til Sandnes er at Koht overdrev intensiteten i de norske bøndenes motstandsvilje, og at hovedargumentet til Koht dermed faller bort. Sandnes mener at man heller bør konsentrere seg om den utstrakte hverdagsmotstanden i Norge i perioden, som var et vanligere, og dermed viktigere, fenomen.

Steinar Imsen er gått enda lengre og omvurdert hele forholdet mellom den norske allmue og øvrigheten.¹³ Han hevder at dette forholdet var preget av samspill og kommunikasjon og at bøndene, på grunn av utstrakt politisk virksomhet, ikke hadde behov for å gå til opprør. Motstanden deres var institusjonalisert gjennom deres virksomhet på bygdetinget, og ved bruk av supplikker og andre midler. En av hovedtendensene i nyere norsk forskning er med andre ord at interaksjonen mellom øvrighet og allmue blir vektlagt på bekostning av Kohts konfliktperspektiv.

En annen faktor som har fått oppmerksomhet er årsakene til de opprørene som forekom. Koht oppfattet forverringen av bøndenes økonomiske situasjon på 1500-tallet som hovedårsaken til motstanden. Korrupte embetsmenn og griske borgere var ansvarlige for forverringen, og det var derfor disse som var målene for bøndenes motstand. Jørn Sandnes er på dette punktet i hvert fall delvis uenig med Koht. I følge Sandnes var ikke omfanget av byrdene den viktigste årsaken til bøndenes motstand, men legitimeringen av byrdene.¹⁴ Han oppfatter derfor mentalitet som den

⁹ Koht 1975

¹⁰ Kjeldstadli 1995: 59- 60

¹¹ Sandnes 1990: 34

¹² Sandnes 1994: 55

¹³ Imsen 1994

¹⁴ Sandnes 1990: 106

viktigste faktoren. Bøndene tålte ganske store byrder så lenge de oppfattet dem som rettfærdige og forankret i tradisjon. Først da det kom *nye* krav ble det motstand.¹⁵

Det er også uenighet om hvordan opprørene på 1700-tallet skal tolkes. For Koht var disse opprørene de viktigste i hele unionstiden, andre halvdel av 1700-tallet var nettopp perioden da ”samfunds-motsetningane kvesste seg til”.¹⁶ Han tolket opprørene som en reaksjon på en ny forverring av de økonomiske kår etter en lang oppgangstid for bøndene. Georg Sverdrup, som var elev av Koht, plasserte dem også i et utviklingsperspektiv hvor bøndene opplevde en nedgang i levekår som førte til en sterkere klassefølelse i opposisjon mot embetsmennene og borgerne. For begge var imidlertid Lofthus-reisingen viktigst, de tolket Strilekrigen som en mindre forløper til denne, uten like omfattende konsekvenser.¹⁷

For senere historikere har disse opprørene mistet mye av sin betydning. I Imsen og Sandnes sine tolkninger skulle denne perioden være preget av at de norske bøndene har normalisert sitt forhold til øvrigheten. Imsen diskuterer ikke forholdet mellom øvrighet og bondesamfunn etter midten av 1600-tallet, fremstillingen hans slutter med Christian IV. Han antyder at ”de funksjonelle og strukturelle relasjonene krone-bygd” kom til ”å bestå fram til midten av 1600- tallet, ja i redusert form så lenge sambandet med Danmark varte”.¹⁸ Men han utdyper ikke hvordan den ”reduserte formen” av relasjonene påvirket graden av motstand. Strilekrigen og Lofthusreisingen blir altså ikke diskutert av Imsen.

Sandnes fokuserer hovedsakelig på 1400- og 1500-tallet i sin fremstilling. Det er i disse hundreårene at den mest voldelige og intense motstanden fant sted, og Sandnes hevder at de siste *store* bondeaksjonene fant sted før 1550.¹⁹ Han forklarer dette med at bondemotstanden i stadig økende grad ble ”kanalisert inn i legale former gjennom kommisjoner for regulær klagebehandling”.²⁰ Han refererer riktignok til motstanden mot ekstraskatten i 1760- årene, men dette forklarer han som en ”etterdønning” etter at ”bondeurolighetene stort sett ebbet ut” etter ca. 1600.²¹ Nedvurderingen av 1700-tallets opprør hos disse historikerne skyldes nok delvis at de har arbeidet mest med norsk middelalderhistorie.

En annen oppfatning har Gustav Sætra, som hevder at helstaten oppfattet opprørene som en trussel, på grunn av det store omfanget og at de kom på et politisk ubeleilig tidspunkt. For Sætra vitner opprørene på 1700-tallet også om en økt bevissthet blant de norske bøndene som

¹⁵ Se også Njåstad 2004: 112

¹⁶ Koht 1975: 287

¹⁷ Koht 1975: 287-288 og Sverdrup 1921: 15

¹⁸ Imsen 1990: 87

¹⁹ Sandnes 1994: 54

²⁰ Sandnes 1994: 59

²¹ Smsts.

må sees i sammenheng med bondepolitikken på 1800-tallet.²² Han knytter dermed an til Kohts oppfatning.

Noen av de viktigste spørsmålene knyttet til bondeopprørene i Norge som er blitt stilt av norske historikere er dermed hvorvidt forholdet mellom øvrighet og allmue egentlig har vært preget av interaksjon eller konflikt, hva årsakene til eventuelle opprør har vært, og hvilke perioder som har vært mest tilspisset. Tendensen har gått fra et fokus på konflikt, til et fokus på tilpasning og den mindre dramatiske hverdagsmotstanden. Min masteroppgave havner for så vidt på siden av denne diskusjonen siden jeg diskuterer et oppløp, en faktisk konflikt. Da blir normaltstanden, eller ”hverdagen” mindre relevant. Spørsmålet om bondemotstanden på 1700-tallets intensitet og relevans sammenlignet med andre perioder i dansketiden, er derimot mer viktig i denne sammenheng. Jeg mener Sandnes tar feil når han bruker vold og intensitet som en måler for hvor viktig et opprør eller oppløp er. Bondeaksjonene på 1400- og 1500-tallet forekom i en periode hvor den politiske situasjonen var mer ustabil, og hvor vold var en vanligere del av livet enn på 1700-tallet. Strilekrigen og Lofthusreisningen, og andre mindre og mer ukjente oppløp på 1700-tallet, forekom derimot i en periode preget av relativt stabile og fredelige samfunnsforhold og blir derfor, etter min oppfatning, desto viktigere. Jeg er enig med Gustav Sætra, som viser at den samlede effekten av opprørene på 1700-tallet gjorde at de ble sett på som en trussel og derfor tatt svært alvorlig av myndighetene. Dette er i seg selv en god nok grunn til å studere dem.

1.2.2 Litteratur om Strilekrigen

Det er etter hvert blitt skrevet en god del om Strilekrigen. Yngvar Nielsen var en av de første som skrev om oppløpet, i hans historisk-topografiske bok om Bergen, skrevet i 1879.²³ Nielsen gir en kort og presis beskrivelse av oppløpet, men siden det bare er viet ti sider er det relativt lite detaljert. Nielsen mente at Strilekrigen var ”den mest opsigtsvækkende Begivenhed” i 1700-tallets Bergen, og et sidestykke til Lofthusreisningen tjue år senere. Han hevdet at det var et enestående opptrinn både i sin opprinnelse og sine følger, en hendelse som får sin betydning ”som et Bidrag til at lære den norske Almues Karakter at kjende, tillige med den Maade, hvorpaa den optraadte, naar den paa en eller anden Vis troede sig forurettet af dem, der havde Magten”.²⁴

²² Sætra 1998

²³ Nielsen 1877: 449-459

²⁴ Nielsen 1877: 449

Utover dette gjør Nilsen ingen forsøk på å sette oppløpet i et større perspektiv. Hans gjennomgang er stort sett beskrivende, og ser ut til å gjengi den versjonen av hendelsene som blir gitt i kildene, uten å stille noen kritiske spørsmål til dem.

I *Norsk militærhistorisk tidsskrift* fra 1879, skrev premierløytnant Barstad artikkelen ”Det bergenske oppløb 1765”, som en del av serien ”Optegnelser fra Bergen musæum”. Også Barstad beskriver hele hendelsesforløpet, men heller ikke han gir en detaljert skildring eller noen omfattende tolkning. Han skriver selv at han kun betrakter oppløpet ”for så vidt som militære personer spiller nogen rolle deri” og at han kun presenterer ”det, der har speciel militær interesse”.²⁵ Teksten bærer også preg av dette, da Barstad fokuserer på militæreksekusjonene og militærets opptreden under allmuesamlingen og ved kommisjonens ankomst.

O. Olafsen skrev i 1915 en artikkel om Strilekrigen, med fokus på hvordan allmuen i Hardanger reagerte på oppløpet.²⁶ Olafsen beskriver først oppløpet kort og konsist, før han går videre til det som synes å være hans hovedpoeng: at hardangerbøndene var mer opplyste og lovlydige enn strilene. Jeg diskuterer denne artikkelen nærmer i kapittel 4.1.3.

Ett av de viktigste bidragene til oppløpets historiografi er selvsagt skrevet av Georg Sverdrup.²⁷ Sverdrup var den første til å skrive en omfattende og detaljert gjennomgang av Strilekrigen og dens forhistorie, og plasserte det samtidig i en større kontekst. Han satte oppløpet i et direkte forhold til Lofthusreisingen som han hadde skrevet en avhandling om tre år tidligere. Han mente at det ville være en overdrivelse å stille Strilekrigen på linje med den mer betydelige Lofthusreisingen, da førstnevnte var for episodisk og resultatløst til å forsvare en slik sammenligning. Men man burde allikevel se dem i sammenheng, da de begge var uttrykk for ”bondens strid for at avkaste det økonomiske aak som borger og embetsmand i forening hadde lagt paa ham”.²⁸

En lignende oppfatning finner vi også hos Halvdan Koht, som i *Norsk Bondereising* diskuterte Strilekrigens betydning i en større sammenheng. Men Koht ga oppløpet større betydning enn Sverdrup. I Kohts hovedtema om den voksende klasse- og nasjonalbevisstheten blant norske bønder i dansketiden fikk Strilekrigen en viktig plass som den ”fyrste store reisinga i Norge”.²⁹ Strilekrigen, og motstanden den inspirerte andre steder, ”fører inn i ein ny tidbolk i den norske bondehistoria”.³⁰ Et ny samlingsånd steg fram, og bøndenes motstandsånd holdt på å

²⁵ Barstad 1879: 422

²⁶ Olafsen 1915

²⁷ Sverdrup 1921

²⁸ Sverdrup 1921: 107

²⁹ Koht 1975: 288

³⁰ Koht 1975: 303

sprengte bygdegrensene.³¹ Koht mente at det ikke var noen tilfeldighet at de nasjonale selvstendighetstankene brøt frem bare fem-seks år etter Strilekrigen. Han måtte innrømme at det riktignok var embetsmenn og borgere som uttrykte disse tankene, men de kjente ”noko av eit nytt luftdrag som steig upp ikring dei ifrå bondesamfunde”.³² Kohts bidrag er interessant som ledd i en større fortelling om bondemotstand i Norge, men har ellers ikke noe særlig nytt å bidra med i forhold til Sverdrup når det gjelder tolkning av kildene.

Senere har oppløpet blitt omtalt i flere oversiktsverk over dansk-norsk eller norsk historie, samt lokalhistoriske bøker om Bergen eller Nordhordland.³³ Av sistnevnte vil jeg særlig trekke frem bind 2 av *Fana Bygdebok*, skrevet av John Ragnar Myking, og bind 3 av *Strilesoga*, skrevet av Atle Døssland.³⁴ Begge disse bøkene bruker relativt mye plass på strilekrigen og dens ettervirkninger, og har mange interessante perspektiver og ny informasjon. For eksempel diskuterer begge forfatterne Strilekrigens påvirkning på forholdet mellom øvrighet og undersåtter i årene etter oppløpet. Dette er et aspekt som ikke er vurdert før, så vidt jeg kan se.

Når så mange har skrevet om disse hendelsene før, kan en ny undersøkelse som bygger på de samme kildene rettferdiggjøres? Spørsmålet dreier seg først og fremst om denne oppgavens forhold til Sverdrups verk, da de andre tekstene jeg har nevnt enten har et snevrere fokus, eller i stor grad baserer seg på hans arbeid.

Og svaret er etter min mening: ja, en ny undersøkelse kan rettferdiggjøres. Jeg mener at spørsmålene jeg stiller til kildene har et helt annet perspektiv enn Sverdrup, som i sin analyse av oppløpet la vekt på økonomiske spørsmål. Han skriver selv at Strilekrigen er av allmenn interesse fordi den ”kaster [...] streiflyv over kystbefolkningens økonomiske kaar, dens karakter, tenkesæt og forhold til embedsklassen i det 18. aarhundrede; den gir os ogsaa et ganske skarpt indblik i datidens ensidige og mangelfulde skattepolitikk”.³⁵

Jeg forsøker å gå en annen vei enn Sverdrup. I denne oppgaven benyttes et perspektiv som i stor grad er inspirert av nyere svensk forskning på tidlig moderne tid. Hensikten er å se på forholdet mellom øvrighet og befolkning, og i en forlengelse av dette, bondeopprørene og myndighetenes håndtering av dem, i lys av statens ideologi. Med en slik innfallsvinkel får man med nyanser som faller bort i en klassebasert eller en funksjonalistisk tolkning. Fokuset ligger heller på hvordan de eksisterende maktforholdene i samfunnet blir utfordret i en slik situasjon, og hvordan de ulike aktørene oppfatter og forholder seg til dette.

³¹ Koht 1975:303

³² Smsts.

³³ Gode oversiktsverk hvor oppløpet blir omtalt er Dyrvik 1978 og Feldbæk 1998

³⁴ Myking 1990 og Døssland 1998

³⁵ Sverdrup 1921: 16

Oppgaven er inspirert av flere svenske historikere som har interessert seg for slike problemstillinger. Mikael Alm har i en analyse av det gustavianske eneveldets språk og selvbilde i perioden 1772-1809, sett hvordan de eneveldige monarkene i Sverige legitimerte sitt styre gjennom språk og symboler i en periode da eneveldet som styreform ble utfordret av nye ideer om maktfordeling og folkesuverenitet. Ved å analysere offisielle medaljer og kongenes taler ved riksdagen i perioden får han frem hvordan regimet utformet sitt offentlige ansikt overfor undersåttene. Et sentralt poeng hos Alm er at regimet alltid konkurrerer mot ”motbilder” som utfordrer det offisielle bildet, derfor er det viktig å oppnå diskursiv autoritet i samfunnet. Dette oppnås ved å knytte an til de forestillinger og verdiladete begrep som er fremtredende i samtiden og mestre dem.³⁶

En annen svensk historiker, Marie Lennersand, har i sin analyse av kommisjoner i Sverige under eneveldet vist hvordan kommisjonene, i tillegg til å utøve disiplin- og kontrollfunksjoner, også var en sentral måte for eneveldet å kommunisere regimets ideologi og legitimere dets makt ved å vise at viktige ideologiske funksjoner ble opprettholdt.³⁷

Et lignende perspektiv har også Karin Sennefelt, som skriver om et konkret bondeopprør i Sverige i 1743, ”Dalupprøret”. Sennefelt er ikke primært opptatt av hvorfor det blir opprør, men hvordan det foregår, og hvordan opprøret håndteres av myndighetene. Hun ser på kommunikasjon som en viktig faktor i et opprør. For opprørsgruppen gjelder det å skape en konsensus som mobiliserer til handling. Dette foregår gjennom kommunikasjon. Bøndene kommuniserer sitt syn innad i bevegelsen, utover for å rekruttere flere, og gjennom sine handlinger kommuniserer de et budskap som utfordrer regimet.³⁸ Tilsvarende må regimet vise hva det syns om opprøret og hvorfor det er galt. Systemets makt bunner i en ideologi som det i en opprørsituasjon må kommunisere for å hevde sin legitimitet.

Et viktig fellestrekk hos disse forskerne er at de behandler utøvelse av makt som noe som ikke nødvendigvis kan gjøres uten motstand, men som også må legitimeres ved å produsere og formidle en ideologi som rettferdiggjør maktforholdet. Sennefelt, som er den som skriver mest eksplisitt om opprør, hevder at det i en opprørsituasjon oppstår et behov hos regimet for å kommunisere det ”riktige” budskapet til undersåttene, siden dette budskapet i en slik situasjon blir utfordret. Et viktig spørsmål i min oppgave blir i hvilken grad denne tendensen gjelder også det dansk- norske regimet.

³⁶ Alm 2002: 16

³⁷ Lennersand 1999

³⁸ Sennefelt 2001: 31

Siden Georg Sverdrup har skrevet en såpass omfattende tekst om Strilekrigen, er det nesten ikke til å unngå at han til tider nærmer seg lignende spørsmål som jeg. Jeg vil fremheve særlig et avsnitt hvor han hevder noe som er viktig for denne oppgaven:

*”Enevældets magtmidler var i virkeligheten meget ufuldkomne, naar det gjaldt norske forhold. Det var derfor ikke bare en følelsesak, men god politikk at nære og utvikle det tillitsforhold som i tidernes løp var vokset frem mellem unionskongerne og den norske almue. Folkets hengivenhetsfølelse var i grunden den eneste grundvold for kronens magt”.*³⁹

Denne påstanden er jeg delvis enig i, og jeg ønsker med denne oppgaven å gå lengre enn Sverdrup med å undersøke hvordan denne ”politikken” fungerte i praksis, hvilke tanker regimets folk gjorde om ”tillitsforholdet” mellom konge og allmue, og om det fantes motstridende oppfatninger om dette var den riktige veien å gå. Først vil jeg imidlertid diskutere noen sentrale begreper: makt, legitimitet og ideologi.

1.2.3 Makt, legitimitet og ideologi

En viktig utviklingstrekk i Europas tidlige moderne historie var fremveksten av større, sterkere og mer sentraliserte stater. Dette resulterte gradvis i de statsformene som av ettertiden har blitt kalt ”absolutte stater”. I følge Marie Lennersand har historikerne vært uenig både om årsaken til denne utviklingen, og om hvorvidt begrepet ”absolutte stater” er dekkende for fenomenet.⁴⁰ En viktig innvending er at kongen, som i teorien var den som satt med den absolutte makten, ikke i noen stater kunne styre helt uinnskrenket.⁴¹ Men det er i hvert fall enighet om at kongemakten i de fleste vesteuropeiske stater økte sine *ambisjoner* om å disiplinere og kontrollere sine undersåtter. Skatter og byrder økte også i denne perioden, i takt med veksten av militærapparat og byråkrati. Med andre ord, staten intensiverte sin maktutøvelse.

Makt kan utøves gjennom direkte midler, som militærmakt og fysisk disiplinering, eller gjennom mer subtile midler, som propaganda og informasjonskontroll. Men for å utøve makt uten konstant motvilje fra undersåttene, er det nødvendig å ha legitimitet. Et regime kan hevde sin rett til å styre over undersåttene, men at dette blir akseptert er ingen selvfølge. Det er derfor viktig for de makthavende å legitimere det eksisterende systemet ved hjelp av språk, bilder og tanker, for å vise hvorfor samfunnet er organisert på en bestemt måte. Dette blir ofte konkretisert og systematisert i en ideologi, som kan defineres som et mer eller mindre organisert system av ideer som rettferdiggjør, forklarer eller beskriver en bestemt form for samfunnsorganisasjon. I

³⁹ Sverdrup 1921: 75

⁴⁰ Lennersand 1999: 15-16

⁴¹ Alm 2002: 28

innledningen til *Utsikt over Norges historie* diskuterer Jens Arup Seip forholdet mellom ideologi og politikk. Ifølge Seip er det to måter å betrakte dette forholdet. Ideologiske elementer kan være politikkenes tjenere, ”en rasjonalisering av motiver for å begrunne overfor en selv eller andre en politisk handlemåte”.⁴² Med andre ord, ideologi er en forklaring av hva som allerede er. Men ideologi kan også være en av politikkenes forutsetninger, i betydningen teorier og tanker om hva som *bør være*.⁴³ Når jeg her diskuterer ideologi mener jeg den første betydningen.

Skal man få et komplett bilde av maktutøvelsen i et samfunn er det altså ikke tilstrekkelig å se på institusjoner og maktmidler, man må også se på hvordan makten legitimeres ved hjelp av en ideologi. Samtidig kan analysen utvides til å se hvordan ulike samfunnsgrupper faktisk forholder seg til ideologien, i hvilken grad systemet oppnår legitimitet. Noen vil alltid ha et større økonomisk, sosialt og politisk utbytte av et bestemt samfunnssystem enn andre. I et hierarkisk organisert samfunn som Danmark-Norge under eneveldet hadde en liten elite makt og status, mens grupper som var lavere på rangstigen, deriblant bøndene, stort sett manglet dette. Det kan derfor være nærliggende å anta at eliten i samfunnet vil ha større interesse av å opprettholde status quo og forsvare ideologien som understøtter det bestående, mens mindre privilegerte grupper vil ha interesse av å endre hele systemet og forkaste ideologien. Det er imidlertid et faktum at slike revolusjonære tilstander er historisk sjeldne, og dermed oppstår spørsmålet om hvorfor undersåtter tilsynelatende aksepterer systemer som i større eller mindre grad undertrykker dem.

Den italienske marxistiske filosofen Antonio Gramscis teori om kulturelt hegemoni gir én mulig forklaring. Gramsci mente, i motsetning til den tradisjonelle marxismen, at man for å analysere dominans ikke burde starte med de økonomiske relasjonene i samfunnet, men de kulturelle. Maktens kjerne ligger i kontrollen av fortolkningen av virkeligheten, ikke av produksjonsmidlene. Først når en herskende klasse får undersåttene til å akseptere den urettferdige fordelingen av makt og rikdom i samfunnet er den sosiale kontrollen komplett. Dette er hva Gramsci kaller kulturelt hegemoni. Undersåttene internaliserer makthavernes normer og gjør dem til sine egne, slik at én oppfatning av virkeligheten dominerer.⁴⁴ Dette fører til at undersåttene mangler evnen til å utvikle en revolusjonær bevissthet som samler dem mot makthaverne.

Den amerikanske antropologen og samfunnsforskeren James C. Scott polemiserer direkte mot Gramscis teori. Ifølge Scott er det feil å anta at mangelen på revolusjonære ideer og krav hos undersåtter er et tegn på at de aksepterer status quo. Grunnen til at det sjelden oppstår

⁴² Seip 2002: 10

⁴³ Smsts.

⁴⁴ Referert fra Henningsen 2006: 59-61

revolusjonære tilstander selv i de mest undertrykkende samfunn er at de styrte vanligvis regner med at det eksisterende systemet vil bestå. Dette betyr imidlertid ikke at de dermed aksepterer det. I frykt for represalier unngår de radikale krav og holder seg til den offisielle ideologiens språk, selv i opprørssituasjoner.⁴⁵

I tillegg er det ikke uvanlig at den dominante ideologien forsyner undersåttene med argumenter de kan utnytte. Enhver ideologi som vil forsøke å legitimere et maktforhold oppgir argumenter for hvorfor det er rettferdig eller riktig. Hvis det da oppstår en diskrepans mellom teori og praksis, eller ideologi og virkelighet, skaper dette en legitim mulighet for undersåttene å protestere. Scott forklarer dette slik:

"The plasticity of any would-be hegemonic ideology which must, by definition, make a claim to serve the real interests of subordinate groups, provides antagonists with political resources in the form of political claims that are legitimized by that ideology. Whether he believes in the rules or not, only a fool would fail to appreciate the possible benefits of deploying such readily available ideological resources".⁴⁶

Det er derfor sjelden at selve regimet blir kritisert, det vanlige er at kritikk og protester retter seg mot enkeltpersoner og konkrete forhold, og benytter seg av argumenter og ideer hentet fra den offisielle ideologien. Slik opprettholdes en fasade av enighet. Samtidig er øvrigheten ofte like interessert i å opprettholde denne fasaden, da den skjuler alvorlige uenigheter i samfunnet.⁴⁷ For historikere og andre forskere skaper dette vanskeligheter: Med mindre man tar for seg et åpent opprør eller en revolusjon, vil de fleste alvorlige uenigheter være skjult på grunn av undersåttenes interesse av å forkle sine krav og klager i en ideologisk akseptert form. Og siden kildene som regel er skrevet av øvrigheten, er motivene og oppførselen til undersåttene filtrert gjennom deres tolkninger av begivenhetene. Det kan virke paradoksalt, men ifølge Scott har begge parter interesse av å skjule slike uenigheter.

I en fremstilling av svenske bønders mentalitet og forestillingsverden på 1500- og 1600-tallet kommer Eva Österberg til en konklusjon som ligner Scotts. I følge Österberg var det tre verdier som ble delt av de fleste mennesker i 1600-tallets Sverige: Patriarkalismen, et tradisjonistisk syn på samfunnet som ga det gamle forrang fremfor det nye, og den religiøst baserte trestandslæren. Disse verdiene er tilsynelatende svært konservative og kan virke som de innebærer en bred aksept av det rådende systemet. Men at verdiene var så utbredt i alle samfunnslag betyr ifølge Österberg at de ikke kan kalles elementer i en bestemt gruppes ideologi, men snarere en generell

⁴⁵ Scott 1990: 92

⁴⁶ Scott 1990: 95

⁴⁷ Scott 1990: 89

mentalitet.⁴⁸ Verdiene kunne også bety ulike ting for ulike grupper. For eksempel kunne patriarkalismen brukes av øvrigheten til å hevde sin autoritet, mens bøndene kunne vektlegge ideen om gjensidighet og beskyttelse som også er en del av dette konseptet. Tradisjonalismen kunne av adelen brukes til å legitimere sine privilegier, av bøndene til å forsvare eldgammel rett.⁴⁹ Österberg konkluderer med at det var en stadig friksjon mellom to ulike prinsipper i Sverige i denne perioden: Hierarkiets prinsipp, som først og fremst ble opprettholdt av statsmakten, og prinsippet om forhandling, gjensidighet, legalisme og dialog.⁵⁰ Begge disse prinsippene opererte innenfor den samme kollektive mentaliteten, begge prinsippene viste til de samme ideer og tankefigurer. Men det var ikke snakk om en eliteskapt ideologi som gagnet bare den ene parten.

Vi finner en beslektet tankegang hos Karin Sennefelt. Hun skriver om de svenske bøndenes forhold til sentralmakten på 1700-tallet at den kan sammenlignes med en kontrakt. Det var snakk om et ujevnt maktforhold hvor bøndene ble klart definert som undersåtter, men hvor også de styrende hadde forpliktelser. Hvis bøndene følte seg urettferdig behandlet, kunne de legitimere motstand mot øvrigheten ideologisk ved å hevde at kontrakten ble brutt.⁵¹ På denne måten ble den samme ideologien benyttet av bøndene til å gjøre opprør som øvrigheten brukte til å rettferdiggjøre sin makt. Her er det egentlig heller ikke snakk om et hegemoni, til tross for at ideologien rettferdiggjør en hierarkisk ordning.

Dette har mye til felles med Scotts teori, men det er allikevel en viktig forskjell. Sennefelt og Österberg hevder begge at undersåttene delte ideologi, eller mentalitet, med øvrigheten, men at de gjerne kunne tillegge den et annet innhold. Dette betyr i bunn og grunn at systemet hadde legitimitet, i hvert fall så lenge det svarte til bøndenes forventninger og krav. Scott åpner for en mer radikal forståelse: til tross for at undersåttene snakker øvrighetens språk og tilsynelatende aksepterer den dominerende ideologien, *kan* de like gjerne være helt imot det rådende systemet. De tør bare ikke uttrykke dette åpent.

De fleste regimer vil nesten alltid forsøke å legitimere sin maktutøvelse, uten legitimitet er konstant represjon den eneste mulighet å beholde makten, noe som ikke pleier å være nødvendig selv i de mest autoritære diktaturer. Legitimitet oppnås ved å forklare og argumentere hvorfor det politiske og sosiale systemet er riktig eller rettferdig, og i hvert fall tilsynelatende etterleve dette. En slik forklaring kan få mer eller mindre fast form i en ideologi som regimet kommuniserer til undersåttene. Dette er regimets ansikt eller selvbilde, et idealbilde av hvordan det ser ut. Regimets selvbilde forklarer langt på vei hvorfor det opptrer som det gjør overfor

⁴⁸ Österberg 1992: 93

⁴⁹ Smsts.

⁵⁰ Österberg 1992: 98

⁵¹ Sennefelt 2001: 49

undersåttene. Det som er vanskeligere å forstå, er undersåttenes tilsynelatende aksept for regimets ideologi, selv om systemet er urettferdig. Hvis normaltstanden som oftest tyder på kulturelt hegemoni, og hvis selv opprør er forkledd i ideologisk aksepterte former, kan man egentlig stille spørsmål ved regimets legitimitet hos undersåttene? En mulig måte er James C. Scotts begreper om ”public transcripts” og ”hidden transcripts”.

1.2.4 ”Public transcripts” og ”hidden transcripts”

James C. Scott har studert maktforholdene mellom styrende og styrte i samfunn hvor undersåttene tilsynelatende har få eller ingen rettigheter. I boken *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance* fra 1985 viser han hvordan bønder i ulike samfunn og tider har gjort motstand mot øvrigheten til tross for at dette har vært forbundet med stor fare.⁵² Hensikten hans er å vise at den vanlige forestillingen om at bøndene er konservative og derfor ikke ønsker eller er i stand til å gå imot øvrigheten er feilaktig. Han tolker mangelen på organisert politisk motstand og revolusjonær aktivitet i samfunn hvor bøndene er undertrykte, som et tegn på at bøndene er pragmatiske og forsiktige heller enn at de ikke er interessert i å gjøre motstand. Bøndenes foretrukne ”våpen” er å spille dumme, jobbe sakte, sabotere, stjele og lignende. Fellestrekket for disse strategiene er at de er individuelle, spontane og anonyme.

En lignende idé blir fremstilt i boken *Domination and the arts of Resistance* fra 1990. Der går Scott lenger og hevder at i alle samfunn hvor mennesker mangler politiske rettigheter vil det nesten alltid være skjult misnøye med tilstanden, som bare unntaksvis manifesterer seg i direkte motstand, opprør eller revolusjon. Dette skyldes at undersåttene er nødt til å skjule sin misnøye for å unngå sanksjoner. Derimot vil det vanligvis oppstå et vidt spekter av motstand mellom ytterpunktene direkte underdanig oppførsel og åpent opprør. Scott hevder at man ved å fokusere for ensidig på disse ytterpunktene lett kan komme til å ignorere dissens som ulmer under overflaten.⁵³ Han lanserer begrepene ”public transcripts” og ”hidden transcripts” som redskaper for å undersøke slike maktforhold empirisk. Begrepene beskriver ulike former for interaksjon mellom styrende og styrte. ”The public transcript” er den offentlige og åpne kontakten, eller kommunikasjonen, mellom øvrighet og undersåtter. Denne kontakten er ifølge Scott dominert av øvrigheten og vil være en bekreftelse av deres selvbylde. Dette betyr at den offisielle ideologien får utspille seg uten utfordring i ”the public transcript”, som kan sammenlignes med en scene hvor begge parter spiller en rolle. Det forventes av undersåttene at han viser underdanighet og respekt,

⁵² Scott 1985

⁵³ Scott 1990: 20

og av herskeren at han hersker. Forskjellen er at undersåtten risikerer straff hvis han avviker fra sin rolle, herskeren risikerer kun å tape ansikt. I tillegg er det ikke svakhet som definerer herskerens rolle slik tilfellet er for undersåtten, men de premissene som fastlegges i den offisielle ideologien. For eksempel må en konge som hevder å være hellig også oppføre seg hellig, hvis ikke får han et legitimitetsproblem.⁵⁴ Det er vanlig at ideologien stiller plikter til de styrende som de må forholde seg til hvis de vil unngå motstand. De fleste makthavere vil på grunn av dette være begrenset av sin egen ideologi og retorikk i større eller mindre grad. Eva Österberg er også inne på dette når hun skriver om den svenske kongemaktens retorikk at:

*”På samma sätt som många har hävdad vad gäller lagen, kan den politiska retoriken knappast fungera enbart som grov manipulation. Om den skramlade uppenbart falskt och tomt, förlorade den sin avsikt och sitt existensberättigande. Sist och slutligen är retorik inte synonymt med lögn och förställning. Snarare är den en teori om hur man skall övertala och övertyga folk genom att använda argument som ligger nära deras intressen, föreställningar och känslor”.*⁵⁵

Scott hevder at dette aspektet av øvrighetenes retorikk gir undersåttene muligheter for politisk agering uten å overskride grensene for lovlig oppførsel.⁵⁶

”The hidden transcript” er betegnelsen på den interaksjonen som foregår utenfor ”the public transcript”. Dette er et område hvor partene ikke blir observert og derfor kan uttale seg fritt, gjerne direkte mot hva som blir sagt når de står overfor motparten. Undersåttene kan her utvikle en motkultur og en subversiv ideologi som gjerne står i skarp kontrast til det som hevdes offentlig. Øvrigheten på sin side kan legge fra seg masken og oppføre seg slik de vil, snakke eller skrive åpent om hva de synes om undersåttene eller blottlegge eventuelle svakheter.

På grunnlag av disse to hovedformene for interaksjon, skiller Scott mellom fire typer politisk diskurs som er tilgjengelig for undersåtter. Den første foregår åpent og foran øvrigheten. Her gjelder det å holde seg innenfor de aksepterte rollene som blir definert av den offentlige ideologien. Man kan her forsøke å hevde sin rett, men bare ved smiger og underdanighet og innenfor normer for akseptert oppførsel som er definert av øvrigheten. Den andre formen er skjult for makten. Her kan sinne, misnøye og forakt bli uttrykt uten fare for sanksjoner, og en motstandskultur kan formes. Den tredje formen tar sin plass i det åpne, men er forkledd og anonym. Undersåttene kan uttrykke sin misnøye og motstand, men på en slik måte at budskapet enten ikke blir oppfattet av øvrigheten, eller at øvrigheten ikke kan identifisere en klar avsender, og dermed ikke straffe noen. Den siste formen er den som oppstår når skillet mellom det

⁵⁴ Scott 1990: 11

⁵⁵ Österberg 1992: 95

⁵⁶ Scott 1990: 18

offentlige og skjulte bryter ned, det vil si når motstanden blir helt åpen. Åpent opprør og revolusjon hører inn under denne kategorien.⁵⁷

Det interessante med Scotts teori er at den kan bidra til å forklare hvorfor partene i et asymmetrisk maktforhold oppfører seg slik de gjør, selv når deres handlinger kan virke irrasjonelle for utenforstående og historikere. ”The public transcript” definerer oppførselen og språket til alle parter, og kan derfor skape et inntrykk av konsensus som i realiteten er falskt. Selv om man ikke aksepterer hele argumentet, at undersåttene egentlig er helt imot systemet, bidrar teorien til å skape bevissthet om hvordan makt fremtvinger lydige oppførsel og tvinger u lydighet og uenighet ut av offentligheten.

For å gå videre med en slik tolkning av Strilekrigen er det først nødvendig å identifisere og beskrive maktavernes ideologi, da denne er avgjørende for hvordan maktaver og undersått vil oppføre seg i ”the public transcript”. Dette vil bli gjort i kapittel 2. Med dette som grunnlag er det deretter mulig å undersøke hvordan partene forholder seg til eller bruker denne ideologien, og kanskje også om det eksisterer ”hidden transcripts” som står i motsetning til den.

1.3 Om kildene:

Det ble produsert en stor mengde kilder i forbindelse med Strilekrigen. Undersøkelseskommissjonen, som besto av Hans Henrich Rømeling, Bartholomæus Bertelsen Cederfeldt og Christian Magnus Falsen, skrev en innberetning basert på avhør av bønder, borgere og embetsmenn i Bergen. En håndskrevet kopi av denne befinner seg i Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen.⁵⁸ Innberetningen finnes også i trykt utgave, i Johan Storm Munchs ”Saga” fra 1820, som også er å finne i Spesialsamlingene. Dette er en hovedkilde i denne oppgaven. Den trykte utgaven er ca. 200 sider lang, og inneholder både innberetningen fra Bergen og den fra Stavanger. I tillegg finnes det en rekke reskripter⁵⁹, forordninger⁶⁰ og plakater fra sentralmyndighetene. Flesteparten av disse finnes som aktstykker ved Spesialsamlingene, og

⁵⁷ Scott 1990: 18-19

⁵⁸ I tillegg skrev de like etter en lignende rapport om urolighetene i Stavanger, som befinner seg samme sted. Rømeling var på denne tiden vise-admiral, og ble senere statsminister og admiral. Cederfeldt var konferanseråd og senere deputert i general-tollkammeret. Falsen var i 1765 etatsråd og ble senere konferanseråd og justitiarius i overhoffretten. (Berg 1820: 312)

⁵⁹ Reskripter er samlebetegnelsen på kongelige befalinger som ble sendt ut til personer og myndigheter i riket under eneveldet. Reskriptene kunne gjelde spesielle saker, men også inneholde rettsregler og ha lovs karakter. (Fladby, Imsen og Winge(red.) 1981: 271)

⁶⁰ Forordninger er fellesnavnet for alminnelige lovbud utsendt fra kongen og rettet til samtlige undersåtter i riket. Forordningene ble som regel opplest i kirken eller på tinget. Lignende funksjon hadde anordninger, reglement, fundats, bekjentgjørelser, mandater, patenter, plakater og oktroi.

(<http://www.snl.no/article.html?id=551113&o=1&search=forordning> 13/11-06 12:36)

en del av dem er også å finne i trykt form i ulike reskript- og forordningssamlinger. Det ligger dessuten en rekke andre aktstykker i Spesialsamlingene. Dette inkluderer blant annet 14 originale håndskrevne brev fra borgermesteren i Bergen, Hildebrandt Meyer, kopierte brev fra forskjellige embetsmenn, og et par dikt som ble skrevet av noen av byens borgere til ære for kommisjonsmedlemmene. De fleste av kildene er samlet og kopiert i et manuskript ved navn ”Det bergenske opløb 1765”. Denne kildesamlingen ble kjøpt på auksjon i statsråd Carsten Ankers bo i København av W.F.K. Christie i 1823.⁶¹ Jeg har ikke oppdaget hvem som har samlet og kopiert alle kildene. Med unntak av de trykte plakater og brevene fra Meyer er det meste skrevet i samme håndskrift. Inne i permen står det at den er kjøpt av Anker på ”Luxdorphsk Auction”, og siden brevene fra Meyer er adressert til etatsråd Bolle Willem Luxdorff, er det sannsynlig at det er han som har samlet alt sammen.

Det vil bli redegjort nærmere for kildene etter hvert som de blir diskutert i oppgaven. Jeg har utelukkende brukt de kildene som befinner seg ved Spesialsamlingene i Bergen. De utgjør en så stor kildemengde at jeg ikke har hatt tid eller anledning til å lete etter kilder andre steder, for eksempel i Riksarkivet.

Et typisk problem knyttet til bruk av historiske kilder til opprør og oppløp, er at kildene som regel er skrevet av øvrigheten. Dermed vil de ofte bære preg av den ene av partenes synspunkt på saken, slik at man aldri kan være sikker på om forholdene er korrekt gjengitt. Kildene vil ofte være påvirket av embetsmennesenes verdenssyn, ideologi og oppfatninger. Dette kan føre til at viktig informasjon blir utelatt eller at begivenheter og utsagn ikke gjengis nøytralt. Samtidig er dette et aspekt ved kildene som kan brukes aktivt, særlig hvis man er ute etter nettopp verdenssyn og ideologi. Leser man mellom linjene kan kildene gi informasjon om mentalitet og forestillinger som i seg selv er viktig. Det kan imidlertid være vanskeligere å nå frem til bøndenes forestillinger, eller eventuelle ”hidden transcripts”, for å bruke Scotts terminologi. Det er allikevel antatt i denne oppgaven at dette til en viss grad lar seg gjøre.

⁶¹ Barstad 1879: 422

2 Det selvbevisste eneveldet – Elementer av regimets ideologi

Jeg vil i dette kapittelet gjøre rede for viktige trekk i det dansk-norske eneveldets ideologi slik den fremsto på andre halvdel av 1700-tallet, men også hvordan den hadde utviklet seg før dette. Hensikten er å finne ut hvordan regimet legitimerte sin makt over undersåttene, hvilke språklige symboler, bilder og tanker som understøttet regimets maktutøvelse. Hovedfokuset vil være på kongens rolle og funksjon i denne ideologien, og særlig hans forhold til allmuen. Det er to grunner til dette. For det første var kongens uinnskrenkede makt et av hovedprinsippene i de eneveldige politiske systemer. Mikael Alm gir dette betegnelsen ”fyrstesentralitet”, og hevder at det som først og fremst kjennetegnet de eneveldige kongene var deres ambisjon om å være innehavere av den høyeste politiske makten og å være det symbolske sentrum det politiske og samfunnsmessige livet rørte seg rundt.⁶² For det andre er det, som vi skal se, blitt hevdet at undersåttenes lojalitet til det dansk-norske regimet først og fremst knyttet seg til kongens person. Dette skal særlig ha vært tilfelle med de norske bøndene, noe som gjør dette til et element ved ideologien som det er viktig å utforske i denne oppgaven. Da jeg primært er interessert i hvordan regimet fremstilte seg selv overfor bøndene, har jeg konsentrert meg om hvordan ideologi ble formidlet gjennom institusjoner og praksiser som allmuen har hatt et forhold til. Jeg har derfor i stor grad valgt å se bort ifra andre arenaer hvor ideologi ble produsert og formidlet, som for eksempel politisk teori eller kunst.⁶³

Spørsmålet er altså hvordan regimet ønsket å fremstille seg selv overfor undersåttene, hvordan makten ble legitimert. Neste skritt er å undersøke hvordan forskjellige grupper i samfunnet faktisk oppfattet denne ideologien. Diskusjonen dreier seg da om allmuen i Norge, og særlig de norske bøndene. I tillegg vil det bli diskutert hvilke forhold som spilte inn på regimets behov for å legitimere seg overfor den norske allmuen. Dette vil danne et utgangspunkt for analysen av den eneveldige ideologiens rolle i det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen.

⁶² Alm 2002: 29

⁶³ Et forbilde her er Marie Lennersands avhandling hvor det nettopp er en politisk institusjon, kommisjonene, som blir analysert i egenskap av kommunikasjonskanal for en offisiell ideologi. Også Karin Sennefelt studerer den svenske statens kommunikasjon med undersåttene ved hjelp av ulike institusjoner. Et godt eksempel på den andre retningen er boken ”The Fabrication of Louis XIV” fra 1992, hvor Peter Burke analyserer hvordan kunst ble benyttet som politisk propaganda under det franske eneveldet. I tillegg er boken ”Iconography, Propaganda and Legitimation”(Ellenius, ed.) fra 1998 en god og relativt ny innføring i forskning på dette området. Boken er den siste utgivelsen fra det europeiske forskningsprosjektet ”The Origins of the Modern State in Europe”.

2.1 Arveenevoldsregjeringsakten 1661 og Kongeloven: Eneveldets grunnlag

Grunnlaget for den eneveldige kongemakt oppsto høsten 1660, da det skjedde en viktig omveltning av styreformen i den dansk- norske staten.⁶⁴ Et stendermøte i København som egentlig skulle behandle den finansielle krisen etter den nylig avsluttede krigen mot svenskene, utviklet seg til å omhandle sentrale konstitusjonelle spørsmål. Denne prosessen startet da det av riksrådet ble fremmet et forslag om å innføre en konsumpsjonsskatt⁶⁵ for å løse rikets finansielle problemer. Alle stendene var enige om at dette var nødvendig, men ikke om hvordan byrdene skulle fordeles. Hovedproblemet var at adelen ikke ønsket å gi slipp på sine privilegier. Dette standpunktet ble kritisert av de øvrige stendene, borgerskapet og de geistlige i København, som opprettet en politisk pressgruppe kalt ”de konjugerede under Københavns Frihed”. 4.oktober 1660 fremmet disse en rekke reformforslag, inkludert forslaget om å innføre arvekongedømme. Dette ville ha store konsekvenser for den danske adelen, som gjennom riksrådet tidligere hadde en lovfestet rett til å velge konge. Denne rettigheten var en viktig maktfaktor, da den nyvalgte kongen måtte underskrive en kontrakt som begrenset hans makt og ga adelen privilegier, den såkalte håndfestingen. Fredrik 3. hadde i 1648 skrevet under en håndfesting som begrenset kongemakten mer enn noen gang før i dansk historie.⁶⁶ Under press av både kongen og de øvrige stendene ble adelen nå nødt til å akseptere tapet av denne makten.

Den 17. oktober fikk kongen levert tilbake håndfestningen, og var dermed ikke lenger bundet av kontrakten han hadde undertegnet i 1648. På bakgrunn av sin nye selvstendige posisjon overlot kong Fredrik 3 arbeidet med å utarbeide en ny forfatning til Statskollegiet. Det foreløpige resultatet var arveenevoldregjeringsakten, som ble ferdig i 1661. Her ble det stadfestet at kongen var eneveldig og hadde rett til selv å utarbeide styreform og arverekkefølge.⁶⁷ Dette dokumentet ble sendt rundt i Danmark for å signeres av alle med en fremtredende posisjon i samfunnet. Disse ble dermed pålagt å si fra seg sine politiske rettigheter, blant annet retten til å kritisere kongen.⁶⁸ Sommeren 1661 var turen kommet til Norge. Den 5. august møtte representanter for alle stendene i Norge, inkludert bøndene, opp i Christiania for å bevitne en nøye regissert arvehylling.⁶⁹ To dager senere ble det krevd av representantene skulle undertegne arveenevoldsregjeringsakten, slik det hadde blitt gjort i Danmark tidligere på året. Ifølge Knut

⁶⁴ Den følgende fremstillingen bygger hovedsaklig på Dyrvik 1998

⁶⁵ Forbruksskatt

⁶⁶ Dyrvik 1998: 27

⁶⁷ Dyrvik 1998: 78

⁶⁸ Rian 2003: 80

⁶⁹ Mykland i Bagge og Mykland 1996: 157

Mykland fremtrådte det norske dokumentet mer som en stadfestelse av det danske heller enn et selvstendig dokument.⁷⁰ Med dette hadde både danskene og nordmennene gjort seg til undersåtter, uten noen formelle politiske rettigheter i staten. Eneveldet var innført.

Fire år senere, i 1665, ble kongens sterke maktposisjon ytterligere stadfestet i Kongeloven, eneveldets grunnlov. Her het det at kongen skal holdes og aktes for det ”Ypperste og Höyeste Hoved her paa Jorden, over alle Menneskelige Love, og der ingen anden Hoved og Dommer kiender over Sig, enten i Geistlige eller Verdslige Sager, uden Gud alleene”.⁷¹

Eneveldet som politisk system kjennetegnes først og fremst ved en sterk kongemakt. I kongeloven fins det svært få begrensninger av kongens makt overhodet. Øystein Rian har kalt den verdens mest ytterliggående skriftlige enevoldskonstitusjon.⁷² De eneste begrensningene enevoldskongene i teorien måtte forholde seg til var en forpliktelse til å tilhøre den evangelisk-lutherske religionen, og til å ikke avstå makt, endre arverekkefølgen eller avstå landområder.⁷³ Og disse begrensningene kan antakeligvis ikke ha vært spesielt vanskelig for monarkene å akseptere.

Ifølge den danske historikeren Ole Feldbæk avledet det dansk-norske eneveldet aldri sin makt fra Gud. Statsteoretisk var det snakk om et kontraktforhold som ble inngått mellom monarken og folket da sistnevnte overga all makt til kongen i 1661.⁷⁴ Dette innebar også et element av gjensidighet som ifølge Feldbæk ble mer fremtredende i tidens statsteori etter hvert som eneveldet utviklet seg på 1700-tallet. Kongen var ifølge disse teoriene forpliktet til å sikre folket fred og rettferdighet. Ble forpliktelsen ignorert av monarken hadde folket rett til å ta makten tilbake. Dette var dog kun en teoretisk mulighet som ingen våget å diskutere i detalj. En vei ut av problemstillingen var i slutten av perioden teorier som åpnet for det Jens Arup Seip har gitt navnet ”opinionsstyrte eneveldet.” Disse forutsatte en viss grad av ytringsfrihet, offentlig debatt og meningsutveksling, da kongen skulle lytte til opinionen og basere sine avgjørelser på en nøye vurdering av offentlige meninger.⁷⁵ I praksis fungerte det aldri slik. Sensur og rettsforfølgelse av regimekritikere var en realitet i hele perioden, og gjorde reell kritikk vanskelig.⁷⁶

Det er imidlertid et annet spørsmål om dette var et bilde regimet ønsket å promotere. I tillegg til at kongen skulle fremstå som den eneveldige og autoritære monark han faktisk var, var det et behov for regimet å fremheve andre aspekter ved kongen(e)s personlighet. Slik kunne

⁷⁰ Mykland, i Bagge og Mykland 1996: 157

⁷¹ Lex Regia 1709

⁷² Rian 2003: 80

⁷³ Dyrvik 1999: 60

⁷⁴ Feldbæk 1998: 27 Feldbæk hevder at regimet anså seg som velsignet av Gud, formulert i mottoet *dei grata*- av guds nåde, men at dette spilte en mindre viktig rolle rent ideologisk etter 1660. På dette punktet er han interessant nok uenig med Espen Håland, som i sin hovedoppgave i religionsvitenskap, argumenterer for at det religiøse aspektet var en viktig del av ideologien til det unge eneveldet.

⁷⁵ Feldbæk 1998: 28

⁷⁶ Dyrvik 1999: 61

regimet lettere legitimere overfor undersåttene deres manglende politiske rettigheter: Så lenge kongen fremsto som rettferdig og mild, og undersåttene opplevde at deres økonomiske og rettslige sikkerhet ble ivaretatt, var det mindre viktig hvilken politisk innflytelse de hadde.

Den danske sosialantropologen og kulturhistorikeren Peter Henningsen hevder at bøndene var den gruppen som sto lavest i det sosiale hierarkiet i det dansk- norske samfunnet under eneveldet. Staten favoriserte noen mennesker på bekostning av andre, og det var bøndene som måtte bære alle byrdene. Som en følge av dette ble selve staten oppfattet som noe negativt av bøndene, det var staten som holdt dem fast i en uverdigg posisjon. Henningsen skriver:

*”Bonden satte derfor sin lid til kongen- den guddommelige person, som syntes at svæve over alle hverdagslige trakassier og urættferdigheter- og de skiftende konger gjorde deres til at opprettholde dette image. F.eks. ved nu og da at gribe ind i enkeltsager til bondens fordel. Majestæts trone skulle nemlig oppfattes som en nådens trone, hvor alle hans ”børn” kunne klage deres nød og forvente en retfærdig eller formildende dom”.*⁷⁷

”Personifisering” er et begrep som er blitt brukt om dette fenomenet. Staten blir representert av en opphøyd mann eller kvinne, som gir staten en personlighet og skaper en illusjon om at man kan kommunisere med staten på en menneskelig og intim måte. Dette overbeviser undersåttene om at de er medlemmer av et fellesskap og kan samtidig skjule eller forskjønne statens krav på underordning og makt.⁷⁸ I politiske systemer som eneveldet, hvor all makt i teorien er samlet i en persons hender, blir personifisering svært viktig. Vi skal derfor se nærmere på viktige aspekter av kongens rolle i eneveldets ideologi. Det vil bli lagt særlig vekt på fire elementer av kongens ”personlighet”: Den lydøre, den rettferdige, den milde og den strenge kongen.

2.2 Institusjoner og ideologi

Vi har sett hvordan alle samfunnsgrupper frasa seg sine politiske rettigheter i 1661. I teorien hadde monarken etter dette rett til å styre og bestemme som han ville. I realiteten ble store deler av arbeidet delegert til og utført av et embetsverk som befalte i hans navn og som hadde styringsmyndighet.

Embetsverket var hierarkisk oppbygd. Øverst i pyramiden var sentralmyndighetene i København, deretter stiftamtmennene og amtmennene som forvaltet den øverste myndighet i sine områder, og på det laveste trinnet var futen og sorenskriveren som var underlagt

⁷⁷ Henningsen 2006: 181

⁷⁸ Johannesson 1998: 11-12

stiftamtman og amtmann. Det var de sistnevnte embetsmennene allmuen på den norske landsbygden hadde mest kontakt med når de sto overfor ”øvrigheten”.⁷⁹

Alle som sto utenfor dette apparatet var formelt underhavende, eller styrte.⁸⁰ Innenfor denne gruppen fantes det riktignok enorme forskjeller. Adel, borgerskap, selveiende bønder, leilendinger og andre samfunnsgrupper tilhørte alle denne heterogene kategorien, og disse hadde naturligvis ulik status og rettigheter. Majoriteten i det norske samfunnet, bondebefolkningen, sto politisk svakest. Men dette betydde allikevel ikke at de var helt uten innflytelse, i hvert fall gjaldt dette gårdbrukerne som var innskrevet i matrikkelen.⁸¹ Disse hadde rett til å delta på bygdetinget som lagrettemenn, en stilling som ga en viss mulighet til å bli hørt. Men det fantes andre former for interaksjon mellom stat og undersått som i stor grad gikk forbi det lokale embetsverket, og det er disse som er av interesse her: supplikker, bondedeputasjoner til København, kommisjoner og den kongelige nådeinstitusjonen. Disse formene for interaksjon var ideologisk viktige fordi de representerte en mulighet for vanlige folk å få direkte kontakt med kongen. De to førstnevnte ble brukt på initiativ nedenfra, mens kommisjonene som regel ble iverksatt etter kongelig resolusjon. Både undersåttene og dommerne i de forskjellige rettsinstansene kunne appellere til kongens nåde, men det var kongen selv som bestemte når den skulle vises. Felles for alle fire institusjonene var at de viste en villighet fra kongens side til å sørge for undersåttenes ve og vel. Ved å ta imot supplikker og delegasjoner viste kongen at han interesserte seg for folk flest. Kommisjoner kunne ha en lignende funksjon hvis de ble oppfattet som rettferdige, hvis de for eksempel behandlet embetsmisbruk eller lignende. Nåden viste kongens medfødte kjærlighet til selv de verste undersåttene. Hensikten her er å undersøke hvordan disse ulike formene for kommunikasjon fungerte, og i hvilken grad de ble benyttet av regimet til å formidle en offisiell ideologi.

2.2.1 Den lydhøre kongen: Supplikker og bondedeputasjoner

*”Hør den adle, ey ved Livegenskab besmittede Norges Bonde, naar han taler til Kongen med sitt Du og med sit Fader: naar han vandrer herved, og tør klage over hver Embedsmand, og vil selv tale med Konge eller med Kronprinds, og kommer frem for dem, og taler med dem, og vandrer saa hiem ad de hundrede Miile, og er let paa Foede, og let om Hierte”*⁸²

- Tyge Rothe, 1786: *Om Preussens Kong Frederik II*

En supplikk er et bønneskrift eller klageskrift fra en undersått til styresmaktene. Denne formen for kommunikasjon ble ofte benyttet av allmuen i Norge og Danmark på 1600- og 1700-tallet, og

⁷⁹ Nagel 1985: 74

⁸⁰ Nagel 1985: 75

⁸¹ Nagel 1985: 76-77

⁸² Referert fra Koht 1975: 158-159

gjaldt i de fleste tilfeller klager over lokale embetsmenn eller ønsker om for eksempel skattelettelse, forfremmelser, benådning o.l. Supplikene henvendte seg som regel til kongen, og var en av få muligheter til å bli hørt av det sentrale styringsverket.⁸³ Denne deltagelsen virket i seg selv legitimerende for staten. Michael Bregnsbo påpeker at lignende institusjoner eksisterte også i andre land i Europa, men at direkte henvendelser til kongen som regel var mindre utbredt enn i Danmark- Norge, siden de fleste andre land hadde politiske organer som riksdager og parlamenter hvor slik kontakt var vanlig. I Danmark-Norge manglet slike organer, derfor var supplikkene desto mer viktige.⁸⁴

For sentralmyndighetene var supplikkene en kanal hvor de kunne få informasjon om lokale forhold som ellers ikke ville nådd dem, for eksempel om embetsmisbruk. Institusjonen hadde altså en rent praktisk funksjon, som informasjonskanal. I tillegg hadde den en mer subtil funksjon: ved å ta imot klager og bønner fra undersåttene fremsto kongen som den ”omsorgsfulle, nådige landsfader”.⁸⁵ Dette var en praktisk måte for regimet å skape et inntrykk av at kongen var oppmerksom på hva som foregikk i hele riket, og var nok særlig viktig i de delene av staten som lå i periferien, som Norge og Island, hvor avstanden til København vanskeliggjorde annen kommunikasjon. Fredrik 5s kongereise i 1749 var siste gang en dansk konge satte sine ben i Norge, etter dette var supplikkene og bondedeputasjonene eneste måte å nå kongen personlig.⁸⁶

Men supplikkinstitusjonen kunne også medføre vanskeligheter for regimet. Steinar Supphellen har vist hvordan supplikkskrivingen i løpet av 1700-tallet ble regulert gjennom en rekke reskripter og forordninger, i tillegg til det lovverket som allerede eksisterte i Norske Lov fra 1687. Det ble nødvendig for myndighetene å sette grenser på grunn av misbruk av institusjonen. Et av hovedproblemene var mengden av supplikker. Saksmengden var for stor og krevende.⁸⁷ Derfor ble det gjentatte ganger spesifisert hva slags supplikker som var tillatt og hvilke som ville bli ignorert eller straffet. Et annet, mer alvorlig, problem var å forhindre ulovlige klager som kunne være politisk farlige og i verste fall føre til opprør. Hvis for mange undersåtter kom sammen for å klage kunne dette utvikle seg til urolighet og kritikk av eneveldet. I tillegg skulle ikke muligheten til å klage på embetsmennene føre til manglende respekt for dem. Det ville i lengden være skadelig for hele systemet.⁸⁸

⁸³ Imsen og Winge 1999: 436

⁸⁴ Bregnsbo 1997: 223

⁸⁵ Supphellen 1978: 160

⁸⁶ Feldbæk 1998: 36

⁸⁷ Supphellen 1978: 165

⁸⁸ Supphellen 1978: 170

Et lignende problem gjorde seg gjeldende med tilfellene hvor allmuen sendte representanter til København for å fremføre klagemål eller levere supplikker direkte til kongen, de såkalte bondedeputasjonene. Det var ikke uvanlig at kongen tok imot bøndene og hørte deres klager. Dette kommuniserte det samme ideologiske budskap som de regulære supplikkene ved at det illustrerte kongens vilje til å høre etter og ta allmuen på alvor, og kanskje enda sterkere, siden bøndene fikk møte kongen personlig.

I likhet med supplikkene hadde denne formen for direkte kontakt mellom konge og undersått lange tradisjoner. Men Supphellen peker også her på en ambivalens i kongens holdning. Et reskript fra 1744 påbød at amtmannen underskrev saksdokumentet før avreise, og brudd mot dette ville føre til fengsling av supplikanten. Supphellen tolker dette som et uttrykk for motvilje fra kongens side å ta imot slike deputasjoner. I grunngevingen for reskriptet klaget kongen, ifølge Supphellen, over at han ofte ble plaget av pågående supplikanter som ikke nøyet seg med resolusjonene de fikk.⁸⁹

Isin avhandling om forholdet mellom allmue og øvrighet i Sverige under den store nordiske krigen påpeker den svenske historikeren Martin Linde en likhet mellom Sverige og Danmark på dette området.⁹⁰ Linde skriver at klagemulighetene i Norge og Danmark var lovfestet, men at de samtidig var begrenset av lovverket. Resultatet var at de klagen som faktisk ble fremført var av begrenset politisk rekkevidde og kun berørte små rutinesaker.⁹¹ For Sveriges del måtte bøndenes klager gå igjennom en hel rekke ulike sensurmekanismer, slik at klagen som nådde frem ofte var nedslippte og harmløse, Linde bruker betegnelsen ”ideologisk og praktisk begränsede”.⁹² Disse klagen ble til gjengjeld svært ofte møtt med velvilje. Ifølge Linde ga den statlige lydørheten, til tross for disse begrensningene, en ”legitimitetsskapande effekt på det politiska systemet”.⁹³ Det virker sannsynlig at en lignende logikk har styrt det dansk-norske regimets forhold til de institusjonene undersåttene kunne benytte for å fremføre klager. Så lenge klagen begrenset seg til små saker og ble fremført av enkeltpersoner eller små grupper var de politisk harmløse og bidro til å legitimere styret. I tillegg ga det regimet informasjon om lokale forhold det ellers ikke ville blitt informert om. Men samtidig var muligheten alltid til stede for at undersåttene gikk for langt i sine klager, og institusjonene måtte derfor begrenses og kontrolleres.

⁸⁹ Supphellen 1978: 162

⁹⁰ Linde 2000: 93-94

⁹¹ Linde 2000: 94

⁹² Linde 2000: 124

⁹³ Smsts.

2.2.2 Den rettfærdige kongen: Kommisjonene

Kommisjoner ble først benyttet i Danmark- Norge av Christian 4 på begynnelsen av 1600- tallet, men hadde forløpere i tidligere institusjoner, blant annet herredagen.⁹⁴ Det fantes to typer kommisjoner, bevilgede og befalte. Hvis en eller flere parter i et sivilt tvistemål sendte en søknad, kunne kongen bevilge en kommisjon for å dømme mellom partene. Ellers kunne kongen sende en kommisjon på eget initiativ, en såkalt befalt kommisjon.⁹⁵ Befalte kommisjoner ble hovedsaklig benyttet i saker hvor staten var part, og den er denne varianten som er av interesse her. De befalte kommisjonenes mandat var som regel å ransake eller å undersøke de aktuelle forholdene, og i noen tilfeller å dømme. En kommisjonsdom tilsvarte en lagmannsdom.⁹⁶

Spørsmålet her er i hvilken grad kommisjonene formidlet et ideologisk budskap i tillegg til deres andre funksjoner, og hva slags budskap dette i så fall var. Gudmund Sandvik nærmer seg dette spørsmålet i sin undersøkelse om de dømmende kommisjonene i Norge. Han hevder at i saker hvor staten var i en interessekonflikt med en eller flere borgere, kunne staten i teorien velge mellom to fremgangsmåter, enten å løse problemet ved ren maktutøvelse eller ved en rettslig prosess. Det første alternativet er realistisk og har derfor mye for seg, ifølge Sandvik. Problemet er at ren maktbruk i lengden vil slå tilbake på makthaveren, og skape et legitimitetsproblem.⁹⁷ Statlig maktutøvelse er en form for enveiskommunikasjon som i lengden virker fremmedgjørende. Det andre alternativet er at interessekonflikten løses gjennom en rettsprosess. For at dette skal oppfattes som rettfærdig av borgeren må partene være likestilte, noe de ikke er i realiteten, siden dommeren er en embetsmann ansatt i staten, og rettsystemet er underlagt kongen.⁹⁸ Dette problemet kunne løses ved å overlate jobben til en oppnevnt kommisjon som undersøker og utgreier og overlater avgjørelsen til en politisk instans.⁹⁹ For at dette skulle oppleves som rettfærdig av undersåttene måtte kommisjonene selvsagt opptre tilsynelatende uavhengig. Men nettopp behovet for legitimitet gjorde at kommisjonene som regel fremsto som rettfærdige. Dette betydde allikevel ikke at kommisjonene var uavhengige. Kommisjonærene var oppnevnt av sentraladministrasjonen og var underlagt politisk styring derfra.¹⁰⁰ Det var dermed regimet selv som valgte å fremstå som rettfærdig, ved at kongen sendte inn dyktige personer fri

⁹⁴ Sandvik 1974: 27

⁹⁵ Befalte kommisjoner var også dømmende hvis den fikk befaling om å dømme i saken den behandlet. Kommisjonen som undersøkte Strilekrigen var ikke en dømmende kommisjon.

⁹⁶ Sandvik 1974: 3- 4

⁹⁷ Sandvik 1974: 11

⁹⁸ Smsts. Se kapittel 2.3 om forholdet mellom konge og rettsapparat under eneveldet.

⁹⁹ Smsts.

¹⁰⁰ Sandvik 1974: 40

for egeninteresse til å løse konflikter mellom staten og allmue slik at alle parter ble hørt, og uten at noen ble favorisert.

Ifølge Sandvik var det særlig i ”politiske saker” at kommisjoner ble befalt. Han definerer politiske saker som saker hvor staten er part i saken.¹⁰¹ De politiske sakene kan videre deles inn i to kategorier: Saker hvor embetsmenn klager over undersåtter og saker hvor undersåtter klager over embetsmenn. I førstnevnte kategori kunne det være nødvendig å oppnevne en kommisjon i saker av stort omfang som involverte mange undersåtter og som var av en uvanlig karakter, da de vanlige domstolene ikke hadde kapasitet eller autoritet nok til å håndtere disse. Dette gjelder særlig opprør og oppløp. Den andre kategorien saker måtte behandles av en kommisjon fordi undersåttene ikke kunne klage embetsmennene for en vanlig domstol.¹⁰² Kommisjonen som ble oppnevnt i forbindelse med Strilekrigen og kommisjonene som skulle undersøke Lofthusopprøret behandlet begge kategorier. Et viktig poeng hos Sandvik er at sentraladministrasjonen var avhengig av informasjon fra den norske allmuen for å kunne ha kontroll med embetsmennene. Hvis klagene ble tatt på alvor, befalte kongen en kommisjon.¹⁰³

Det var ikke kommisjonene i seg selv som formidlet et ideologisk budskap, men kommisjonenes opptreden i hver enkelt sak. Hvis en kommisjon hørte alle sider av den aktuelle saken og fremsto som nøytral i sin beslutning, ville dette sette kongen i et godt lys. Det viste at han var rettferdig mot undersåttene, selv i saker hvor hans egne embetsmenn var involverte. I tillegg kunne kommisjonene i sin virksomhet kommunisere regimets offisielle standpunkt i konflikter mellom embetsmenn og undersåtter. Og den politiske styringen av kommisjonen medførte at administrasjonen hadde kontroll over prosessen fra begynnelse til slutt.

Marie Lennersand hevder at de dansk-norske kommisjonene i likhet med de svenske hadde en legitimerende funksjon, ved at bøndene oppfattet dem som et utslag av at ”kungen tog tillvara deras rättigheter och gav dem en möjlighet att föra fram klagomål”.¹⁰⁴ Men hun hevder videre at den svenske kronens bevisste bruk av kommisjoner for å få frem ideologiske budskap savner motstykke i Danmark-Norge. I begge land fantes det en forestilling om at kongen var rettferdighetens forsvarer og allmuens beskytter, men kun i Sverige ble kommisjonene brukt bevisst av staten for å bekrefte at kongen oppfylte sine ideologiske funksjoner. Hun skriver: ”Den danska kronan användade sig dock inte av kommissioner som en medveten strategi för att föra fram ideologiska budskap i legitimerande syfte- varken före eller efter enväldets införande”.¹⁰⁵ Denne påstanden er uklar, det er ikke lett å skjønne hva Lennersand mener med bevisst. Hun

¹⁰¹ Sandvik 1974: 40

¹⁰² Sandvik 1974: 40-43

¹⁰³ Sandvik 1974: 43

¹⁰⁴ Lennersand 1999: 305-306

¹⁰⁵ Lennersand 1999: 306

argumenterer overbevisende for at de svenske kommisjonene hadde et bevisst forhold til dette, men hvordan det danske regimet var mindre bevisst om kommisjonenes potensial for legitimering er uklart. Dette vil bli diskutert nærmere i kapittel 5, men bør nevnes allerede her at jeg er uenig med Lennersands påstand. Mye tyder på at kommisjonene ble benyttet med dette formål også i Danmark-Norge, ikke minst kommisjonen som etterforsket Strilekrigen.

2.2.3 Den milde kongen: Benådning som propaganda

Under eneveldet var rettsapparatet underordnet kongens myndighet. Dette er uttrykkelig stadfestet i Kongelovens artikkel to, hvor det står at kongen er ”over alle Menneskelige Love, og der ingen anden Hoved og Dommer kiender over Sig, enten i Geistlige eller Verdslige Sager, uden Gud alleene”.¹⁰⁶ Denne myndigheten ble allerede i 1661 overlatt til den nyopprettede høyesterett å forvalte. Dette betydde allikevel ikke at kongen hadde gitt fra seg makt over rettsapparatet, han hadde fremdeles rett til å utnevne dommere, avsette dem, og når som helst kunne han involvere seg i deres virksomhet.¹⁰⁷

I løpet av 1700-tallet utviklet systemet seg gradvis i retning av et skille mellom utøvende og dømmende makt, inspirert av den franske filosofen Montesquieus maktfordelingsprinsipp.¹⁰⁸ Kongens rett til å gripe inn i høyesteretts virksomhet ble i denne perioden begrenset ved lovendringer, og fra 1771 hadde han i praksis ingen mulighet til å gjøre om på eller forhindre rettens avgjørelser.¹⁰⁹ Men én rett kongen ikke ga fra seg, og som er viktig i denne sammenheng, var muligheten til å benåde lovbrøyttere. Kongen kunne når som helst endre på avsagte dommer, enten ved at den domfelte sendte en anmodning om nåde til kongen, ved at en anmodning om kongelig resolusjon var et element i dommen, eller at loven gjorde straffefullbyrdelsen avhengig av kongelig resolusjon.¹¹⁰

I sin doktoravhandling om Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker påpeker Torleif Hansen at det utviklet seg en sedvanerett innen strafferetten for lagmannens benådningssinnstilling og kongens benådningsspraksis etter at Norske lov var etablert. En viktig utvikling skjedde i 1735, da lagmannens benådningssinnstillingspraksis ble lovfestet og utvidet slik at ingen dødsdommer kunne fullbyrdes uten kongelig resolusjon. I tillegg ble kongens milde benådningsspraksis i appellsaker lovfestet. Hansens konklusjon er at ”humaniseringen av

¹⁰⁶ Rex Legia 1709: 23

¹⁰⁷ Moseng m.fl. 2003: 238

¹⁰⁸ Moseng m.fl. 2003: 238, Tamm m.fl. 2000: 33-34

¹⁰⁹ Moseng 2003:238

¹¹⁰ Hansen 1993: 40

rettsvesenet kom ikke med de mildere lover som ble utstedt i opplysningstiden, men skjøt fart allerede under pietismen etter at Norske lov var etablert og rettspraksis hadde festnet seg”.¹¹¹

Hansen reiser et interessant spørsmål knyttet til denne praksisen. Når en rekke lover i Norske lov var svært strenge, og når delinkventene ofte fikk straffene formildet, hvorfor ble ikke lovene bare endret slik at systemet ble enklere og staten slapp saksbehandlingen i benådningssaker?¹¹² I følge Hansen er det mye som taler for at regimet ønsket å opprettholde ordningen slik den var for å stille kongen i et godt lys:

*”Kongen var nådig, mild og god. Han sto over de strenge lover og domstoler. Ved å tilgi og benåde ble hans posisjon i folket styrket. Han var den en delikvent kunne henvende seg til når alle andre utveier var stengt, eller den delikventen kunne sette sin lit til etter at lagmannen hadde stadfestet hjemtingsdommen men innstilte ham til benådning. Bare motvillig og sjelden stadfester kongen dødsdommer. Selv opplagte dødsdommer f.eks. innen fosterdrap vegrer han seg for å stadfeste, men viser dem fra seg til overhoffrett eller høyesterett. Trolig ville han sikre delinkventene i slike saker den best mulige domstolsbehandling. Men motivet kan og være ønsket om ikke å bli oppfattet av folket som den endelige eksekutor. Det var i kongens interesse å fortsette i rollen som selve symbolet for motstanden mot all urettferdighet. Det hastet ikke med å endre loven”.*¹¹³

Den fremtredende danske juristen og fra 1753 innehaver av generalprokurørembetet Henrik Stampe, uttalte seg om kongens forhold til rettssystemet ved flere anledninger. I hans ”Erklæringer, Breve og Forestillinger”, en samling av hans erklæringer som generalprokurør, kommer det tydelig frem hva som er hans oppfatning om hvordan kongen bør håndtere sin rolle som øverste ledd i rettshierarkiet, og dette bekrefter langt på vei Hansens antagelse. I embetet som generalprokurør hadde Stampe ansvar for at kongens suverenitet ikke ble svekket og at hans interesser ble ivaretatt av rikets embetsmenn. I tillegg skulle han sørge for at befolkningen ikke ble utsatt for overgrep av embetsmennene.¹¹⁴ Han hadde dermed et godt innblikk i forholdet mellom øvrighet og undersått i rikene, og sannsynligvis en viss oversikt over hvordan regimet ble oppfattet av folket. Tre erklæringer fra 1760-årene vitner om en konsekvent filosofi angående både maktfordeling, rettssikkerhet og ikke minst kongens symbolske rolle:

I 1761 hadde en mann ved navn Henrich Thomæsen Hiort ”begaæet adskillige Tyverier paa Slottet”, noe i Enkedronningen og prinsesse Charlottes gemakker men hovedsakelig i Grev Moltkes værelser.¹¹⁵ Hoffretten og Borgretten dømte mannen til døden etter DL 6-9-7, men et flertall i Høyesterett dømte ham etter DL 6-17-36, som innebar en mildere straff. Men da kongen ble informert om dommen erindret han ”at den forrige Slotstyv Peder Jørgensen Hellesøe i Aaret

¹¹¹ Hansen 1993: 249

¹¹² Hansen 1993: 247

¹¹³ Hansen 1993: 248

¹¹⁴ Jørgensen 1985: 21

¹¹⁵ Stampe 1795: 443

1758 mistede Livet” og derfor ”blev der Spørgsmaal om denne Dom ikke burde skierpes?”¹¹⁶ Kongen ville altså skjerpe straffen. Stampe råder imot dette av flere grunner. For det første kan han ikke se at det er noen artikkel i det danske lovverket som ”tilfinder Dødstraf” mot tyveri.¹¹⁷ Han mener at de første rettsinstansene som behandlet saken gjorde feil da de dømte delikventen etter DL 6-9-7, som retter seg mot dem som ulovlig bryter seg inn på kongens slott, ikke dem som kommer seg inn på lovlig vis slik som Hiort i dette tilfellet har gjort.¹¹⁸ Stampe støtter derfor Høyesteretts dom. Videre hevder han at enhver som er ”indviklet i en vidtløftig og kostbar Proces, bør være forvissset om, at, naar der endelig er gaaet Dom i Høieste=Ret, er Sagen derved til Ende”.¹¹⁹ En Høyesterettsdom må være endelig, ellers mister undersåttene sin trygghet og sikkerhet i rettsvesenet. Det som derimot ikke faller inn under dette prinsippet er kongens benådningspraksis. I følge Stampe er hensikten ikke ”at der skal eller kan skee Forandring i Høieste=Rets Dom, men at Hans Majestæts efter sin medfødte Kierlighed for sine Undersaater, og Omsorg for deres Vel, kan have Leilighed ad udøve det ham som et Regale tilkommende Jus aggratiandi vel mitigandi poenam”.¹²⁰ Han skriver videre at vissheten om at kongen aldri skjerper straffene, bare approberer eller formilder dem, bør være ”almindelig bekiendt for samtlige Hans Majestæts undersåtter, og dybt indpræntet i deres Hierter”.¹²¹ Så følger noen avsnitt som vitner om en svært bevisst holdning til hvordan kongen bør fremstå for undersåttene:

”Undersaaternes Begreb om deres Konge og Herre bør i Almindelighed intet ubehagligt og skræksomt indeholde, men de bør ansee hans Naadethrone som en Kilde, hvorfra intet uden Mildhed, Naade og Godhed kan frembringe. Den, som faaer Lov at nærme sig til Thronen, eller, hvis Sag der bliver foredragen, maae aldrig tænke, at hans Vilkaar der kunde blive slettere, men vel bedre.

Straf og Straffens Skierpelse, som i sig er noget ondt og skræksomt, bør ikke komme umiddelbar fra Thronen, men fra Lovene og dem, ved hvilke Hans Majestæt laver denne ubehagelige Forretning besørge”.¹²²

Stampe viser her at han er svært opptatt av kongens fremtoning. Kongen kan riktignok gjøre som han vil i teorien, men det ville vært skadelig på lang sikt. ”Naadethronen” skal bare frembringe positive assosiasjoner hos undersåttene. Stampe minner også om at det i dette konkrete tilfellet er snakk om en høyesterettsdom som følger lovens forskrift, og som er publisert, i motsetning til ”Krigs= og Over= eller General=Krigs=Rettens Domme i criminelle Sager, som ikke publiceres, førend de er komne tilbake, og have været Deres Majestæt forestillede”.¹²³ Dette kan tolkes som at offentlig innsyn medfører at kongen må opptre forsiktig.

¹¹⁶Stampe 1795: 443

¹¹⁷ Stampe 1795: 446

¹¹⁸ Stampe 1795: 445

¹¹⁹ Stampe 1795: 448

¹²⁰ Stampe 1795: 449

¹²¹ Smsts.

¹²² Smsts.

¹²³ Stampe 1795: 451

I 1765 ble en lignende anbefaling igjen forelagt kongen i forbindelse med en inkvisjonskommisjon i Kongsberg:

”Naar factum med sine Omstændigheder tilfulde er beviist og tilstaaet, og det er klart, at en reen lov derpaa tydelig er anvendelig, da kan det være rimelig, at Deres Majestæt ved sin allernaadigste Resolution gjør Ende paa Sagen, og enten allernaadigst approberer den afsagte Dom, eller ifald der møde Omstændigheder, som dertil bestemme, formilder Straffen.

Men dersom Sagen er tvivlsom, enten i Henseende til quæstio juris og Lovens Anvendelse, eller i Henseende til Quæstio facti, er det rimeligere, at Deres Majestæt allernaadigst befaler, at indstævne Dommen. Saavel Publicum som de Paagieldende blive dermed best tilfredstiliede.

Det kan og hende sig, at der aldeles ingen Anledning er til at formilde Straffen, men derimod alt for meget Anledning til at skiærpe den. Som Straffens Skiærpelse aldrig umiddelbar maae komme fra Thronen, saa er der saa Fald ei andet til overs, end at Dommen maae indstævnes for høiere Ret”.¹²⁴

Også her legges det vekt på at det ubehagelige arbeidet med å idømme folk strenge straffer er noe kronen må avstå fra, og bør heller overlates til høyesterett.

I 1768 skrev Stampe følgende erklæring:

”Ligesom det er en temmelig almindelig Mening, at en Souverain eller summus imperans vel, i Følge det ham tilkommende jus aggratiandi, kan formilde eller eftergive den af den ordentlige Dommer tilfjundne Straf, men ikke vel skiærpe den; saa synes vor Constitution og at medføre, at Hans Majestæts Undersatter ikke engang skulle ansee det som mueligt, at Hans Majestæt nogensinde kunde faae i Sinde at skiærpe den af Dommeren idømte Straf, da Undersaaterne fra Hans Majestæts Naadethrone ikke bør vente eller love sig andet, end idel Naade, Mildhed og Godhed, og bør ansee alt, hvad der er haardt og skræksomt, som noget der aldrig kan komme umiddelbart derfra.

Man seer i Almindelighed, at en Summus imperans ikke befatter sig med at dømme in criminalibus, eller at paalægge Straf for en forøvet grov Misgjerning, men overlader dette forbadte, skrækkende og ubehagelige Arbeide til andre, nemlig vedkommende Dommere hvis Sag det er at bestemme Straffen, ved at anvende Straflovene paa den forøvede Misgjerning. Han selv lader saadant have frit Løb, og befatter sig ikke dermed, uden hvor han finder for godt at benaade eller formilde Straffen; saa at en Deliquent de fleste Tider kan glæde sig, men aldrig har Aarsag til at være misfornøiet med at den over ham afsagte Dom kommer for hans Herres og Konges Øine”.¹²⁵

Ifølge Gudmund Sandvik utviklet Stampe her en ”politisk teori til bruk for eit einvelde, styrt av ministrar under ein maktaus, men apoteosert konge”.¹²⁶ Med dette mener han at Stampe forsøkte å legitimere et system hvor skillet mellom den dømmende og den lovgivende og utøvende makten var uklart og hvor kongene med Sandviks ord var: ”Frå 1746 til 1766 den fordrukne Fredrik V, frå 1766 til 1806 den sinssjuka Christian VII”.¹²⁷ Ved å fylle kongerollen med et positivt innhold ble det lettere å legitimere disse svakhetene ved systemet. Kongen var et personifisert symbol for nåde og mildhet, og selv om dette ikke nødvendigvis stemte med

¹²⁴ Stampe 1796: 655

¹²⁵ Stampe 1797: 545

¹²⁶ Sandvik 1974: 52

¹²⁷ Smsts.

virkeligheten, noe kongens opprinnelige holdning i synet på dommen mot Henrich Thomæsen Hiort tyder på, var det altså på denne måten undersåttene skulle oppfatte ham.

Karin Sennefelt påpeker i sin avhandling hvordan kongerollens nåde og mildhet hadde en dobbel funksjon. Den knyttet undersåttene følelsesmessig til kongen og gjorde dem takknemlige og hengivne. Samtidig ble maktrelasjonen mellom konge og undersått forsterket av nådeinstitusjonen. I følge Sennefelt var det derfor viktig at ikke nåden kom automatisk, slik at undersåttene mistet respekten. Nåden skulle være et komplement til straffen og volden som øvrigheten også disponerte.¹²⁸

2.2.4 Den strenge kongen: Kongen som far, bøndene som barn

"A Prince should therefore disregard the reproach of being thought cruel where it enables him to keep his subjects united and obedient. For he who quells disorder by a very few signal examples will in the end be more merciful than he who from too great leniency permits things to take their course and so to result in rapine and bloodshed; for these hurt the whole state, whereas the severities of the Prince injure individuals only".¹²⁹

- Niccolo Machiavelli: "The Prince"

De elementene av regimets ideologi jeg har skissert så langt hadde en positiv valør og hadde til hensikt å skape hengivenhet og lojalitet mot kongen og den staten han representerte. Samtidig fantes det en sjeldnere uttrykt side ved kongen, men som det like fullt kunne være viktig å formidle: Hvis ikke hans vilje ble fulgt og hvis hans tillit ble misbrukt, kunne kongen være hard og streng. Marie Lennersand hevder at enigheten og balansen i det svenske samfunnet på 1600- og 1700-tallet var avhengig av et tilsvarende balanse mellom streng rettferdighet og faderlig omsorg og mildhet.¹³⁰ Vold og skrekk kunne være viktige maktmidler, men ble de brukt for mye kunne det resultere i opprør og kaos. Samtidig kunne overdreven mildhet bli til en svakhet, som igjen ville resultere i lovløshet og uorden.¹³¹ Denne balansegangen mellom mildhet og strenghet gjorde seg gjeldende også i Danmark- Norge. Det er symptomatisk at de artikkelene i Norske Lov som dreier seg om majestetsfornærmelse, opprør og forbrytelser mot staten er svært strenge. I motsetning til en rekke andre bestemmelser hvor straffen ble formildet i Norske Lov, som for eksempel tyverilovene, ble disse gjort strengere.¹³² Den strengeste straffen er reservert til lovbrudd mot kongen selv, majestetsfornærmelser, men også forbrytelser mot kongens embetsmenn skulle straffes hardt. I lovens sjettede kapittel, artikkel 15 står det at den eller de som overfaller fremmede gesanter eller kongens høye ministre og råd, skal straffes på liv, ære og gods,

¹²⁸ Sennefelt 2001: 268

¹²⁹ Machiavelli 1992: 43

¹³⁰ Lennersand 1999: 22

¹³¹ Lennersand 1999: 22

¹³² Tamm m.fl. 2000: 33

etter sakens beskaffenhet og offerets stand. I artikkel 16 heter det at den eller de som overfaller øvrigheten straffes på ære eller ”Boeslod” etter sakens beskaffenhet.¹³³

Det var altså klart uttalte grenser for hva som kunne tolereres. Og ser man på tilfeller av ulydighet og vold mot øvrigheten før 1765 er det tydelig at regimet kjenner til eksempelets makt. Straff av ulydige undersåtter kunne fungere som et pedagogisk eksempel til skrekk og advarsel for fremtidige lovbrytere. Statens opptreden overfor de norske bøndene som hadde utøvd motstand mot den ekstraordinære dagskatten under den store nordiske krig (1700-21) er et godt eksempel. I Indre Sogn var urolighetene spesielt alvorlige, og foregikk over en lengre periode, med 1713-1715 som et høydepunkt. Denne situasjonen er beskrevet av John Vigrestad i hans hovedoppgave fra 1978.¹³⁴ Da hovedmannen for oppløpet, Nils Hvithoved, var blitt arrestert i slutten av september 1713, hadde sentralmyndighetene ifølge Vigrestad forventet å skremme almuen fra videre motstand. Dette fungerte imidlertid ikke, og førte tvert imot til mer konflikt.¹³⁵ Almuen fortsatte å be om fritak fra skatten og begynte nå å kreve Hvithoved løslatt. Dette ble gjort delvis ved motstand mot de lokale myndighetene, dels ved å supplikkere og sende representanter til København.¹³⁶ Men våren 1714 satte myndighetene hardt mot hardt. I mai arresterte myndighetene fire bønder som var reist til København for å få Hvithoved løslatt. Dette skulle ”ansees til Exempel for andre”, og ble forkynt til almuen av fogden.¹³⁷ I begynnelsen av august ble almuen gjort kjent med hvordan hovedmennene var blitt straffet. Niels Hvithoved og hans tjenestepike, som også hadde vært en aktiv oppvigler, var dømt til døden. En annen opprørsk bonde var dømt til livstid på Bremerholm og tre andre fikk 1 til 3 år i fengsel. Åtte andre fikk fengselsstraffer med bøter.¹³⁸ Vigrestad hevder at publiseringen av de strenge straffene virket svært skremmende på bøndene i Sogn, og førte til resignasjon.¹³⁹ Han skriver: ”Selv om en fra statlig hold ikke hadde maktet å få dagskatten inn ved hjelp av militær-eksekusjon *for* dommene mot Hvithoved og de andre bøndene var gjort kjent med for almuen, kunne en, etter at dommene var publisert, bare ved å bruke trusselen om militærmakt få almuen til å betale de restansene som hadde hopet seg opp”.¹⁴⁰

Straffene ble riktignok ikke fullbyrdet, alle ble sluppet fri etter relativt korte fengselsstraffer, men dette var først etter opprøret var knust og faren for gjentakelse var antatt å

¹³³ NL: 6-4-15,16

¹³⁴ Vigrestad 1978

¹³⁵ Vigrestad 1978: 83

¹³⁶ Vigrestad 1978: 100

¹³⁷ Vigrestad 1978: 104-105

¹³⁸ Smsts.

¹³⁹ Vigrestad 1978: 105-106

¹⁴⁰ Smsts.

være over.¹⁴¹ Dette viser at statueringen av et eksempel var en avgjørende, og effektiv, taktikk for sentralmyndighetene i dette tilfellet. I et reskript fra 22. oktober 1714 med overskriften ”Rescr. (til Vice=Statholderen i Norge) ang. Oprør=Stiftere i Øieblikket at henges” blir denne taktikken videreført. Kongen formilder her straffene til oppvigerne, da han mener at ”den allerede holdte Execution har sat saa stor frygt imellem dem, at de ei saa let lade see deres gjenstridigheter”.¹⁴² Selvsikkerheten i denne beskjeden er ikke til å ta feil av. Videre trues det med ”strax at lade ophegne uden lov og dom den første, som kunde fornemmes at ville gjøre det mindste oprør til Stempling: derhos forlangende Kongelig Ordre, at, om deslige ulykkelige hændelser, herefter skulde forefalde, han da uden videre forsvar strax maate lade gjøre Execution”.¹⁴³

Budskapet er klart. Hvis noen nå prøver å starte opprør, vil de henges uten lov og dom, og kongen vil ikke være nådig denne gangen. Den harde tonen kan nok delvis forklares ved at reskriptet ble skrevet midt under en krig, og at dette har senket toleransen for ulydighet betraktelig. Men bruk av harde straffer med avskrekkingsformål forekom også senere. I en kommisjonsakt fra 1761 ble en av hovedmennene fra et opprør på Sunnmøre idømt straffearbeid i 5 år. Dette fordi han ”overhovedet meget skal være for Oprør, saa der maae statueres Exempel”.¹⁴⁴ 5 andre fikk et år, og resten måtte betale omkostningene.¹⁴⁵ Hvorfor denne ene personen var verre enn de andre blir ikke forklart, men han blir tydeligvis straffet ekstra hardt siden han var en slags hovedmann. En lignende fremgangsmåte ble også benyttet i kjølvannet av andre opprør og aksjoner, hovedmennene blir straffet, resten får gå.¹⁴⁶

Blanding av mildhet, rettferdighet, lydhørhet og strenghet skaper et inntrykk av kongen som best kan oppsummeres som patriarkalsk. Kongen var en symbolsk far for undersåttene. I følge Peter Henningsen er denne analogien et gjennomgående trekk ved skrifter fra 1700- og 1800-tallet. Ofte ble bonden betraktet som ”så uopplyst og enfoldig, at han kunne sammenlignes med et barn”.¹⁴⁷ Viktigere var det at bøndenes juridiske stilling i følge tidens politiske tenkning kunne sammenlignes med barnets stilling i husholdningen: ”Kongen var sine undersåtters fader og skulle beskytte og revse dem som sine egne børn”.¹⁴⁸ Bøndenes juridiske stilling var riktignok sterkere i Norge enn i Danmark, men analogien gjaldt også der. I skriftlige formuleringer som omtalte eller henvendte seg til allmuen var dette forholdet uttrykt gjennom språkbruk og formuleringer, noe som er tydelig også etter Strilekrigen. Det kommer vi tilbake til senere.

¹⁴¹ Vigrestad 1978: 108

¹⁴² Fogtman 1793(III Deel): 305

¹⁴³ Fogtman 1793(III Deel): 305

¹⁴⁴ Stampe 1795: 520

¹⁴⁵ Smsts.

¹⁴⁶ Rian 2003: 113

¹⁴⁷ Henningsen 2006: 170

¹⁴⁸ Henningsen 2006: 171

2.3 Mottagersiden: De norske bøndene

*”De norska matroserna var dessutom mycket kungatrogna, kallade av tradition den danske monarken för ”Lillefar”, och hade lärt sig att i Norge använda begreppet närmast mytologisk, för att bota lokala norska makthavare med centralmaktens ingripande”.*¹⁴⁹

- Per Olov Enquist ”Livläkarens besök”

Regimet la selv opp til et åpent og fortrolig forhold mellom konge og allmue, et forhold som på mange måter var grunnpilaren i statens ideologi. Dette gjaldt for alle deler av riket, men var en ekstra viktig del av kommunikasjonen med de norske undersåttene. Dette hadde flere årsaker. En av dem var Norges nærhet til Sverige, som i store deler av den tidlige moderne perioden hadde som utenrikspolitisk mål å vinne Norge, enten ved ren maktbruk eller ved å overbevise nordmennene ved hjelp av propaganda.¹⁵⁰ Dette var en helt reell trussel, særlig i Sveriges stormaktstid på 1600-tallet og frem til Karl XIIIs dødsfall i Halden, og igjen etter statskuppet i 1772, da Gustav 3. gjorde seg eneveddig. Denne ambisiøse svenske monarken nærret planer om å erobre Norge i hele sin regjeringstid, noe regjeringen i København var klar over.¹⁵¹ Denne trusselen, kombinert med det faktum at Norge var en politisk underordnet del av unionen i hele foreningstiden, har gjort behovet for å dyrke nordmennenes lojalitet til en viktig del av regimets politikk. Øystein Rian hevder at krigsledelsen i Norge under det tidlige eneveddet i sin propaganda kombinerte fedrelandskjærlighet med kongetroskap, uten å nevne Danmark. Årsaken var at regimet hadde erfart at nordmennene oppfattet seg som en egen nasjon.¹⁵² En annen viktig årsak var at de norske bøndene betalte skatt og forsvarte landet selv ved å stille som soldater.¹⁵³ De måtte derfor ikke presses for hardt, da dette kunne være ødeleggende for regimets legitimitet. Kongen sto som et symbolsk garantist for den milde og rettferdige behandlingen av bøndene.

Ble det ideologiske idealforholdet mellom bonde og konge akseptert av de norske bøndene, eller var det bare enveis-propaganda fra regimets del? Dette er selvsagt et vanskelig spørsmål å svare helt sikkert på, det er umulig å generalisere for en så stor og variert gruppe mennesker hvilke overbevisninger de hadde. Men flere norske og danske historikere har allikevel hevdet at nordmennene i overveiende grad var lojale og hengivne mot rikets monark.¹⁵⁴ Halvdan Koht var overbevist om at norske bønder var kongetro, uansett hvor mye opprør de gjorde.¹⁵⁵ Han

¹⁴⁹ Enquist 1999: 277

¹⁵⁰ Moseng m.fl. 2003: 160

¹⁵¹ Feldbæk 1998: 23

¹⁵² Rian 2003: 98 Se også Opsahl 2002: 117-118

¹⁵³ Mykland, i Bagge & Mykland 1996: 211-212

¹⁵⁴ Se bl.a. Feldbæk 1998: 36, Sverdrup 1921: 27, Myking 1990: 273, Rian 1998: 35

¹⁵⁵ Koht 1905: 134

fremhevet Strilekrigen som et særlig godt eksempel på dette. Det var ikke ekstraskatten i seg selv som førte til oppløpet, den hadde de jo betalt i noen år da urolighetene brøt ut. Det var mistanken om at embetsmennene ”før reint vilkaarleg fram med skattekrevinga og snytte baade kongen og bønderne for pengane”.¹⁵⁶ Når bøndene slapp straff var det nettopp fordi de ikke hadde ment å gjøre opprør mot kongen. Kohts oppfatning var at bøndenes lojalitet knyttet seg til lovene og til kongen. Hvis ”han far” i Købehavn fikk vite hva embetsmennene hadde gjort ville han straffe dem og beskytte folket mot urett.¹⁵⁷

Dette er et trekk som ser ut til å være felles for flere europeiske land med en sterk kongemakt i denne perioden. Jerome Blum kaller fenomenet ”the myth of the benevolent sovereign”.¹⁵⁸ Bøndene var overbeviste om at kongen ville beskytte dem og var på deres side mot godseiere og byråkrater som var ute etter å utnytte dem. Selv under opprør ble det henvist til kongen: bøndene ville bare tvinge godseierne til å utføre kongens vilje.¹⁵⁹ Et annet begrep som er blitt brukt er ”naiv monarkisme”. Dette kan defineres som en blind tro på at kongen eller fyrsten var allmuens beskytter.¹⁶⁰

James C. Scott er kritisk til dette begrepet, som beskriver en form for kulturelt hegemoni spesifikk for samfunn med kongemakt. Scott argumenterer for at myten om den naive godtroende bonden som elsket sin fyrste utgjorde et effektivt politisk våpen, og at bøndene slett ikke hadde et naivt forhold til dette. Han bruker Daniel Field`s undersøkelse av bondeopprør i Russland på 1800-tallet som eksempel.¹⁶¹ De russiske bøndene brukte svært ofte sin lojalitet til tsaren som et argument når de gjorde opprør. Scott hevder at dette gjorde det lettere for alle parter å forholde seg til slike situasjoner. Bøndene unngikk harde straffer siden det ble antatt at de i bunn og grunn var lojale. Embetsmennene kunne berolige seg med at det bare var snakk om en midlertidig forstyrrelse av en ellers stabil og god samfunnsorden, slik at det holdt å straffe et par agitatorer og urostiftere for å gjenopprette orden. Og ved å være nådig mot de angrende bøndene kunne tsaren bekrefte bildet av seg selv som en mild far, noe som igjen forsterket bøndenes tillit til ham.¹⁶²

Blant norske historikere har Gustav Sætra og Øystein Rian antydnet muligheten for at de norske bøndene har fulgt en slik fremgangsmåte. Sætra hevder at en mer kritisk tolkning av kildene til bondeopprør er nødvendig, siden kildene stort sett skriver seg fra rettsoppgjør hvor bøndene risikerer svært strenge straffer hvis de uttaler seg kritisk til regimet. Han skriver:

¹⁵⁶ Koht 1905: 136

¹⁵⁷ Koht 1905: 137

¹⁵⁸ Blum 1978: 335

¹⁵⁹ Blum 1978: 335

¹⁶⁰ Sennefelt 2001:60

¹⁶¹ ”Rebels in the name of the tsar”

¹⁶² Scott 1990: 100

"[...] selvsagt hadde ikke opprøret rettet seg mot kongen. At bøndene forklarte seg slik, var naturlig. Embetsmennene hadde jo nøye forklart dem hvilken straff det var for opprør og majestetskrenkelse. Men tyder ikke bøndenes kollektive opptreden selv i nødens stund på evne til organisering? Og tross alt fins det i kildematerialet også påstander om at det virkelig forekom opprør og majestetskrenkelse. Påstandene kom som regel fra aktoratet. Og flere ble da også dømt som opprørere".¹⁶³

Øystein Rian mener at det ikke gir noen innsikt i å stoppe opp ved at kongetroskapen var stor og allmenn. Han mener at den fantes som et politisk redskap, eller en utopi som bidro til å holde opprørsgnistene i live: "Folkets rettferdighet ville seire bare de nådde fram til kongen og fikk ham til å se hvilke rettsovergrep som ble gjort".¹⁶⁴ Han understreker også at kongetroskapen hadde et reelt innhold på den måten at ingen bønder hadde noen ambisjoner om et demokrati.¹⁶⁵

Vi ser at de fleste er enige om én ting: kongetroskap forhindret ikke bøndene fra å gjøre opprør hvis de var misfornøyde. Men det er allikevel nyanser. Scott mener det er svært sannsynlig at kongetroskapen bare var et tomt skall som fungerte som en ideologisk akseptabel forklædning for bøndenes protester. Gustav Sætra argumenterer for at dette kan ha vært tilfelle i Norge. Koht, Rian og andre mener at troskapen var reell, men samtidig et politisk våpen.

Jeg er enig med Scott og Sætra at det er grunn til å være skeptisk. Konsekvensene av motstand som åpent stridet mot den offisielle ideologien var livsfarlig, og kan ha styrt bøndenes opptreden. Dette gjør at en må være forsiktig med å lese "the public transcript" bokstavelig. At bøndene hevdet sin lojalitet er en selvfølge, på grunn av tidens politiske klima. Men lojaliteten kan ha vært overfladisk, eller til og med ikke-eksisterende. Det finnes også enkelttilfeller som viser at dette var i hvert fall var mulig, at det fantes bønder som ikke hadde så stor respekt for kongen. Interessant nok er det Halvdan Koht som forteller om dem. Ifølge Koht hadde allmuen i Sogn, da de nektet å betale ekstraskatt, sagt: "Det kann du helsa kongen sjølv med".¹⁶⁶ Da "bondehovdingen" Trond Lauperak fra Bjerkreim nektet å betale skatten, sa han "Fredrik er konge i Danmark, men eg er konge i Bjerkrei!".¹⁶⁷ I Sogn, fire år senere, klagde en gammel bonde på en forordning han mislikte med følgende ord: "Anten må denne kongen men no hev vera ein gap, eller ha nokre gapar til styringsmenn, for ei uvetugare lov er aldri utgjevi".¹⁶⁸ Koht mente at disse utsagnene vitnet om en svikt i den gamle kongetroskapen, en mentalitetsendring hvor

¹⁶³ Sætra 1998: 301-302

¹⁶⁴ Rian 1998: 35

¹⁶⁵ Smsts.

¹⁶⁶ Sitert fra Koht 1975: 290

¹⁶⁷ Sitert fra Koht 1975: 291

¹⁶⁸ Sitert fra Koht 1975: 303

”bondebyrgskapen” reiste seg mot kongen.¹⁶⁹ Men han mente samtidig at Strilekrigen viste at kongetroskapen fremdeles var en del av bondens tankegods.¹⁷⁰

Så langt har vi altså sett at et viktig element av regimets selvbilde var forholdet mellom konge og undersått. Dette forholdet bygget på monarkens lydighet, som ble formidlet gjennom supplikkinstitusjonen og ved å ta imot bondedeputasjoner, hans rettferdighet, representert ved kommisjonene, og hans mildhet som ble formidlet gjennom hyppig benådning av lovbrøtere og delikventer. Disse hadde en legitimerende effekt, ved at de viste at viktige ideologiske funksjoner ble opprettholdt. Samtidig var det viktig å ikke la dette gå for langt. Mildheten og lydigheten ble derfor balansert av kongens strenge side. Undersåttene ble forventet å underordne seg kongen og hans embetsmenn, og brudd mot denne ordningen kunne ha konsekvenser.

Det er dette som utgjør de ideologiske rammene for hvordan undersåttene kunne oppføre seg i ”the public transcript”. Det er viktig å merke seg at det til en viss grad ble åpnet for at undersåttene kunne kritisere sine overordnede, bare kritikken foregikk innenfor de riktige kanalene, og på en tilstrekkelig underdanig måte. Opprettholdelsen av et godt forhold mellom ”den norske bonde” og ”far” i København var viktig for regimet, men embetsmennene var ikke en integrert del av dette forholdet. Det paradoksale er selvsagt at embetsmennene jobbet for kongen og fulgte hans ordre. Derfor kunne kongen stilles overfor et potensielt legitimitetsproblem når undersåttene ble misfornøyde. Og regimet kunne heller ikke akseptere at kongens representanter ikke ble behandlet med respekt og lydighet. Vi skal nå se hvordan dette kompliserte forholdet ble satt på prøve under Strilekrigen.

¹⁶⁹ Koht 1975: 303

¹⁷⁰ Koht 1975: 291

3 Oppløp!

I dette kapittelet rettes søkelyset mot selve oppløpet. Hva bøndene sa og gjorde under oppløpet påvirket selvsagt sentralmyndighetenes motreaksjoner i etterkant, i tillegg til hva de ikke sa og gjorde. For å få en bedre forståelse av myndighetenes tiltak er det nødvendig å få et overblikk over bøndenes handlinger og argumenter. Hvorfor var bøndene misfornøyde, hvordan og mot hvem ble misnøyen uttrykt? Ble kritikk rettet mot kongen og regimet? Et annet viktig aspekt er bøndenes egen versjon av hva som skjedde, hvordan bøndene i ettertid forklarte, rettferdiggjorde eller unnskyldte seg selv. De lokale embetsmenns opptreden må også tas med i betraktningen. Hva gjorde disse for å provosere bøndene? Hva gjorde de for å roe dem ned?

Strilekrigen varte kun i to dager i april 1765 og ble utløst av helt konkrete hendelser tidligere det året, men det fantes også dypereliggende årsaker som oppsto lenge før. Kimen til urolighetene ble lagt høsten 1762, da det ble bestemt at innbyggerne i Danmark, Norge og hertugdømmene skulle betale en ny ekstraordinær skatt, ekstraskatten.¹⁷¹ Hensikten med skatten var å få penger til statskassen for å betale ned gjelden som var oppstått i forbindelse med syvårskrigen, og dermed unngå at staten gikk konkurs. Ekstraskatten var en koppskatt som var like stor for alle personer, uavhengig av stand og inntekt. Alle personer over 12 år skulle betale 8 skilling i måneden. Hvis noen var så fattige at de ikke maktet å betale, skulle deres skatt utliknes og betales av de mer formuende i deres prestegjeld. Husbonden var ansvarlig for at skatten ble betalt for de øvrige medlemmene av sin husstand. Prestene og magistratene i henholdsvis prestegjeld og kjøpstad hadde ansvar for å føre manntallslistene over alle som var i stand til å betale, i tillegg til en oversikt over de som hevdet å være for fattige. Listen ble så overlevert til fogden, som lagde et hovedmanntall for fogderiet, som ble sendt videre til Rentekammeret.¹⁷²

Fordelen med denne type beskatning var enkelhet. Det kreves lite arbeid i form av registrering og kontroll, man trengte bare en oversikt over betalingsdyktige før innkrevingen kunne begynne. Ulempen var at en slik skatt lett kunne oppfattes som urettferdig av de mindre formuende i samfunnet, som rimeligvis ville oppleve skatten som mer tyngende enn de rike. Dette ble delvis løst ved at de aller fattigste slapp å betale.¹⁷³ Et annet problem var at koppskatt var en form for beskatning som var ganske fremmed for innbyggerne i Danmark- Norge. Det var omtrent hundre år siden sist en slik skatt var blitt innkrevd i dobbeltmonarkiet.¹⁷⁴ I seg selv var

¹⁷¹ De ulike statsdelene hadde ulike regler for inndrivning av skatten, selv om hovedprinsippet og summen per person var lik. I det følgende refereres det til reglene som gjaldt for Norge.

¹⁷² Sandvik 1975: 20

¹⁷³ Sandvik 1975: 13

¹⁷⁴ Dyrvik 1978: 414

imidlertid ikke skatten en katastrofal idé. I Danmark ble den, til tross for grunngevingen og navnet, innkrevd helt til 1812, og utgjorde en viktig inntektskilde hele perioden.¹⁷⁵ Men i Norge gikk det verre. Ifølge Gudmund Sandvik var inngangen god de to første årene, og lå da på omtrent 70 til 80 % av det laveste overslaget, eller 420.000 rd. Så sank den til 60 % i 1764. I 1765 kom det ikke inn mer enn 120.000. Lavmålet var året etter, med bare 84.000 rd i inntekt. Så steg den i noen år, med 1768 som høydepunkt, da det ble innkrevd 150.000. Deretter gikk det bare nedover, helt til skatten ble avlyst i 1772. Siste året kom det inn 94.000 rd.¹⁷⁶

Det fins flere mulige årsaker til hvorfor skatten ble så mislykket i Norge.¹⁷⁷ En av dem er Strilekrigen. Siden hensikten her ikke er å undersøke hvorfor skatten til slutt ble avskaffet i Norge, men hvordan den førte til oppløpet i 1765, er det nødvendig å fokusere på de lokale forholdene i Nordhordland. Da er det to forhold som peker seg ut: strilenes vanskelige økonomiske kår, og det som fremsto som en urettferdig og ulik innkreving av skatten. Strilene var kjent for å være fattige, kommisjonen skrev i 1765 at allmuen i disse fogderiene var ”de fattigste her udi Stiftet, ja maaske i hele Norge.”¹⁷⁸ I tillegg var årene etter ekstraskattens innførsel preget av sviktende ressurser for kystbefolkningen på vestlandet, på grunn av misvekst, dårlig fiske og høye kornpriser.¹⁷⁹ Når strilene i denne vanskelige situasjonen ble utsatt for en skatteinnkreving som ble oppfattet som svært uryddig, urettferdig og kanskje ulovlig, begynte det å koke i strilelandet. Men hva var egentlig galt med innkrevingen?

3.1 Kommunikasjon og kommunikasjonsproblemer i Nordhordland

Den enkelheten som var et av de mest fordelaktige trekkene ved ekstraskatten, sett fra myndighetenes side, ble i løpet av 1764 gradvis brutt ned. Den opprinnelige ekstraskattsforordningen fra 1762 var grunnlaget for innkrevingen av skatten frem til 7.februar 1764. Da innførte regimet den første av mange endringer i skattekravene, med en forordning som ga leilendinger, husmenn og innerster skattefrihet for alle hjemmевærende barn mellom 12 og 16 års alder. Forordningen ble opplest for bøndene ved sommertingene i april og mai 1764.¹⁸⁰ Det paradoksale med denne forordningen er at den var ment som en lindring for bøndene, men endte opp med å gjøre dem mistenksomme. Ifølge kommisjonen forsto ikke bøndene nøyaktig hvor

¹⁷⁵ Sandvik 1975: 10

¹⁷⁶ Smsts.

¹⁷⁷ Dette blir diskutert grundig i Sandvik 1975

¹⁷⁸ Berg 1820:319

¹⁷⁹ Berg 1820:318

¹⁸⁰ Berg 1820:319

langt moderasjonen strakk seg, og at den ikke gjaldt odels- og selveierbønder.¹⁸¹ Når fogden nå krevde inn mer av odels- og selveiebønder enn av de andre bøndene, mistenkte mange at øvrigheten ”fortfarede annerledes med Extraskatten, end paabudet var”.¹⁸²

Den 1. mars 1764 kom så en kammerordre til fogdene om at også selveierbøndene i Sunnhordland og Nordhordland fogderier skulle slippe å betale ekstraskatt for barn under 16 år, hvis de var for fattige til å klare å betale. Den 24. april kom en ny kammerordre, denne gangen bare til fogden i Sunnhordland, kammerråd Juel. Han fikk beskjed om at den forrige ordren ”ikke for nogen Anden blev bekjendtgjort”.¹⁸³ Kammerordren av 1. mars 1764 ble allikevel bekjentgjort ved sommertingene i april og mai. I tillegg ble skatten allikevel innkrevd, siden fogdene mente det var for vanskelig å fastslå hvilke selveiere som ikke maktet å betale.¹⁸⁴

Situasjonen var ved sommertider 1764 slik at allmuen i Nordhordland først hadde fått vite at skattekravet ble moderert, men misforstått omfanget av moderasjonene, og så fått vite at den gjaldt alle bønder i deres fogderier, men allikevel sett at fogden fortsatte å kreve inn skatten som før. Dette bare forsterket allmuens mistanke om at noe var galt med innkrevingen.

Omtrent på samme tid begynte lensmennene og rodemestrene å gjøre utpantning hos dem som ble ansett for å være formuende nok, men som nektet å betale skatten. Rodemestrene sto ansvarlig hos fogden for skatten til disse som ”ikke beviislig var fattige”, og var derfor autorisert til å gjøre utpantning uten rettens middel.¹⁸⁵ Det var i stor grad opp til tjenestemennene å avgjøre hvem som falt inn under denne kategorien. Også dette skapte problemer. Mange lensmenn og rodemestre registrerte og skrev ned de få tingene allmuen eide, men lot dem beholde det. Andre tok imidlertid med ting som allmuen ”uomgjængelig behøvede til deres Nærings og Brugs Fortsættelse”.¹⁸⁶ Allmuen reagerte kraftig på dette, og viste til et kammer-reskript og en kongelig resolusjon de hadde fått opplest på sommertingene, hvor det sto at eksekusjon eller utpantning bare måtte finne sted hos dem som kunne betale, men som var motvillige, mens de som ikke kunne betale skatten uten å bli fratatt ”de til Nærings og Gaardbrugs Fortsættelse fornødne Ting”, skulle ansees som fattige, og deres andel av skatten skulle reparteres på de formuende.¹⁸⁷

Et nytt forvirrende element ble introdusert da stiftamtmann Cicignon mottok et reskript av 1. september 1764, om at ”Bønderne” overalt i Norge skulle slippe å betale skatt for de fattige på gården og grunnen deres, og for barn og tjenestefolk som tjente mindre enn 10 riksdaler årlig,

¹⁸¹ Berg 1820: 319

¹⁸² Berg 1820:320

¹⁸³ Berg 1820: 321

¹⁸⁴ Berg 1820:322

¹⁸⁵ Smsts.

¹⁸⁶ Berg 1820:323

¹⁸⁷ Berg 1820:323-324

uten at deres kontingent skulle repareres på de formuende.¹⁸⁸ Reskriptet ble opplest på høsttingene, og mottatt med stor glede av allmuen, siden nesten ingen barn eller tjenestefolk tjente så mye. Problemet var bare at lettelsen kun gjaldt odels- og selveierbønder, og ikke leilendinger, som det var flest av i området. Dette var ikke blitt forklart tydelig nok for allmuen, siden fogdene selv trodde reskriptet gjaldt hele bondestanden.¹⁸⁹ Misforståelsen ble korrigert med et kammer-reskript til stiftamtmanden den 6. oktober 1764, og en ordre til fogdene den 22. desember, hvor det ble forklart at leilendingene skulle betale som før. Beskjeden kom imidlertid etter at bøndene allerede hadde hørt noe annet fra fogdene, i tillegg til at den bare ble opplest og publisert ved noen få høstting, siden de fleste allerede var holdt.

Rundt årskiftet 1765 begynte det å dukke opp forskjellige forordninger blant bøndene som forsterket forvirringen omkring ekstraskatten. Noen var falske, andre var mangelfulle originaler som ble misforstått av bøndene. I begynnelsen av 1765 fant en bondepике på Haugs prestegård første blad av forordningen av 7. februar 1764, som hun ga til noen barn til å leke med. Etter hvert ble den oppdaget av bøndene, som kunne lese at alle leilendinger, husmenn og innerster fra 1. april 1764 skulle slippe å betale skatt for deres egne barn og barn som bodde hos dem. Problemet var at bladene som manglet spesifiserte at dette bare gjaldt barn under 16 år.¹⁹⁰

En forordning datert Fredensborg den 8. april 1763 begynte å sirkulere blant bøndene omtrent på denne tiden. Her befalte kongen at alle bønder som ikke eide 6 løper jord eller 300 riksdaler skulle slippe å betale ekstraskatt på bakgrunn av ”Undersaaternes beviiste Lydighed imod Os udi forbigangen Aar 1762”.¹⁹¹ Forordningen viste seg å være falsk, men hvis den hadde vært ekte ville den ha fritatt nesten alle bøndene for skatten. I tillegg befalte ”kongen” at ”Rangspersoner, der kan være av Titul det være vil, skal betale for sig og sine Domestiquer og ingen av dem undtagen”.¹⁹² Forordningen frikjente dermed ikke bare bøndene, den presiserte også at rangspersoner måtte betale. Ifølge borgermesteren i Bergen, Hildebrandt Meyer, var denne forordningen ”saa daarlig, at ingen kunde lade sig bedrage derav, men ikke dess mindre er der dog bleven stiftet alt for meget ondt derved”.¹⁹³

I en allerede anspent situasjon introduserte øvrigheten nå et element som gjorde saken enda verre. Siden restansene i begynnelsen av 1765 var blitt større, begjærte fogden militær eksekusjon. Dette ble godkjent av stiftamtmanden og iverksatt av sjefen ved det andre

¹⁸⁸ Berg 1820: 325-326

¹⁸⁹ Berg 1820: 327

¹⁹⁰ Berg 1820: 328-329

¹⁹¹ Falsk forordning ”Gjenpart av gjenpart” datert 8. april 1763 (UBB MS.78)

¹⁹² Smsts.

¹⁹³ Brev fra Meyer til Luxdorph. 27. april 1765 (UBB MS.78)

Bergenhusiske nasjonale regiment, oberst Koss.¹⁹⁴ Mange av de militære som utførte eksekusjonen fratok allmuen ting de trengte til livets opphold, og krevde alt for høye eksekusjonsgebyr.¹⁹⁵

3.2 Den 1. mars 1765

All misnøyen som var blitt utløst av den militære eksekusjonen og den uryddige innkrevningen, førte til at en ”stor Almue” kom til Bergen den 1. mars for å klage til stiftamtmanden på eksekusjonen, og for å forhøre seg om hvordan det egentlig forholdt seg med skatten.¹⁹⁶ Denne samlingen står i nær forbindelse med oppløpet den 18. april, og er derfor et viktig ledd i å forstå allmuens opptreden da.¹⁹⁷ På mange måter kan bøndenes ulovlige opptreden den 18. april oppfattes som et svar fra bøndenes side på de harde reaksjonene de ble møtt med da de, ifølge dem selv, oppførte seg skikkelig den 1. mars. Vi skal nå se hva som foregikk denne dagen og hvordan bøndene senere beskrev det.

Ifølge kommisjonen gikk bøndene først til sorenskriver Garmann og klaget over den militære eksekusjonen, som de ”stode i Tvivl om skulde efter Kongelig Ordre paa den Maade, som de kaldede en Haardhed, indkræves”.¹⁹⁸ De hevdet de var kommet for å forhøre seg hos stiftamtmanden for å bli opplyst om forordningene som angikk skatten, og ba Garmann skrive en memorial om dette.

Garmann skrev memorialen, og bøndene gikk til stiftamtmanden og leverte den. Men bøndene forble i stiftsgården, og krevde å få se ”en Forordning, som de kaldte den rette”, og som skulle befri dem for ekstraskatten.¹⁹⁹ Ifølge kommisjonsrapporten var det forskjellige oppfatninger blant bøndene om hva slags forordning det gjaldt, men alle var allikevel enige om at det fantes en forordning som ga dem en lettelse, og at i hvert fall en del av skatten ble krevd ulovlig og havnet på feil sted.²⁰⁰ Stiftamtmanden forklarte at han ikke hadde en slik forordning, og at ingen hadde fordret mer skatt enn hva som var påbudt ved lov.

Nå tilspisset situasjonen seg. Ifølge kommisjonen var det et sted mellom to eller tre hundre bønder som befant seg utenfor stiftamtmandens gård. I tillegg hadde ”endeel af Byens

¹⁹⁴ Berg 1820: 328

¹⁹⁵ Berg 1820: 329

¹⁹⁶ Smsts.

¹⁹⁷ Sverdrup 1921: 47

¹⁹⁸ Berg 1820: 329

¹⁹⁹ Berg 1820: 330

²⁰⁰ Noen mente kammerreskriptet av 1. september 1764, og trodde at denne gjaldt alle i bondestanden. Andre mente den ukomplette forordningen som ble funnet på Hougs prestegård. Andre igjen refererte til en falsk forordning, som ga alle bønder som ikke eide 6 løp jord eller 300 riksdaler en fullstendig befrielse fra skatten. (Berg 1820:330-332)

Pøbel” forsamlet seg.²⁰¹ Denne forsamlingen ble stående, til tross for at stiftamtmanden gjentok sitt svar om at han ikke hadde noen forordning som befridde dem fra å betale skatten. Han fortalte dem også at han ville sende deres memorial med neste post og at de kunne vente en resolusjon om dette i løpet av 6 eller 7 uker. Kommisjonen skrev i sin rapport at stiftamtmanden ”kunde endelig blive utaalmodig over, at Bønderne endnu bleve staaende, som vare i Gaarden, at Een eller Anden kunde bruge nogle unyttige Ord” og at ”der var en Irring saavel paa Stifts-Amtmandens, som Bøndernes Side”.²⁰²

Det som nå skjedde var at oberstløytnant Dietrichson, som hadde sett hva som foregikk, lot soldater fra garnisonskompaniet angripe bøndene. En av dem ble slått ”temmelig stærkt og blodig” i hodet slik at han måtte bli båret vekk, en annen ble såret, men ikke like hardt, og noen andre ble slått med skjeftene på soldatenes gevær.²⁰³

Versjonene av akkurat hva som skjedde da bøndene ble angrepet varierer kraftig, avhengig av hvem det er som forklarer seg. Oberstløytnant Dietrichson hevdet senere for kommisjonen at han tilfeldigvis var gått forbi stiftamtmandens gård da han så mellom to og trehundre personer, både bønder og ”pøbel”, forsamlet der. Han tilbød stiftamtmanden sin tjeneste, om det skulle bli nødvendig. Cicignon gikk da ut til bøndene i gården og snakket med dem. Ifølge Dietrichson snakket han ”deels i Kjærlighed og med Forestillinger, hvilket blev besvaret med Foragt, deels og paa en skarp og truende Maade, hvortil de taugde stille”.²⁰⁴ Cicignon brukte først en rolig og imøtekommende tone, og når dette ikke virket, oppførte han seg autoritært og strengt.

Dietrichson hevdet videre at han merket at stiftamtmanden ”neppe kunde trengje sig igjennem Almuen” og at hans tjener måtte gjøre plass for ham.²⁰⁵ Bøndene fortsatte å kreve å få se forordningen, og da en bonde holdt stiftamtmanden i klærne for å forhindre at han gikk inn, tok Cicignon ham i håret og spurte om ”han turde understaae sig i at hindre ham at gaae i sit eget Huus hvor han vilde”.²⁰⁶ Dietrichson hadde nå spurt Cicignon om han ønsket hjelp fra vakten, hvilket han gjerne ville ha. Oberstløytnanten hentet derfor en underoffiser og 12 til 16 mann, som forsøkte å jage bort bøndene. Da bøndene ble stående, hadde Dietrichson trukket kården, ”ved hvilken Leilighed det kan være skeet, at en eller anden af Bønderne eller Byens Pøbel kan være bleven bleseret af Oberstlieutenanten eller Vagten”.²⁰⁷ Dietrichson la i sin forklaring vekt på at bøndene oppførte seg truende, og at den militære reaksjonen først kom etter at en bonde

²⁰¹ Berg 1820: 331

²⁰² Berg 1820:332

²⁰³ Berg 1820: 333

²⁰⁴ Berg 1820: 395

²⁰⁵ Smsts.

²⁰⁶ Berg 1820: 396

²⁰⁷ Smsts.

hadde forsøkt å holde igjen stiftamtmanden. Bøndene hadde ikke reagert på stiftamtmandens forsøk på å være imøtekommende, og derfor var soldatene blitt tilkalt. De ble til slutt behandlet hardt fordi de fremdeles nektet å flytte seg.

I bøndenes versjon ser man ikke spor av denne ulydigheten. Ifølge bonden Halvor Sørensen Store Mitton fra Skjold skipreide, hadde han og de andre snakket med stiftamtmanden i gården og blitt fortalt at de skulle bli behandlet rettfærdig og at de bare kunne gå sin vei. Han hevdet at han ble stående, ”og talte med nogle sig i Gaarden opholdende Folk”.²⁰⁸ Her ser man ikke antydning til den truende oppførselen Dietrichson påsto å ha vært vitne til. Bøndene sto bare og pratet med hverandre da soldatene kom. Halvor Sørensen, som da sto nærmest porten, ble hugget i hodet av Dietrichson. Deretter besvimte han og måtte bæres hjem, sterkt blødende.²⁰⁹

Niels Jacobsen Store Mitton bekreftet Halvor Sørensens forklaring, og påsto i tillegg at han sto rett utenfor porten da han selv ble slått i hodet. Han hadde også sett at ”adskillige Flere” ble slått til blods, men disse kjente han ikke siden de kom fra andre skipreider.²¹⁰

Ole Ofshus fra Hosanger hevdet at han ble angrepet av tre soldater, også han utenfor porten. Da Anders Haukås fra Arna Skibrede ville hjelpe Ofshus, ble han hugget i hodet.

Felles for bøndenes forklaringer, er at de enten hevder at de var ”ferdige” med stiftamtmanden, eller at de allerede befant seg utenfor porten da de ble angrepet. Hvis dette er sant, strider det mot Dietrichsons rettfærdiggjøring av angrepet. Flere av bøndene viste frem arrener og merkene de hadde fått for kommisjonen, for å bevise at de ble voldelig behandlet.²¹¹ Dette viser at bøndene ville underbygge versjonen av seg selv som ofre som ble angrepet uten grunn. Denne versjonen ble klart uttrykt i punkt 6 av allmuens klageposter, som ble gjengitt i kommisjonsrapporten.²¹² Allmuen hevdet:

”At de have indfundet sig hos Stiftamtmanden den 1ste Marts, ikke med Vaaben og Væрге, men, som Faar og eenfoldige Supplicanter, med Bøn og Graad at forestille deres Nød og at søge Underretning om, hvorvidt de var overensstemmende med Kongl. Forordninger og Befalinger, at Fogden maatte fortfære, især med de fattige Leilændinger, saaledes som forben er meldt; da Fogdens Adfærd blev approberet, at de skulde betale efter hans Ordre, men den Kongelige Forordning blev hverken foreviist eller forklaret.

I stedet for at blive ophyste, bleve de anseede med Vrede og Skjeldsord, samt angrebne af Oberst-Lieutenant Dietrichson og hans Commando, udjagede, og nogle af dem huggede og bleserede, foruden den Overlast, som skede imod den, udi Stilhed, paa Gaden staaende Almue”.²¹³

²⁰⁸ Berg 1820: 394

²⁰⁹ Smsts.

²¹⁰ Smsts.

²¹¹ Halvor Sørensen Store Mitton hadde et arr, Anders Houchgaas hadde en rift i hatten, og en Anders Stanghelle viste frem et merke på hånden hvor han var blitt slått- (Berg 1820: 393-394)

²¹² Jeg vet ikke om besværingstestene i rapporten er direkte gjengivelser av hva representanter for allmuen sa, eller om kommisjonen har komprimert allmuens påstander i et kort referat.

²¹³ Berg 1820: 354

Her fremstiller allmuen seg selv på en mest mulig fordelaktig måte. De nevner ingenting om at oppførselen deres kan ha blitt oppfattet som truende eller at de ikke gikk da de ble bedt om det. De er tvert imot enkle ”får” som kom til sin øvrighet for opplysning, men ble møtt med vold.

Hvem fortalte sannheten, Dietrichson eller bøndene? Det er god grunn til å tro at bøndene ikke var så uskyldige som de senere fremstilte seg som. De følte nok at de var blitt urettferdig behandlet, og forsøkte å overbevise kommisjonen om dette. Men samtidig forskjønnede de oppførselen sin, for å forsterke dette inntrykket. Alternativet er at Dietrichson faktisk overreagerte, og ville forsvare seg selv i ettertid. Vi skal senere se hva kommisjonen mente.

3.3 ”denne usædvanlige samling av Nordhordlehns Almue” 18. og 19. april 1765

Etter at bøndene ble angrepet den 1. mars, samlet sorenskriveren dem hjemme hos seg selv. Han forklarte at han hadde bedt stiftamtmanden sette en stopper for militære eksekusjoner inntil bøndene hadde fått svar på sin memorial, og at stiftamtmanden derfor hadde fått tilbakekalt eksekutantene. Bøndene reiste hjem.²¹⁴

Den 2. mars fikk fogden Bildsøe ordre av stiftamtmanden om å innstille all sivil og militær eksekusjon inntil videre. Den 8. mars kom en ny ordre om at eksekusjonen skulle innstilles også for restansene på de ordinære skattene, frem til sommertingene var ferdig. Stiftamtmanden understreket imidlertid at eksekusjonen ville begynne igjen hvis ikke allmuen betalte innen da.²¹⁵

Den 19. mars sendte fogden ut en ordre til lensmennene. I denne rettferdiggjorde fogden bruken av militæreksekusjon, ved å hevde at han aldri hadde beordret det i ”de gode tider”, men at han var blitt nødt til det i ”de dyre tider”, siden han ”som Regnskabsfører, stod til et betydelig Ansvar”.²¹⁶ Han bekjentgjorde så hva stiftamtmanden hadde sagt om de militære eksekusjonene.²¹⁷

Selv om allmuen bare var blitt lovet en foreløpig slutt på eksekusjonen ved innkrevingen av restansene av ekstraskatten, og ikke de ordinære skattene, ble den allikevel opprørt. Beskjeden fra fogden ble oppfattet som løftebrudd. Først hadde øvrigheten lovet en slutt på eksekusjonen, nå truet de igjen med ”denne dem saa forhadte eksekusjon”.²¹⁸ En liten gruppe på 12 til 16 bønder fra fire skipreider dro til sorenskriveren og protesterte mot fogdens ordre, og ønsket et

²¹⁴ Berg 1820: 333

²¹⁵ Berg 1820: 334

²¹⁶ Smsts.

²¹⁷ Berg 1820: 335

²¹⁸ Berg 1820: 336

tingsvitne om ekstraskatten som de ville legge frem i København. Sorenskriveren rådet dem til å rolig avvente svaret på den tidligere innsendte memorialen, hvilket de gjorde.

På denne tiden ble allmuen mobilisert, muntlig og med løpesedler, til å møte opp i Bergen den 18. april. Senere, i deres klageposter til kommisjonen, oppga allmuen bakgrunnen for samlingen. De hevdet at de kunne ha ”forsmertet upaaanket” behandlingen den 1. mars, hvis ”Fogdens Adfærd efter den Tid havde været taalelig”.²¹⁹ Allmuen hevdet imidlertid at fogden hadde fortsatt å kreve inn skatt for barn og tjenestefolk som bare var 12 år gamle, og eksekusjonen hos de fattige foregikk med ”samme Strengthed” som før.²²⁰ Allmuen ønsket derfor svar på resolusjonen, som de hadde ventet seks uker på, siden de tvilte på at ekstraskatten var blitt innkrevd på riktig måte. De hevdet også at ingen kunne eller ville redegjøre noe for dem ”end deres egen Myndighed vilde tillade”, og at de derfor kom til Bergen den 18. april for å høre hva stiftamtmanden og fogden hadde å si.²²¹

Jeg vil nå gi en kort gjennomgang av hva som foregikk den 18. april, men først vil jeg påpeke at jeg i kapittel 5.3 kommer til å diskutere hvorvidt kommisjonsrapporten er en pålitelig og nøytral kilde, eller om den kan være påvirket av ideologiske hensyn. Siden en beskrivelse av hva som skjedde under oppløpet nødvendigvis må bygge på rapporten i stor grad, er det vanskelig å ikke foregripe noen av disse problemstillingene allerede her. Jeg vil allikevel forsøke å unngå å diskutere disse spørsmålene nå, og heller fokusere på det jeg anser som de sikreste aspektene ved hendelsene. Dessuten vil jeg her vektlegge hvordan *allmuen* rettferdiggjorde eller unnskyldte sine handlinger.

Natten før, og om morgenen den 18. april kom de første bøndene til Bergen. En stor del av dem begynte å drikke ved ankomst.²²²

Om morgenen kom noen bønder til stiftamtmand Cicignons gård der de hadde en samtale med ham og siden gikk igjen uten å lage bråk.²²³ Dette ble gjentatt av en annen gruppe bønder. Den tredje gruppen, som talte 12 til 14 bønder, var derimot ikke like fredelig. De banket på døren og da den ble åpnet trengte de seg inn i forstuen, der de ventet mens tjeneren gikk for å hente stiftamtmanden. Da han kom fra sitt kammer krevde bøndene å få se den rette forordningen som de påstod at han skjulte for dem. To av dem som senere ble utpekt som hovedmenn var til stede, Ole Erichsen Svindahl og Jonas Rognvaldsen Sletten. Erichsen og en

²¹⁹ Berg 1820: 354

²²⁰ Smsts.

²²¹ Berg 1820: 355

²²² Berg 1820: 337

²²³ Beskrivelsen av hva som hendte hos stiftamtmanden baserer seg utelukkende på hans egen og tjeneren Andreas Andersens forklaringer.(Berg 1820: 338)

uidentifisert eldre bonde førte ordet ”med stor Ivrigheid”.²²⁴ Stiftamtmanden forsøkte å overbevise dem om at han allerede hadde gjort det han kunne, og at han ikke hadde lurt dem. En av bøndene, sannsynligvis den eldre bonden, kalte Cicignon for ”Kongens Tyv”.²²⁵ Da forsøkte stiftamtmanden å trekke kården sin, men ble grepet av Erichsen i munnen. Tjeneren forsøkte å fjerne hånden, men stiftamtmanden ble påført et blødende sår. Nå angrep de andre bøndene stiftamtmanden, slik at hatten og parykken ble slått av, klærne revet, og ridderbåndet slitt av. Stiftamtmanden kom seg ut av forstuen og ned i hagen, hvor han igjen ble omringet av en mengde bønder. Etter en ny omgang fornærmelser og krav om den rette forordningen, ble stiftamtmanden dratt ut på rådstuealmeningen. Der var en stor folkemengde samlet.

Av frykt for å bli ”et Slagtoffer for Extraskattens Ydelse”, lovet stiftamtmanden at allmuen skulle få tilbakebetalt ekstraskatten.²²⁶ Han ble sluppet løs, og gikk tilbake til huset sitt. Men ”en stor Allmue” fulgte etter ham og krevde at han gjennomførte det han hadde lovet dem. Noen truet med at de hvis de ikke straks fikk pengene utbetalt, ville de se ”Stiftamtmandens Hjerteblod”.²²⁷ Stiftamtmanden hevdet at han ikke kunne betale pengene til dem samme dag, siden de lå på festningen. Men med huset fullt av bønder, så han seg nødt til å skrive en ordre til fogden om å utbetale ekstraskatten til bøndene. De fleste bøndene forlot gården, men noen av dem ble igjen for å holde nattevakt over stiftamtmanden, sannsynligvis for at han ikke skulle komme seg vekk.

Ifølge kommisjonen ble det samtidig skrevet falske reverser til noen av skipreidene, hvor det sto at det på kongelig approbasjon var lovet av bøndene ville få pengene tilbake, og at de for fremtiden skulle slippe å betale ekstraskatt.²²⁸ Dette betyr at noen har forsøkt å få det til å virke som om tilbakebetalingen var godkjent på høyeste hold. Den eller de som gjorde dette ble ikke oppdaget i ettertid.

I mellomtiden hadde fogden Bildsøe sine egne problemer. Han var dratt til stiftamtmandens hus tidlig om morgenen for å fortelle at en del bønder var kommet til byen. På rådstuealmeningen møtte han en gruppe på 6 til 8 bønder, som omringet ham og krevde å få se en forordning fra 1763. Blant bøndene var gardisten Ole Johnsen Hevigen, som senere ble utpekt som hovedmann og arrestert. Fogden fortalte at han ikke hadde denne forordningen, men leste noen andre forordninger og befalinger som angikk ekstraskatten. Bøndene var ikke fornøyde, og dro fogden med seg for å føre ham til stiftamtmanden. På veien stoppet de ved et hus hvor en stor del

²²⁴ Berg 1820: 339

²²⁵ Berg 1820: 340

²²⁶ Berg 1820: 342

²²⁷ Smsts.

²²⁸ Berg 1820: 343

bønder var forsamlet. Fogden ba dem om å utpeke 10 til 12 personer som kunne eskortere ham til stiftamtmanden, hvilket ble gjort. De ankom skrivestuen, hvor de møtte stiftamtmandens fullmektig. Det var på dette tidspunktet Cicignon ble overfalt og dratt ut på gaten. Fogden kom ut av skrivestuen akkurat samtidig, og ble tvunget av bøndene ut på gaten til allmuen. Han ble overfalt, hånt og ført omkring på rådstuealmenningen ”paa en spectaculeux Maade”.²²⁹ Noen ropte: ”Kast den Hund og Skjelm paa Søen, det koster ikkun et Kalvskind”.²³⁰ Fogden reddet seg inn i rådmann Hoes hus, men ble igjen dratt ut av bøndene. Han mottok da stiftamtmandens ordre om å tilbakebetale skatten. Deretter ble han slept ”uden Hat og Paryk, med sønderrevne Klæder paa en meget tragisk Maade, langs igjennem de fornemste Stadens Gader til sit Logement”, hvor bøndene holdt vakt over ham.²³¹

En 22 år gammel bergenser, borgersønnen Jochum de Lange, spilte en fremtredende rolle den 18. april. De Lange hadde arvet en gård på Flatøy utenfor byen, og identifiserte seg derfor med bøndenes sak. Han ble senere arrestert og rettsforfulgt som en av hovedmennene under oppløpet. Ifølge kommisjonen var de Langes ”forvildede Sinn” under oppløpet regjert av ”hans slette Opdragelse, forenet med et Bondemod” og til dels også av ”Drukkenskap”.²³²

De Lange var kommet til byen i et annet ærend, men ble revet med av begivenhetene. Han tilsto selv å ha truet med å slå fogden i hjel, og flere vitner hevdet å ha hørt ham si lignende ting.²³³ En tilskuer som så fogden stå blant allmuen uten parykk, var blitt grepet av ”Vrede og Medynk”.²³⁴ Men før han fikk gjort noe vendte Lange seg mot ham, slo ham på brystet og sa: ”Djevelen skal regjere dig, gaaer Du ei tilbake”.²³⁵ Deretter skjelte han ut fogden: ”den Hund har skindet og skavet nok ifra os; tilligemed vores Sved og Blod saa har han udsuet os den Hund”.²³⁶ Han skrek så sammen med de andre: ”paa Søen med den Hund”.²³⁷ Han hadde også slått fogden i ansiktet.²³⁸ Ifølge et annet vitne hadde han oppført seg som ”et rasende galt Menneske” og ”med sin Adfærd og mange uanstændige Ord bestyrkede Bønderne i det Onde”.²³⁹

En annen person som hadde gjort seg bemerket den 18. april, var gardisten Ole Jonsen Hevigen. Hevigen skilte seg ut med sin gule militæruniform, var høy og tynn, og lett gjenkjennelig. Svært mange vitner hadde sett ham delta i oppløpet på en eller annen måte i løpet

²²⁹ Berg 1820: 345

²³⁰ Smsts.

²³¹ Berg 1820: 346

²³² Berg 1820: 408-409

²³³ Berg 1820: 409- 416

²³⁴ Berg 1820: 411

²³⁵ Smsts.

²³⁶ Smsts.

²³⁷ Smsts.

²³⁸ Berg 1820: 414

²³⁹ Berg 1820: 413

av dagen. Han var blant dem som først hadde dratt fogden med seg. Tidlig på dagen var han blitt sett av et vitne da han tok fogdens bryst og krevde å få se en forordning fra 1762 eller 1763.²⁴⁰ I 11-12- tiden ble han observert av flere vitner da han tok av seg uniformen og tok på seg en ” stor Bondekofte”.²⁴¹ Et vitne hadde hørt ham si: ”Jeg tør ei attaquere med Kongens Mundur paa”.²⁴² Han beholdt imidlertid de gule buksene på.

Flere vitner påpekte at Hevigen prøvde å få de andre bøndene til å delta mer aktivt. Niels Olsen hadde sett ham med et papir i hånden som han hevdet var ”den rette Forordning”, og forklarte at Hevigen hadde skreket høyt, vært ivrig og lovet å ”holde dem varme”.²⁴³ Han ropte til de andre bøndene ”Djævelen regjere Eder, I maatte Alle være som een Mand”, før han rev ned en renne som sto utenfor porten til stiftamtmannens gård.²⁴⁴ Kirurgen Schilling, som hadde sett dette, hevdet at da det ikke var mer igjen å ødelegge, hadde Hevigen forsøkt å få en annen til å bli med til stiftamtmannens ”Fremhuus”. Da den andre ikke ville, trakk Hevigen kården sin ”paa halv”, men stakk den inn igjen.²⁴⁵

Hevigen innrømmet under forhør at han sammen med flere andre hadde trukket fogden med makt gjennom byen, og at han hadde ødelagt rennen utenfor stiftamtmannens gård.

Jonas Rognvaldsen Sletten, som senere ble utpekt som en av hovedmennene, var angivelig også en av dem som hadde overfalt stiftamtmannen i forstuen hans. Da stiftamtmannen trakk kården sin, skulle Sletten ha slått Cicignon i ryggen og kanskje revet av ham ridderbåndet.²⁴⁶

Ole Erichsen Svindahl, som alt stakk seg ut da han var den første til å slå stiftamtmannen, innrømmet senere at han også var en av dem som dro Cicignon ut på gaten.²⁴⁷ Et vitne hevdet at han resten av dagen hadde brukt grove ord og truet stiftamtmannen.²⁴⁸

Den siste utpekte hovedmannen var skomakeren Erik Bertramsen Skoeflikker. Ifølge flere vitner hadde han og en flokk bønder og pøbel brutt opp døren til rådmann Hoes hus med stokker og trengt seg inn, ”som glubende Løver” for å hente fogden.²⁴⁹ De hadde deretter dratt ham med seg rundt i byen, og behandlet ham ”tyransk” på veien.²⁵⁰ Flere vitner påsto av Bertramsen hadde oppmuntret bøndene til å hjelpe ham.

²⁴⁰ Berg 1820: 432

²⁴¹ Smsts.

²⁴² Berg 1820: 433

²⁴³ Smsts.

²⁴⁴ Berg 1820: 432

²⁴⁵ Berg 1820: 433-434

²⁴⁶ Berg 1820: 444-446

²⁴⁷ Berg 1820: 451

²⁴⁸ Berg 1820: 449

²⁴⁹ Berg 1820: 454-457

²⁵⁰ Berg 1820: 455

Den 19. april ble ekstraskatten tilbakebetalt, ”under vedvarende Opløb”, men uten at stiftamtmanden eller fogden ble overfalt igjen. Tilbakebetalingen foregikk hele dagen, og grupper fra hvert skipreide møtte opp til fastsatt tidspunkt.²⁵¹

Bøndene forklarte senere for kommisjonen hvordan det gikk til at de fikk utbetalt skatten. De hevdet at det var skjedd uten ”Vaaben og Værge” og uten at noen forlangte det.²⁵² Dette er ikke akkurat løgn, men bør allikevel leses kritisk. Det er nok sant at ingen hadde våpen, i hvert fall ble de ikke brukt. Det er også sant at ingen forlangte å få tilbakebetalt skatten. Det var stiftamtmanden selv som bestemte seg for dette. Men, som stiftamtmanden senere forklarte for kommisjonen, gjorde han dette da han ble dratt ut på gaten foran en stor allmue han oppfattet som truende. De hadde krevet en forordning han ikke hadde, noe som hadde ført til en ”vedvarende slem Behandling”.²⁵³ Utbetalingen ble gjort for å ”om mueligt derved at faae dem i nogen Gemyts Rolighed”.²⁵⁴ Og når bøndene først var blitt lovet utbetalingen, hadde det oppstått ”en almindelig Paastand efter Stiftamtmandens Løfte”, og bøndene hadde fulgt etter ham inn i huset og fått ham til å utstede en ordre om dette.²⁵⁵ Selv om bøndene la vekt på at det var stiftamtmandens idé å utbetale skatten, må de ha vært klar over at bestemmelsen ble gjort under press, og ikke helt frivillig.

Bøndene unnskyldte seg også med at ”uligelydende Sedler” ble utgitt som sa at de skulle få skatten tilbake. Dette hadde forsterket mistanken om at skatten var innkrevet ”uden Kongl. Ordre og Tilladelse”, og de hadde derfor møtt opp og mottatt pengene.²⁵⁶ Her refererer bøndene sannsynligvis til de reversene som var blitt utstedt som sa at skatten skulle tilbakebetales på kongelig approbasjon. Men hvor sannsynlig er det at bøndene virkelig trodde på dette? De hadde sett stiftamtmanden bli geleidet ut på rådstueallmenningen av en gruppe bønder, ille medtatt. De må ha visst at det var denne situasjonen som gjorde at de fikk utbetalt skatten og ikke fordi kongen hadde befalt det. Og hvordan kunne de tro at kongen kunne gi approbasjon til en utbetaling som var bestemt samme dag, når posten fra København brukte mange dager eller uker på å komme til Bergen?

Som vi skal se senere, måtte allmuen betale tilbake skattepengene. De fikk også høre av kommisjonen at det de hadde gjort var ulovlig. De unnskyldte seg med at de hadde gjort det av ”Eenfoldighed, Uforstand og Ueftertænksomhed”, og imot deres egen vilje. De var forledet av

²⁵¹ Berg 1820: 347

²⁵² Berg 1820: 355

²⁵³ Berg 1820: 342

²⁵⁴ Smsts.

²⁵⁵ Berg 1820: 342-343

²⁵⁶ Berg 1820: 355

”mange Irregulariteter og deres Øvrigheds eget Forhold”.²⁵⁷ De ba derfor om nåde og barmhjertighet og ikke straff, og hevdet at de var villige til å ”oppofre Liv og Blod for Kongens og Fædrelandets Nytte, og meget mere deres Gods og Eiendele, hva Navn endog have kunde”.²⁵⁸

Det kan argumenteres for at bøndene mottok skattepengene på grunn av uforstand og enfoldighet, siden de burde ha skjont konsekvensene. Men det er ingenting som tilsier at utbetalingen skjedde mot deres vilje. Det var ingen som tvang dem til å ta imot skatten.

3.4 Bøndernes fremgangsmåte: en kommentar

En del av dem som kom til Bergen den 18. april viste åpenlys aggresjon og ulydighet mot øvrigheten, og oppførte seg på en måte som må ha vært sjokkerende for embetsmenn og borgere. Det var et brudd med den underdanigheten de forventet å bli møtt med av bøndene. Flertallet av bøndene var imidlertid mer forsiktige, og kommisjonen kunne i ettertid ikke finne bevis for at allmuen ytret noen regimefiendtlige kommentarer mot kongen. Dette kan oppfattes som tegn på at regimet hadde oppnådd et kulturelt hegemoni over bøndene, at de ikke klarte å se at det kanskje var systemet det var noe galt med, og at kongen dermed var ansvarlig for det de protesterte mot. Halvdan Koht mente dette var et viktig trekk ved Strilekrigen, og i senere tid har John Ragnar Myking hevdet det samme. Ifølge Myking hadde bøndene vanskelig for å forstå at både embetsmenn og konge var en del av det samme apparatet, og at protestene derfor bare kunne gi kortvarige endringer, ikke systemskifte.²⁵⁹

I tillegg til at oppløpet virker ideologisk begrenset, kan det også virke som at det var dårlig organisert, planløst og styrt av tilfeldigheter. Allmuen selv hevdet at de hadde misforstått situasjonen da de tok skattepengene, at det ikke fantes en bevisst plan om å oppnå dette. Og med unntak av noen få personer som gikk lengre enn de andre, ser det heller ikke ut som at allmuen hadde noen ledere som fortalte hva de skulle gjøre. Georg Sverdrup anså denne planløsheten som en klar svakhet ved Strilekrigen. Han skrev:

*”Utsprunget av en enkelt begivenhet [ekstraskatten, min anm.] fik strilekrigen et mer tilfældig og planløst forløp og formaadde derfor ikke at skape nogen bondefører av Lofthuses betydning og indflydelse”.*²⁶⁰

Sverdrup mente at en leder og en plan var en viktig forutsetning for en seriøs bondebevegelse. Dette anså han for å være en av hovedgrunnene til at Strilekrigen ble relativt resultatløs, og en mindre viktig hendelse enn Lofthusreisingen. Jeg vil imidlertid hevde at Sverdrup vurderer

²⁵⁷ Berg 1820: 356

²⁵⁸ Smsts.

²⁵⁹ Myking 1990: 273

²⁶⁰ Sverdrup 1921: 15

oppløpet ut i fra kriterier som ikke har relevans når man studerer et oppløp på 1700-tallet, og at han uansett trekker feil konklusjon. Jeg vil utdype dette ved hjelp av James C. Scotts teori om ”public transcripts”.

Scott hevder at mange kollektive aksjoner som blir oppfattet som oppløp eller opprør av øvrigheten er en måte for undersåttene å anvende anonymitet strategisk for å få frem et budskap. Kortvarige og tilsynelatende uplanlagte aksjoner uten ledere er gjennom historien blitt foretrukket av undersåtter, da det er vanskeligere å finne og straffe deltagerne i en slik samling enn det er å straffe lederne i en større, mer varig bevegelse.²⁶¹ Han viser til den engelske historikeren E.P. Thompson, som hevdet det følgende om engelske allmueaksjoner på 1700-tallet:

*”To be of a crowd or a mob was another way of being anonymous, whereas to be a member of a continuing organization was bound to expose one to detection and victimisation. The 18th century crowd well understood its capacities for action, and its own art of the possible. Its successes must be immediate, or not at all.”*²⁶²

Ifølge Scott har mange tidligere hevdet at de lavere klassenes manglende evne til å organisere seg i politiske bevegelser var en svakhet forårsaket av deres kortsiktige materialisme og ”passions”, som heller førte til en primitiv form for protest som vanskelig kunne føre til større forandringer.²⁶³ Dette tilsvarer langt på vei Georg Sverdrups oppfatning av Strilekrigen.

Scott argumenterer for at undersåtters forkjærlighet for spontane, uformelle og anonyme aksjoner tvert imot er uttrykk for ”a popular tactical wisdom developed in conscious response to the political constraints realistically faced”.²⁶⁴ Undersåttene har med andre ord en tendens til å unngå langvarig planlegging og organisering, og å skjule seg i mengden for å slippe straff. Dette er en form for politisk diskurs der undersåttene kan uttrykke misnøye i ”the public transcript”, men på en måte som gjør det vanskelig for øvrigheten å identifisere en avsender. Sett fra dette perspektivet, er det ikke attraktivt å skille seg ut som en leder. Jeg vil ikke foregripe begivenhetene, men de som ble utpekt som hovedmennene i oppløpet i Bergen fikk erfare at det ikke var ufarlig å skille seg ut fra mengden. Mange år senere ble også bondeføreren Kristian Lofhus straffet hardt for å ha tatt lederrollen.

Øystein Rian har påpekt at anonymitet var en vanlig respons blant norske bønder som gjorde motstand. Faren for å bli straffet som syndebukk for flertallet førte til at bøndene satset på anonymitet som strategi. Ble de tatt skyldte de på andre, uidentifiserte personer, og spilte dum.²⁶⁵ Vi ser dermed at Scotts teori også har relevans for Norge under eneveldet. Faren for å bli straffet

²⁶¹ Scott 1990: 150

²⁶² Referert fra Scott 1990: 150

²⁶³ Scott referer spesielt til den engelske marxistiske historikeren Eric Hobsbawm. Scott 1990: 151

²⁶⁴ Smsts.

²⁶⁵ Rian 1998: 45

for ulydighet var definitivt tilstede. Dette må tas med i betraktningen av strilenes fremgangsmåte og aksjonsform.

Bøndene ble sammenkalt anonymt. Kommisjonen hevdet at den aldri klarte å finne ut hvor innvarslingen kom fra, og hvem som hadde skrevet løpesedlene.²⁶⁶ De møtte opp i svært store antall, slik at det ble lettere å skjule seg i mengden. For eksempel klarte ikke kommisjonen å finne ut hvem som hadde truet stiftamtmanden etter at han hadde lovet dem å betale skatten tilbake. Vitnene kunne ikke navngi dem, og det var heller ikke mulig ”iblandt Mængden, som da var forsamlet fra mange Skibreder og langt fraliggende Stæder, at udfinde”.²⁶⁷

De som senere ble arrestert og straffeforfulgt hadde alle skilt seg ut fra mengden på en eller annen måte, enten på grunn av utseende eller oppførsel. Hevigen var høy og tynn og gikk med gul uniform. Han tok av seg trøyen og erstattet den med en bondekofte, men gikk fremdeles med gul bukse etter dette. Han var dermed lett gjenkjennelig. I tillegg oppførte han seg voldsommere enn de fleste andre. De Lange var høylytt og full, og siden han var borgersønn og ikke bonde eller fra lavere sosiale lag, ble også han lett gjenkjent. Bertramsen var heller ikke bonde, og klesdrakten kan ha gjort at han skilte seg ut. Ifølge kommisjonen hadde Jochum de Lange sett ham hele dagen ikledd ”en rød Roqvelor”, og ”den Omstændighed med Klædedragten forklares og af endeel Vitner”.²⁶⁸

Den store mengden var dessuten en forsikring mot å bli angrepet igjen. Kommisjonen påpekte dette i rapporten: ”Hensigten af en talrigere Forsamling denne sidtse Gang var og formodentlig for at sætte sig i Sikkerhed, at de ikke skulde blive behandlede saaledes, som den 1ste Marts”.²⁶⁹

Svært få gjorde noe som i ettertid kunne bidra til å identifisere dem, men ingen stoppet dem som gjorde slike ting. Mye tyder på at de faktisk ble oppmuntret av bøndene. Og selv om de aller fleste bøndene tok imot skattepengene, ble dette i ettertid forklart som en misforståelse. Fra begynnelse til slutt ser flertallet ut til å ha foretrukket å holde seg i bakgrunnen og utnytte de mulighetene som oppsto etter hvert. Jeg mener at dette var resultatet av fullstendig rasjonelle valg, og ikke en manglende organisasjonsevne. Strilene oppførte seg på en måte som kunne rettfærdigjøres eller unnskyldes i ettertid, hvis de i det hele tatt ble identifisert. Deres versjon av hendelsene viser også at de fremstilte seg selv som enfoldige og lett lurte. Et godt eksempel på at bøndene kunne forklare seg på en fordelaktig måte, er deres egen versjon av hva som skjedde den

²⁶⁶ Berg 1820: 337

²⁶⁷ Berg 1820: 342-343

²⁶⁸ Berg 1820: 461

²⁶⁹ Berg 1820: 337

1. mars. Men også deres rettfærdiggjøring av 18. april passer inn i dette bildet. De var kommet for å klage på at de var blitt behandlet dårlig, og det var ikke deres feil at ting gikk galt.

Vi ser også at bøndene kanskje bedrev en selektiv forståelse eller misforståelse av reskripter og forordninger. Et eksempel på dette er at bøndene ifølge kommisjonen misforsto forordningen av 7. februar 1764, og trodde den gjaldt alle.²⁷⁰ Dette var en misforståelse som gikk i deres favør. På den annen side hadde de forstått kammerreskriptet av 12. mai og resolusjonen 7. mars, som sa at det kun var de som maktet å betale, men som nektet, som kunne utsettes for utpantning.²⁷¹ Også dette gikk i deres favør. Var det egentlig vanlig at bøndene misforsto reskripter og ordrer som de fikk opplest? Offentlig opplesing av ordre fra kongen var den vanligste måten å motta informasjon, og ingenting tyder på at det var vanlig at bøndene misforsto slikt. Hvorfor misforsto de bare de befalingene som omhandlet lindringer av skatten? Spilte de dum på de rette stedene? Jeg mener dette er mulig. Mange bønder trodde angivelig også på den falske forordningen, som Meyer hevdet var så dårlig at ingen kunne bli lurt av den. Ståle Dyrvik mener at det var et tegn på hvor kaotisk situasjonen var blitt, at allmuen ikke ”straks innså at dette var et falskneri”.²⁷² Jeg mener at det heller ikke er sikkert at allmuen trodde på denne. Forordningen er virkelig dårlig skrevet, og den skiller seg i språk og ordvalg fra ekte kongelige forordninger. Det er mulig at mange skjønnte at den var falsk, men lot som de trodde den var ekte for å presse embetsmennene og skape forvirring.

Vi skal senere se hvordan kommisjonen tolket allmuens protester og unnskyldninger, men først skal vi se hvordan den lokale øvrigheten reagerte på oppløpet.

²⁷⁰ Berg 1820: 319

²⁷¹ Berg 1820: 323

²⁷² Dyrvik 1978: 419

4 De lokale reaksjonene

Dette kapittelet handler om de lokale myndighetenes reaksjoner på Strilekrigen. Hovedspørsmålet her er hvorvidt eneveldets ideologi spilte noen rolle for deres håndtering av oppløpet. Med eneveldets ideologi mener jeg det idealbildet av forholdet mellom kongen og allmuen som jeg i kapittel 2 hevdet var ment å skape lojalitet til regimet og legitimere maktforholdene i samfunnet.

En av de beste kildene til den lokale øvrigheten reaksjoner er en rekke brev skrevet av Bergens daværende borgermester, Hildebrandt Meyer, til etatsråd Bolle Willem Luxdorff i København.²⁷³ Luxdorff hadde på denne tiden en høy stilling i Det danske kanselli.²⁷⁴ Allerede noen dager etter oppløpet sendte Meyer det første av mange brev til Luxdorff, hvor han redegjorde for hva som var hendt den 18. april, og hva byens øvrighet hadde foretatt seg under oppløpet. Denne brevvekslingen fikk i følge historikeren Knut Espelid etter hvert en mer privat karakter.²⁷⁵ I det siste brevet omtales ikke lenger oppløpet, det handler bare om deres felles interesser for historie og økonomi.

Meyers brev om oppløpet er hovedkilden her til de lokale myndighetenes reaksjoner. I tillegg til tiltakene som ble gjort for å stanse oppløpet, er jeg ute etter hvilke tanker Meyer, og andre embetsmenn og borgere, hadde om oppløpet og allmuen. Senere vil jeg sammenligne de lokale embetsverkets holdninger til og tiltak mot allmuen med kommisjonens holdninger og tiltak.

4.1 Mottiltakene

Som borgermester hadde Meyer en viktig rolle i byadministrasjonen, og hadde derfor god oversikt over hva som ble gjort for å roe gemyttene. Han redegjorde i sine brev for hvilke midler som var tilgjengelige for øvrigheten, hvem som ble involvert og hvordan dette ble gjort. Med grunnlag i brevene vil jeg her forsøke å svare på følgende spørsmål: Var de lokale myndighetene opptatt av å ivareta regimets legitimitet? Ble den eneveldige ideologi mobilisert i ord og handling?

Det kommer tydelig frem i Meyers brev at den lokale øvrighet manglet de nødvendige maktmidlene til å slå ned på opprøret. Et politivesen i moderne forstand fantes ikke i Bergen på

²⁷³ Det dreier seg om i alt fjorten brev. Det første er datert 23. april 1765, det siste 24. mars 1767. Alle untatt det siste er skrevet i 1765, og tretten brev omhandler oppløpet direkte eller indirekte. Brevene finnes i original utgave i UBB MS.78

²⁷⁴ Espelid 2001: 12

²⁷⁵ Smsts.

denne tiden, men øvrigheten hadde i hvert fall i teorien et militærapparat tilgjengelig. Det var stasjonert en garnison ved Bergenhus festning, og det var mulig å kalle inn såkalte nasjonale tropper av vernepliktige soldater fra området. Borgerskapet hadde også egne kompanier som kunne sammenkalles i kriser.

Festningen var på denne tiden i en falleferdig tilstand. Meyer skrev til Luxdorph at den var ”blottet” og at den ikke ga øvrigheten tilflukt, da den var ”aaben og øde”.²⁷⁶ I en rapport som ble skrevet senere på året het det at portene var avhengte og forfalne og at kanonene lå i forvaring i hus og skur. Brystverkene hadde tatt stor skade av at gresningen var under forpaktning. En steinmur til fortifikasjonen var svært forfallen enkelte steder.²⁷⁷ Garnisonen med profesjonelle soldater ble ikke ansett for å være tilstrekkelig til å slå ned oppløpet, da den bare besto av omtrent seksti eller sytti mann.²⁷⁸ De nasjonale regimentene ble ikke oppfattet som noen stor hjelp, men av andre årsaker. Meyer mente det ville være mer skadelig enn nyttig å forsøke å anvende disse regimentene, da de i stor grad besto av menn som kom fra distriktene rundt Bergen og kanskje kjente de opprørske bøndene. Tilkalte man disse ville man risikere at ”Opstanden derved vilde have bleven forøget, og det Onde endnu verre end det var”.²⁷⁹ En del soldater fra de nasjonale regimentene kom allikevel til byen den 21. april, men mange av dem nektet å gjøre noe. Meyer mente at man heller ikke hadde noen grunn til å stole på resten.²⁸⁰ I et brev datert 14. mai la han igjen vekt på hvor upålitelige de nasjonale troppene var. Han hevdet at en del av dem som nå var innkalt hadde spilt uvitende og spurt om ”Svendsken eller Russen” hadde angrepet, for i så fall skulle disse få en ulykke og soldatene ville stå som én mann. Meyer mente dette var en ”simulered Eenfoldighed”, men forsikret om at de nok var til å stole på hvis landet virkelig skulle bli angrepet utenfra.²⁸¹

Borgerskapet selv sto for en stor del av sikkerhetstiltakene, sammen med dem som ble ansett som pålitelige soldater. Det som er karakteristisk ved denne innsatsen er at den økte etter hvert som strilenes nærvær i byen minsket og ”pøbelen” roet seg ned. Meyer mente at hvis man sammenkalte borgerskapet under oppløpet ville det være en fare for at ”pøbelen” kunne alliere seg med bøndene ”til Stadens og Indbyggerenes Ødeleggelse”.²⁸² Uansett mente han at denne makten var utilstrekkelig da oppløpet raste som verst.

²⁷⁶ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

²⁷⁷ Rapport om festningens istandsettelse av Schumacher. 13 august 1765 (UBB MS.78) Oppussingen av festningen var en av oppgavene som var overlatt til kommisjonen. Denne rapporten ble skrevet i forbindelse med dette. Se også kapittel 5.1

²⁷⁸ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

²⁷⁹ Smsts.

²⁸⁰ Smsts.

²⁸¹ Brev fra Meyer til Luxdorph. 14. mai 1765 (UBB MS.78)

²⁸² Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

Først den 20. april ble omfattende sikkerhetsanstalter iverksatt. Da hadde de aller fleste striler forlatt byen og ”pøbelen” roet seg ned etter at de hadde fått tilbakebetalt ekstraskatten. Det ble plassert soldater utenfor stiftamtmannens gård med skarpladde geværer, i tillegg til to kanoner.²⁸³ Senere ble et fregattskip utrustet med 16 kanoner og bemannet med ”en stor deel frivillige av Borgersønner: Folk som man kan forlade sig paa”.²⁸⁴ Dette ble brukt som et vaktskip, som skulle sørge for at ingen flere bønder skulle ankomme Bergen uten lov.²⁸⁵ Borgerskapet var bevæpnet og det ble organisert vaktordninger, slik at noen alltid var på vakt.²⁸⁶

Alle disse tiltakene ble iverksatt når den største faren var over, og fungerte mer som forsikringer mot at allmuen skulle finne på noe lignende igjen. Meyer og byens øvrighet innså at man ikke kunne gjøre noe spesielt når oppløpet raste som verst, og i tiden etter oppløpet var øvrigheten dessuten redd for å skape mer uro med repressive tiltak. I det første brevet til Luxdorph skriver Meyer at det ennå var ”for tidlig at begynde med at sætte Retten i gang. Man faaer vel endnu simulere, allerhelst man ikke kan vide, hvorvidt man kan fortroe sig til den største Hob”.²⁸⁷ Denne holdningen varte mer eller mindre helt til kommisjonen ankom. For eksempel var en av de antatte hovedmennene under oppløpet, Jochum de Lange, blitt anholdt like før den 7. mai.²⁸⁸ Han ble deretter avhørt, og ga opplysninger om omstendighetene og om andre personer, som kunne tjene til ”nøyere og nærmere Undersøgelse”.²⁸⁹ Men man hadde ennå ikke arrestert flere, da man måtte ”gaa saa varlig og forsigtig frem, som mulig være kan”.²⁹⁰

Denne forsiktigheten var en dyd av nødvendighet. Men det betyr ikke at øvrigheten i Bergen ikke ønsket å benytte hardere midler. I flere brev gir Meyer et inntrykk av at han forventet og håpet at regjeringen ville straffe allmuen hardt. I et brev den 28. mai forteller han om reaksjonene på innholdet i et brev som var kommet fra hovedstaden:

”Hos os her i Staden, haver Borgerskabet og alle andre Retskafne Indvaanere, faaet ligesom et nyt Liv, siden seeneste Posts Ankomst fra Kiøbenhavn, da man har forsikret dem om, at Regieringen vil gribe Sagen an, paa en saadan Maade, at Rætfærdighed vil vise sig imod Forbryderne, og Belønning for de retskafne paa det ønskeligste og eftertrøkkeligste, og at der i sær vil statuere saadanne Exempler, i henseende til de første, at det vil blive til en Skræk og Avsky for alle Ildefindede: Man har og tillige forsikret dem om en Undsætning og om saadanne Anstalters føielse som i allting blive tilstrækkelige og kommer overeens med Regieringens Vise og retfærdige Hensigt og Oiemærke”.²⁹¹

²⁸³ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

²⁸⁴ Brev fra Meyer til Luxdorph 27. april 1765 (UBB MS.78)

²⁸⁵ Berg 1820: 349

²⁸⁶ Brev fra Meyer til Luxdorph. 27. april 1765 (UBB MS.78)

²⁸⁷ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

²⁸⁸ Brev fra Meyer til Luxdorph. 7. mai 1765 (UBB MS.78)

²⁸⁹ Brev fra Meyer til Luxdorph. 14. mai 1765 (UBB MS.78)

²⁹⁰ Smsts.

²⁹¹ Brev fra Meyer til Luxdorph. 28 mai. 1765 (UBB MS.78)

Det her omtalte brevet kan *ikke* være reskriptet av 13. mai som informerte om at en kommisjon skulle sendes til Bergen for å undersøke omstendighetene. Dette ankom ikke Bergen før 1.juni.²⁹² Dessuten tyder de språklige formuleringene i Meyers gjengivelse på at det må være snakk om et annet brev. Reskriptet av 13. mai sier ingenting om ”Skræk og Avsky for alle Ildefindede”, det nevner bare at ”enhver skal vederfares hva Ret er, ligesom og de skyldig Befundne maae vente efter Fortieneste at vorde anseede”²⁹³, og det er minst like kritisk til embetsmennene som til bøndene. Det kunne derfor vært interessant å vite hvem som sendte dette brevet og nøyaktig hva som sto der. I mangel av disse opplysningene, kan man i alle fall konstatere at øvrighet og borgerskap i Bergen med glede mottok det løfterike budskapet om belønning til dem og straff til de ulydige.

Denne holdningen til allmuen dukker opp i flere av Meyers brev. Han skrev den 28. mai at også bøndene i Sogn var begynt å bli egenrådige og ulydige mot øvrigheten.²⁹⁴ Den 4. juni fortalte han at amtmann Knagenhielm var ankommet Bergen, og ”uden Tvil har Bøndernes Bevægelse udi Sogns Fogderie været Aarsagen, at han ved denne Krise, har søgt at sætte sig i Sikkerhed”.²⁹⁵ Bøndene hadde ennå ikke foretatt seg noe, annet enn å uttrykke på tinget i Sogndal 29. mai at de ikke ville betale ekstraskatten. Men Meyer mente at ”med Tiden vil de nok lære at blive meere bøyelige”.²⁹⁶ Tonen her antyder at Meyer forventet at myndighetene ville disiplinere bøndene når man hadde gjenvunnet kontroll over situasjonen.

Om Stavangerbøndenes samling og oppførsel mot øvrigheten skrev han den 18. juni at det nok var forårsaket av det som var skjedd i Bergen. Selv om de ikke hadde ”begegnet” de kongelige betjentene, kunne man ”man udi al deres Opførsel spore en saadan Selvstændighed, som virkelig bør sættes Grændser”.²⁹⁷

Han kunne også fortelle at strilene nå var ”meget kiække og taler i høie Toner”, men at man forsikret de bøndene som tok avstand fra oppløpet at strilene ”inden kort Tid skal komme til at lære at tale av en anden Tone”.²⁹⁸

Vi ser altså at selv om øvrigheten i Bergen mente at de selv ikke kunne gjøre mye for å straffe allmuen, forventet de avstraffing så snart regjeringen i København iverksatte sine tiltak. Ut i fra Meyers uttalelser virker det som om man tok dette for gitt, og at det også var den rette fremgangsmåten. Dette viser at mangelen på repressive tiltak overfor den opprørske allmuen ikke skyldtes hensyn til regimets legitimitet, eller frykt for å støte undersåttene fra seg ved for hard

²⁹² Brev fra Meyer til Luxdorph. 4. juni 1765 (UBB MS.78) Se kapittel 5 for mer om innholdet i dette reskriptet.

²⁹³ Westerberg (andet bind) 1842: 389

²⁹⁴ Brev fra Meyer til Luxdorph. 28. mai 1765 (UBB MS.78)

²⁹⁵ Brev fra Meyer til Luxdorph. 4.juni 1765 (UBB MS.78)

²⁹⁶ Smsts.

²⁹⁷ Brev fra Meyer til Luxdorph. 18. juni 1765 (UBB MS.78)

²⁹⁸ Brev fra Meyer til Luxdorph. 28. mai 1765 (UBB MS.78)

behandling, men en frykt for hva allmuen kunne være i stand til. Derfor ventet øvrighet og borgere på kommisjonen ”for derom at sættes udi en fuldkommen Sikkerhed”.²⁹⁹

Den lokale øvrigheten hadde med andre ord få effektive militære maktmidler den kunne benytte seg av for å roe ned gemyttene. Det den derimot forsøkte, var å overtale den opprørske allmuen til å roe seg ned. Dette ble prøvd ved flere anledninger. Meyer fortalte i sitt første brev at han dro til etatsråd og lagmann Bager, for å be ham om å ”forestille dem, hva der kunde tiene til at stille dem”.³⁰⁰ Dette ble gjort, uten hell. Deretter gikk Meyer til biskop Arentz, for å be ham om å ”lade Byens Præster fordele sig iblandt dem”, for å overtale dem til rolighet. Ifølge Meyer kom prestene ”omsider den ene efter den anden”, og forsøkte dette, men heller ikke dette ga resultater. At man gikk til prestene for å få roet ned allmuen har en enkel forklaring. Ifølge Anne-Hilde Nagel var det en del av prestenes embetsoppgaver å bidra til å opprettholde den borgerlige ro. I et reskript fra 20. april 1734 het det eksplisitt at prestene skulle formane sognebarnene til ”Afskye for al Uroe, Tvist, Sammenrottelse, Had og Foragt”.³⁰¹ Statsmakten så på det som prestenes oppgave å fremheve lydighet som et gudsbestemt prinsipp, slik at opprør ble likestilt med gudsbespottelse.³⁰²

Meyer samlet deretter magistraten og en del av byens seksten menn på rådhuset, for å finne ut hvordan man kunne roe ned allmuen.³⁰³ Disse gikk ut blant allmuen, fordelte seg iblant dem, og ”søgte at vinde dem, og overtale dem”, men også dette var nytteløst.³⁰⁴ Om forsøkene på å overtale byens pøbel til å roe seg ned den 19. og 20. april skrev Meyer: ”Der hjalp ingen Forestillelser i blandt dem. Magistrats Personer og andre av Byens bedste Indbyggere, gjorde alt hva gjøres kunde: Allting var omsonst. Det var som en rasende Strøm, der ikke kunde standses, førend den havde taget sitt eget ubændige og selvraadige Løb”.³⁰⁵ Dette oppsummerer resultatet av overtalingsforsøkene. Ingen hørte på hva øvrigheten hadde å si.

En gyllen mulighet til å roe ned allmuen ble dessuten forpurret av ”pøbelen”. Da forordningen av 2. april, som ga bøndene en relativt stor moderasjon av ekstraskatten, ankom med posten den 20. april, ga stiftamtmanden denne til en politimann som skulle la den publiseres. Dette ville ha fjernet mye av grunnlaget for misnøyen mot øvrigheten. Den ble imidlertid tatt fra

²⁹⁹ Brev fra Meyer til Luxdorph. 18. juni 1765 (UBB MS.78)

³⁰⁰ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. mai 1765 (UBB MS.78)

³⁰¹ Sitert fra Nagel 1997: 114

³⁰² Nagel 1997: 114

³⁰³ ”Magistraten” var navnet på et byråd bestående av en president, to borgermestre og fire rådmenn. Disse var lønnede embetsmenn. ”De eligerede 16 Mænd” var et organ for borgerskapet som fungerte som et slags andre byråd ved siden av magistraten. De eligerte var i stor grad et selvsupplerende organ som representerte byens rikeste borgere. Organet oppsto i 1671, og ble gjort permanent 14. august 1679 (Segelvik 1999: 21-22)

³⁰⁴ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

³⁰⁵ Smsts.

ham av noen av byens pøbel, som sa at ”Stiftamtmanden havde ladet denne Forordning trykke om Natten, og at det var hans egen Concept”.³⁰⁶ De skyldige ble ikke funnet.

Det er tydelig at øvrigheten i Bergen ble overveldet av oppløpet og at den hadde begrensede muligheter til å håndtere det. Derfor ser vi få tegn til ideologiske hensyn i deres reaksjoner. At militær makt ikke ble brukt ser ut til å skyldes frykt for allmuen og en skepsis til soldatene, ikke frykt for å tape legitimitet ved maktbruk. Allmuen ble også forsøkt overtalt til å roe seg ned, men siden vi ikke vet hva som ble sagt, er det umulig å vite hvilken rolle eneveldets ideologi spilte i overtalingen. Senere, lenge etter at oppløpet var over, kom det imidlertid hjelp fra uventet hold. Bønder i Hardanger startet en kampanje for å fordømme strilene og fremheve sin egen lojalitet til kongen. Dette førte til en propagandaoffensiv som i mye større grad tok i bruk elementer fra den eneveldige ideologi.

4.2 Om hardangerbøndernes propagandaverdi

Den 21. mai sendte Meyer et brev til Luxdorph hvor han kunne formidle noen gode nyheter. Han startet med å si at det nå var stille og rolig i byen. Så skrev han at han fra pålitelige kilder hadde vitnesbyrd på at ikke alle bøndene i Bergen stift ”haver været besmittede av nogen Ondskaps Aand”.³⁰⁷ Den pålitelige kilden var sognepresten i Granvin prestegjeld i Hardanger, Poul Schnabel, som den 2. mai hadde sendt et brev til Meyer hvor han fortalte om sine sognebarns reaksjoner på opprøret. Schnabel hadde fortalt dem hva som var skjedd i Bergen, og de reagerte med avsky. Schnabel skrev:

*”I betragtning baade av Rebellionen og Kongens Naade børde jeg dem saa Ædelmodige, at de vare færdige at reise til Bergen, for at forsvare Øvrighed og Stad, ja, med et [slags] Magt ville imodstaae saadanne Uskionsomme Bønder, hvilke de ei ville Kiende som Landsmænd”.*³⁰⁸

De ønsket at øvrigheten i et tingsvitne skulle innføre deres takk til kongen for faderlig nåde, og at de tilbød seg å reise til Bergen for å dempe de skyldige og forsvare byen. Schnabel kunne med dette gå god for bøndene i hans distrikt, som ”iblandt Bønder er et kløktigt og troe Folk, endskiønt fattige”.³⁰⁹

Denne henvendelsen ble fulgt opp av sogneprestens sønn, som i en skrivelse den 13. mai fortalte at en viss Christopher Hjeltnes hadde tatt initiativ til å få frem tingsvitner på tingene i

³⁰⁶ Berg 1820: 347

³⁰⁷ Brev fra Meyer til Luxdorph. 21. mai 1765(UBB MS.78)

³⁰⁸ Utdrag av brev fra Schnabel til Meyer, i brev fra Meyer til Luxdorph, 21. mai 1765(UBB MS.78)

³⁰⁹ Smsts.

Hardanger, hvor man ville forsikre kongen om hardingenes lydighet og rolighet. Den yngre Schnabel mente at dette var både nyttig og nødvendig i disse tider.³¹⁰

Meyer kunne legge til at Hjeltnes var den rikeste bonden i Hardanger, og at han var medinteressent i et kompani som utredet skip til Grønland. Ifølge Meyer så Hjeltnes derfor på dette som noe som kunne bli ”nøttigt for det almindelige”.³¹¹ Meyer avsluttet med å si at det var fornøylelig å se hvor stor forskjell det var på bøndenes tenkemåte og hvor rettskaffen mange av dem var, og at det var nyttig å vedlikeholde dette. Man gjorde derfor alt for å ”forsøge og udbeede saadan iblandt dennem”.³¹²

I neste brev datert den 28. mai, skrev Meyer at andre bønder så på strilene med ringeakt, og at de anså dem som nedrige og lite rettskafne. Det var derfor ikke mindre ærekjærhet for hardangerbøndene enn straff for strilene at de første ikke ville anse de siste for deres landsmenn.³¹³ Ifølge Meyer styrket man hardangerbøndene og andre i slike tanker. Strilene som på sin side var ”meget kiække og taler i høie Toner” kalte hardingene og andre ”skikkelige Bønder” for ”Coujoner”.³¹⁴ De ”skikkelige bøndene” ble forsikret om at strilene snart ”inden kort Tid skal komme til at lære at tale av en anden Tone”.³¹⁵

Det kommer tydelig frem i Meyers brev at hardangerbøndenes initiativ ble tatt imot med åpne armer av øvrigheten. Ved å trekke frem disse bøndene som eksempler på gode undersåtter, og la dem ytre sin forakt mot de opprørske strilene, oppnådde man to ting. For det første ble de lydige bøndene satt i et godt lys og deres posisjon og status styrket. For det andre viste man at strilene var alene i sin ulydighet. Dette kunne virke avskrekkende hvis uroligheter blusset opp igjen, og var sannsynligvis ment å forebygge en spredning av opprørske stemninger. Hvis bønder fra flere områder forsikret kongen om sin lojalitet, skapte man et inntrykk av at oppløpet var et lokalt fenomen som var forårsaket av strilenes nedrighet. Ved å rette sine lojalitetserklæringer til kongen, antydte også hardingene at strilenes oppløp var rettet mot ham.

I artikkelen ”Ekstraskatten i 1764 og Opløbene i Bergen. Stemningen i Hardanger” skriver O. Olafsen om hardangerbøndenes reaksjoner.³¹⁶ Den viser at flere av skipreidene i Hardanger fulgte opp initiativet til bøndene i Granvin. Under et sommerting den 20. mai 1765 på Utne, informerte lensmann Jon Torgilsen Hauso om at han hadde mottatt en deklarasjon fra lensmann Lars Vambheim i Granvin som skipreidene i Ulviks prestegjeld allerede hadde vedtatt,

³¹⁰ Utdrag av brev fra Schnabels sønn til Meyer, i brev fra Meyer til Luxdorph, 21. mai 1765 (UBB MS.78)

³¹¹ Smsts. Jeg tolker dette som at Hieltnæs anså tingvitnet som noe som ville være nyttig for å roe ned gemyttene.

³¹² Smsts.

³¹³ Brev fra Meyer til Luxdorph. 28 mai 1765(UBB MS.78)

³¹⁴ Smsts.

³¹⁵ Brev fra Meyer til Luxdorph. 28. mai 1765(UBB MS.78)

³¹⁶ Olafsen 1915

hvor det ble tatt avstand fra allmuen i Nordhordland sin opptreden. Allmuen i Utne hadde ikke ”mindre Afsky for saadan Opførsel” og ba derfor om at deklarasjonen ble antatt av retten og fremlagt for kongen. Allmuen ville vise at ”de er og altid forbliver de lydige Undersaatter, for deres Konge staa færdig med Liv, Blod og Gods, og for den Øvrighed, som af deres Konge er sat, haver al den Ære og ligeledes Lydighed, som dennem som Undersaatter tilkommer”.³¹⁷ Deklarasjonen ble opplest og allmuen ropte ”med en Mund” at den var ”deres Hjertes Villie”. Lensmannen forlangte et tingsvitne om dette.³¹⁸

Olafsen forteller også om et interessant etterspill. To år senere kom stiftamtmann Scheel til Hardanger for å overvære sommertingene. På Utne fikk han protokollført et vitnesbyrd om hardangerbøndene. Han roste de lokale embetsmennene og forholdet mellom disse og allmuen. Så fortsatte han:

*”Ligeledes finder jeg Grund til og er følgende befoiet til at tillægge Almuen selv den Lov, at den med god Føie kan kaldes Hans Majestæts troe, ædelsindede og brave Undersaatter, som ved, hva de er høistbemeldte Hans Maj. og den af hans allernaadigst foresatte Øvrighed pligtig og skyldig samt udøver de dem paaliggende Pligter med Lyst og Fornøielse”.*³¹⁹

Det blir ikke her referert direkte til denne allmuens reaksjoner på Strilekrigen, men det er ikke utenkelig at Scheel var klar over hardangerbøndenes lojale opptreden to år før, og at det positive vitnesbyrdet var en anerkjennelse av dette. Georg Sverdrup mener at dette var tilfelle, at ”den kritiske situasjon gjorde øvrigheten dobbelt villig til at paaskjønne dette utslag av gammel norsk kongetroskap”.³²⁰ Men han nevner ikke at ”påskjønnelsen” kom hele to år etter hardangerbøndenes lojalitetsforsikringer, og at situasjonen dermed ikke var så kritisk lenger. Vi ser allikevel at allmuen i Hardanger ble ansett som mønsterbønder av øvrigheten.

Olafsens hensikt med å fortelle om alt dette er å vise at ”Folket i Hardanger i udpræget Grad var et lovlydigt Folk, og at det omfattede sin Øvrighed med Agtelse og Kiærlighed”.³²¹ Han mener også at det vitner om ”dets Kultur og Oplysning, at det kunde udtale sig som de gjorde” og at selv om byrdene var like tunge i Hardanger som i Nordhordland hadde folket ”for meget Forstand og Oplysning til at tro saadant urimelig Snak, som fandt Tiltro hos Folket ved Kysten”.³²² Selv hvis man ser bort i fra de åpenbart lokalpatriotiske undertonene i disse utsagnene, er det mye som svekker Olafsens argument. Bøndene i Nordhordland hadde jo rett i mange av sine anklager, noe som også den kongelig utnevnte kommisjonen senere ga dem

³¹⁷ Sitert i Olafsen 1915: 56 Olafsen oppgir ikke referanse.

³¹⁸ Smsts.

³¹⁹ Olafsen 1915: 57 Olafsen oppgir ikke referanse.

³²⁰ Sverdrup 1921: 71

³²¹ Smsts.

³²² Olafsen 1915: 56-57

medhold i.³²³ Det er derfor ikke rimelig å kalle deres klager og mistanker for ”urimelig Snak”. For det andre er det vanskelig å bevise at byrdene var like tunge i Hardanger som i Nordhordland. Skatten som skulle kreves inn var like stor alle steder. Men måtene den ble krevd inn på var ofte ulik, og som det ble hevdet i kapittel 3 var det innkrevningen som på mange måter var den utløsende årsaken til urolighetene i Nordhordland. At hardangerbøndene var heldige å ha ”saadanne Embedsmænd som efter Datidens Forholde i høi Grad fortjente Tillid og Agtelse”³²⁴ kan ha vært en årsak til at de var ikke var mer sympatisk innstilt til strilenes protest.

I skrivelsen fra sogneprest Schnabel til Meyer kommer det dessuten frem at detaljene om oppløpet ble formidlet til allmuen av presten selv. Dette betyr at allmuen i Granvin sannsynligvis fikk en partisk versjon av hendelsene, og kanskje ikke kjente til alle omstendighetene. I tillegg var det den rikeste bonden i Hardanger, skal man tro Meyer, som var initiativtager til den kongetro støtteerklæringsaksjonen i Hardanger. Cristopher Hjeltnes var en mann som attpåtil hadde økonomiske interesser i Bergen, og som følgelig har hatt liten grunn til å ha noe sympati med strilene. Han nøt stor anseelse blant de andre bøndene, og var en mann av ”rare Dyder og Egenskaber”.³²⁵ De har nok derfor vært tilbøyelige til å følge hans eksempel.

Dessuten bidro nok også det Sverdrup kaller ”det gamle motsætningsforhold mellom havstril og fjorbonde”, altså kulturelle forskjeller og rivalisering mellom bøndene i ulike distrikter.³²⁶ Det er Meyers beskrivelse av andre bønders ”ringeakt” for strilene et vitnesbyrd om.³²⁷ Det er interessant å se hvordan myndighetene gjorde sitt for å forsterke denne forskjellen i etterkant av oppløpet og isolere allmuen i Nordhordland, slik at strilene fremsto som de eneste urolige bøndene i landet. Kongetroskap ble fremhevet som en positiv egenskap, og ulydighet ble satt i motsetning til dette.

³²³ Se kapittel 5.3

³²⁴ Olafsen 1915: 57

³²⁵ Brev fra Meyer til Luxdorph (UBB MS.78)

³²⁶ Sverdrup 1921: 70

³²⁷ Brev fra Meyer til Luxdorph (UBB MS.78)

4.3 Meyers versjon: En kommentar

Kildene til oppløpet i Bergen er utelukkende skrevet av øvrigheten, og deler derfor en del trekk når det gjelder forfatterens perspektiver, vurderinger og holdninger til hendelsene.³²⁸ Men ”øvrigheten” er en samlebetegnelse som kan dekke over viktige forskjeller.

Meyer kan uten tvil beskrives som en lojal og kongetro embetsmann. Ifølge Knut Espelid var han en tilhenger av eneveldet, og omtalte systemets innførsel i 1660 som ”den lykksalige Souverainitets Indførsel”.³²⁹ Men selv om han var tilhenger av systemet betyr det ikke at han nødvendigvis hadde samme vurderinger om og synspunkter på oppløpet og hvordan det burde håndteres, som vi møter hos den kongelige utnevnte kommisjonen. Det er noen aspekter ved brevene som gjør dem interessante både som en motvekt og et supplement til den offisielle vurderingen av oppløpet.

I motsetning til sentralmyndighetene i København, opplevde de lokale myndighetene i Bergen oppløpet på nært hold. Flere lokale embetsmenn ble anklaget for embetsmisbruk av bøndene, og mange ble behandlet respektløst under oppløpet, selv om bare stiftamtmanden og fogden ble fysisk angrepet. De var nødt til å møte en krise med begrensede ressurser og kunne derfor ikke ta hensyn til ideologi og legitimitet i sin omgang med allmuen. Samtidig ser vi at Meyers forventninger til sentralmyndighetenes tiltak er sterkt preget av et ønske om å sette allmuen på plass. Nærheten til oppløpet hadde dermed konsekvenser for holdningene til bøndene og pøbelen som sto bak oppløpet. Der kommisjonen i sin rapport fremstår som en upartisk dommer, har Meier et mye mer partisk syn på saken. Meier hadde tydeligvis lite til overs for strilene og pøbelen, og legger hele tiden vekt på hvor ondskapsfullt og formastelig oppløpet var.

Kontrasten mellom disse kildene vil bli diskutert nærmere senere, men jeg vil understreke her at Meyer og kommisjonen til tider gir noe forskjellige versjoner av begivenhetene, og at disse forskjellene skyldes ulike motiver hos forfatterne. Spørsmålet er da: hvis kommisjonens versjon av oppløpet skiller seg fra Meyers, hvem gir det mest riktige bildet av oppløpet?

Det finnes ihvertfall grunner til å stille spørsmål ved hvor pålitelig Meyer er som kilde. Det er mye som tyder på at det er underliggende motiver bak det han skriver. Da Meyer sendte det første brevet til Luxdorph i København, gjorde han dette på eget initiativ. Han var ikke forpliktet til å informere noen på denne måten, selv om han var borgermester i Bergen. Han kjente tydeligvis til Luxdorph, og må ha visst at han var en viktig mann i København. Meyer forsøkte

³²⁸ Se kapittel 1.3

³²⁹ Espelid 2001: 17

tydeligvis å skaffe en mektig patron og velgjører i København ved å fremstille seg som en handlekraftig mann som hadde god oversikt og som beholdt sinnsroen under oppløpet. Den 28. mai skrev han at han skattet seg lykkelig over at han har fått Luxdorphs bifall, og fortalte at han:

*”mange Ganger haver ønsket mig Leilighed, at gjøre mig bekiendt hos Deres Velbaarenhed, men en vis Undseelse har tilforn hindret mig fra, at falde Dem besværlig med nogen Skrivelse, som ikke skulde indeholde andre Ting, end alene at utbede mig det, som jeg ved denne Leilighed haver erholdet, og, som jeg inderlig ønsker, aldrig maatte heve”.*³³⁰

Han hadde med andre ord lenge ønsket å ta kontakt med Luxdorph, men først nå hadde han en god grunn til å gjøre det. I senere brev åpnet han med å kalle Luxdorph ”Høistbevaagne Velynder”. Han sendte eksemplarer av manuskripter og av sin egen utgivelse, ”den *Bergenske Borger Ven*”. Han var svært opptatt av å sikre Luxdorphs gunst.

Dette var selvsagt helt legitimt å gjøre, da det i dette samfunnet var vanlig å knytte kontakter med personer høyere oppe i systemet for å fremme sine egne interesser. I Meyers tilfelle må strategien sies å være delvis vellykket. I 1767 skrev han til Luxdorph at geheimeråd Thott hadde gitt kongen en forestilling om å forfremme ham til ”virkelig Cancellie Raad”. Han ba imidlertid Luxdorph om å få ”noget, hvorved mine Vilkaar kunde have blevet forbedrede”.³³¹ Meyer hevdet at han hadde så dårlig råd at han ikke kunne ta imot denne stillingen. Selv om det altså ikke ble akkurat slik han hadde tenkt seg, ble han i hvert fall forfremmet.

Når vi vet at Meyers rapporter om oppløpet delvis må ha vært motivert av et ønske om å knytte kontakter med maktpersoner i København, er det god grunn til å være skeptisk til det han skriver. Det betyr ikke nødvendigvis at han lyver, men informasjonen vi får fra ham kan være preget av at han ønsket å sette seg selv, og resten av Bergens øvrighet og borgerskap, i et positivt lys.

Et av de beste eksemplene på dette finner man i Meyers omtale av presteskapets innsats under oppløpet. Skal man tro Meyer, gikk de selvoppofrende prestene ut blant allmuen for å roe dem ned. Som Georg Sverdrup ganske riktig påpeker, i en fotnote, skrev kommisjonen i sin rapport at bare en av prestene, presten With, fulgte oppfordringen om å gjøre dette.³³²

Meyer skryter også av borgerskapets innsats. Han hevder at ”at vores retskafne Borgerskab, har i dette Tilfelde vært Prøver paa, hvad en allerunderdanigst og Pligtskyldig Troskap og Hengivenhed kan virke”.³³³ Et annet sted forteller han at ”Vores Borgerskab har i

³³⁰ Brev fra Meyer til Luxdorph. 28. mai 1765 (UBB MS.78)

³³¹ Brev fra Meyer til Luxdorph. 24. mars 1767 (UBB MS.78)

³³² Sverdrup 1921: 65 og Berg 1820: 346

³³³ Brev fra Meyer til Luxdorph. 7. mai 1765 (UBB MS.78)

allting distingueret sig med all den Troeskab, Lydighed og Hengivenhed, som kunde ventes av saa retskafne Folk. Og de fortjener derfor at erindres”.³³⁴

Det er meget mulig at borgerskapet oppførte seg eksemplarisk, men det er grunn til å tvile på om den situasjonen de befant seg i virkelig var så ille for dem som det Meyer gir uttrykk for. Han skriver riktignok at de ”hvis Embeder enten i en eller anden Maade, haver noget Samfund med Extra Skatten” hadde mest vanskeligheter, men også at ”Vores Tilstand er høist beklagelig” og at en ”hastig Hielp er fornøden”.³³⁵ Meyer skriver at man om kvelden den 21. april hørte rykter om ”et farligt og glubsk Anslag som Pøbelen og Bønderne samme Nat skulde have i sinde, ved at anfælde den Militaire Vagt, samt om Mord og Brand m.v.”.³³⁶ Dette var årsaken til de anstaltene som ble gjort for å sikre byen, med vaktpatruljer om natten hvor borgerne deltok ivrig. Men var det virkelig fare for at allmuen og pøbelen ville gjøre noe så drastisk? Nei, mente Christian Magnus Falsen, en av kommisjonens medlemmer. I et brev til oversekretæren i det danske kanselli, Otto Thott, skrev han at dette bare var et rykte som skyldtes ”en Frygtsomhed, der har vært for villig til at troe onde Rapporter i en uroelig Tiid”.³³⁷ Det var også mulig at et ”steilt Hoved” hadde spredt rykter om dette for å oppmuntre borgerskapet til å gjøre noe for å sikre byen, siden borgerne i tre dager med ”et slags [Kolsindighed] hafde anseet Opløbet, og Øvrighedens des formedelst befrygtende Usikkerhed”.³³⁸ Den samme oppfatningen blir gjentatt i kommisjonsrapporten. Der heter det at ”Sagen selv, om et saadant besluttet græsselig anfald med Mord og Brand, er ubeviislig, og har inden anden Oprindelse havt end den blotte Frygt”.³³⁹ Det fantes ikke noen tegn til noen sammenrottelse eller ”til det græsselige Anfald med Mord og Brand, som Magistraten i sine Beretninger haver anført, at Staden og dens Indvaanere blev truet med og havde været i største Fare for”.³⁴⁰

Dette stiller Meyers versjon av begivenhetene i et annet lys. Hvis ikke borgerskapet og byen var i en så stor fare som han gir uttrykk for, blir hans fremstilling av det tapre borgerskapet mindre imponerende. Spørsmålet er da om han selv trodde faren var reell, eller om han med vilje overdrev. Motivene for det sistnevnte kan ha vært at han ville gjøre borgerskapets innsats mer betydelig, eller at han ønsket å få allmuen til å virke verre enn den var, for at straffen mot dem skule bli desto større. Det er umulig å vite sikkert hva som er tilfelle her, men det er i hvert fall en mulighet for at det er snakk om en bevisst forvrengning av sannheten. Alternativt var Meyer oppriktig redd og oppskaket og fryktet virkelig mordbrann og kaos. Resultatet av hans motiver

³³⁴ Brev fra Meyer til Luxdorph. 27. april 1765 (UBB MS.78)

³³⁵ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

³³⁶ Smsts.

³³⁷ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

³³⁸ Smsts.

³³⁹ Berg 1820: 348

³⁴⁰ Berg 1820: 349

eller følelser var uansett en versjon av oppløpet hvor strilene fremstår som nokså ville, i ledtog med det verste av byens pøbel, og potensielt svært farlige. Borgerskapet og visse deler av bondestanden fremstår som lojale undersåtter som sto imot denne trusselen. Hvis man ser Meyers synspunkter som representantive for en stor del av øvrigheten i Bergen, noe som er sannsynlig, er det klart at situasjonen i tiden etter oppløpet var anspent. Inn i dette klimaet var det kommisjonen ankom i juli 1765.

5. Kommisjonen kommer til byen: Fra kaos til orden

Historikeren Peter Henningsen skriver at staten ikke hadde det samme ansikt overfor alle undersåttene, at den statlige representasjon hadde forskjellige former avhengig av hvilken posisjon i standssamfunnet man hadde.³⁴¹ Med dette mener han at særlig bøndene ble diskriminert økonomisk, rettslig og politisk i forhold til de andre stendene, og at de derfor nødvendigvis så en annen versjon av staten enn de privilegerte i samfunnet. Men jeg vil påstå at man like gjerne kan si at den statlige representasjonen hadde forskjellige former avhengig av hvilken del av staten undersåttene sto overfor. Helt fra den første motstanden mot ekstraskatten i 1764 hadde det vært det lavere embetsverk bøndene hadde hatt kontakt med. Dette hadde vært et konfliktfylt forhold preget av mistro fra begge parter, og det kulminerte med fysisk vold og uroligheter 18. april 1765. Embetsmennene tjente kongen og fulgte hans ordre, så rent formelt var det statens ansikt undersåttene møtte da de ble utsatt for militærekskusjon, fratatt sine eiendeler og angrepet den 1. mars. Det var også en representant for staten som ble banket opp og sjikanert 18. april.

Da kongen den 22. mai nedsatte en kommisjon for å undersøke hva som var foregått måneden før, var dette den første direkte innblanding fra et høyere nivå av embetshierarkiet enn stiftamtmannsnivået. Det lokale og regionale embetsverket hadde nok i sentralmaktens øyne håndtert situasjonen på en mindre tilfredsstillende måte. Det kommer frem i et reskript fra København til stiftsbefalet datert 13. mai 1765. I dette skrivet gir kongen beskjed til stiftamtmannen om at han vil sende en kommisjon til Bergen som ”paa det nøieste skal undersøge” saken ”med alle sine Omstændigheder”.³⁴² For de lokale embetsmennene må brevet ha hatt en ubehagelig undertone. Det er nemlig ikke bare allmuens ”Adfærd og Forhold” og deres opptreden mot amtets øvrighet som skal under lupen. Det er også kommet kongen for øre at allmuen har besværet seg over at de kongelige forordninger angående ekstraskattens inndrivelse ikke var blitt dem ”fuldkommen bekjendte” og at de fattige skal ha blitt fratatt eiendeler som de ”til deres lovlige Brugs og Nærings Drift behøve”.³⁴³ Dette var aldeles imot ”Kongens Vilie” og stemte ikke overens med det ”Øiemærke, som Kongen af landsfaderlig Mildhed og Kiærlighed har foresat sig ved Skattens Påbydelse”.³⁴⁴ Stiftamtmannen skulle nå informere allmuen og alle andre det måtte gjelde om kommisjonen, og kommisjonen skulle motta det ”alle og Enhver uden Forskjell” skulle ”have i dette Tilfælde at foredrage, eller at besvære sig

³⁴¹ Henningsen 2006: 179

³⁴² Wessel Berg 1842: 389

³⁴³ Smsts.

³⁴⁴ Smsts.

over”.³⁴⁵ Disse formuleringene uttrykker to ting: For det første hadde kongens representanter i området, hvis bøndene sine klager var sanne, gjort et dårlig arbeid med inndrivelsen av skatten og dermed satt kongen i et dårlig lys. For det andre kommer det frem at alle skulle bli hørt og deres påstander undersøkt, uten hensyn til posisjon eller stand. Hvilket betydde at situasjonen egentlig var helt åpen. Allerede på dette tidlige stadiet av oppløpets etterspill hadde regimet altså tatt et viktig strategisk valg, ved å vektlegge en blanding av kongens gode vilje og hans kjærlighet til undersåttene, og ved å kritisere begge parter. Derfor er det nødvendig å allerede nå se nærmere på hvilke aktører som kan ha stått bak utformingen av strategien. Min beskrivelse av regimets kongeideologi i kapittel 2 ble holdt på et abstrakt og generelt nivå, mens Strilekrigen er et konkret eksempel som gjør det mulig å se hvordan og av hvem ideologien ble brukt i praksis. Hvem forvaltet egentlig kongesymbolet og den eneveldige ideologi?

På dette tidspunktet var Fredrik V. konge av Danmark-Norge. Hans ettermæle har ikke vært av de beste, han blir ofte ansett som en av de minst kompetente monarkene i dansketiden. For eksempel hevder Ole Feldbæk at kongen var for ”indolent” til å ta aktiv del i styret.³⁴⁶ Men det var samtidig en forutsetning for å del i styret at man nøt kongens tillit.³⁴⁷ Basert på dette er det vanskelig å si akkurat hvor stor del han har tatt i å utforme fremgangsmåten til regimet etter strilekrigen, men det er nokså sannsynlig at han overlot beslutningene til menn han stolte på, og ga dem sin godkjenning. På den annen side døde kongen i januar 1766, og han hadde dårlig helse lenge før han døde.³⁴⁸ Dette kan bety at han ikke hadde noen reell innvirkning på saken, spesielt i månedene før han døde.

En mann som uten tvil spilte en stor rolle var sjefen for Danske Kanselli, Otto Thott. Thott hadde en lang karriere bak seg i sentraladministrasjonen. Han satt først som sjef i Kommersekollegiet fra 1746, ble opptatt i Geheimekonseillet i 1758, og ble siden utnevnt til oversekretær i Danske Kanselli i 1763.³⁴⁹ Thott hadde tidligere utmerket seg i utformingen av regimets økonomiske politikk, blant annet som forfatter av teksten ”Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand og Opkomst”(1735), som ble toneangivende for den merkantilistiske politikken regimet førte på denne tiden. Men i 1765 var han altså sjef i et kanselli som behandlet det som kan kalles innenrikssaker, og hadde dermed ansvaret for håndteringen av Strilekrigen. De fleste av kommisjonens innberetninger, med unntak av kommisjonsrapporten, var adressert til ham, og det er svært sannsynlig at det var han som fattet de viktige beslutningene i saken.

³⁴⁵ Wessel Berg 1842: 389

³⁴⁶ Feldbæk 1998: 34

³⁴⁷ Smsts.

³⁴⁸ Dyrvik 1978: 14

³⁴⁹ Feldbæk 1998: 68-70

Som vi skal se senere, virker det også som at kommisjonen selv har tatt enkelte strategiske valg innenfor rammene for oppdraget. For eksempel virker det som at mye av den konkrete utformingen av kommunikasjonen med allmuen er kommisjonens verk, og at kommisjonen derfor kan betraktes som en selvstendig aktør og ikke bare et talerør for regjeringen. Dette kommer vi tilbake til.

Eneveldets autoritet hadde fått noen alvorlige bulker, og måtte gjenvinnes. Samtidig var det viktig å ikke gi mer næring til uroen og støte undersåttene med hardhendt fremferd. Det var med andre ord en delikat situasjon. Hvordan ville styringsverket i København håndtere saken?

Hovedstrategien ble uttrykt i en instruksjon fra 22. mai hvor kommisjonens oppgaver ble formulert i seks punkter. Først skulle festningens og byens sikkerhet sikres. Deretter skulle kommisjonærene straks forhøre seg om og etterforske omstendighetene rundt oppløpet den 18. april. Når noen av de *mest* skyldige var funnet, skulle disse ”paa beqvemmeste og forsigtig Maade” forvares på et sikkert sted. Dette gjaldt forfatteren av den falske forordningen, den eller de som hadde oppviglet allmuen, og den eller de som først hadde lagt hånd på stiftamtmann og fogd. Av de åtte som etter hvert ble ansett som hovedmenn, ble fire anholdt før kommisjonens ankomst: Jochum de Lange, Gregers Andersen Bjerkelie, Baltazar Lorentzen og Johan Olsen Leierdahl. De fire resterende ble arrestert på grunnlag av kommisjonens etterforskning: Ole Johnsen Hevigen, Johannes Rognvaldsen Sletten, Ole Erichsen Svindahl og Erik Bertramsen Skoeflikker.³⁵⁰

Neste skritt var ved hjelp av plakater eller på andre måter å informere almuen i de sogn hvor det fantes bønder som hadde deltatt i oppløpet om at de selv kunne utnevne to eller tre representanter. Disse skulle møte for kommisjonen og på vegne av allmuen fremføre de klager de måtte ha angående ekstraskattens inndrivelse. Videre skulle det gjøres klart for allmuen at den forordningen som hadde sirkulert blant dem var ”falsk og opdigtet”, og ”hvor u-tilbøyelig og formastelig Deres Opførsel haver været”.³⁵¹ Hvis andre hadde noe melde skulle kommisjonen høre disse også. Endelig skulle kommisjonen rapportere fortløpende til kongen, inntil de var ferdige og kunne sende en fullstendig relasjon om saken.³⁵²

Kommisjonen oppdrag besto med andre ord av tre hovedelementer: innsamling av informasjon, kommunikasjon og represjon. De skulle etterforske og høre alle sider av saken, både angående selve opprøret og årsakene til dette. Som kongens representanter på stedet hadde de ansvar for å kommunisere kongens mening og vilje, både hans syn på opprørernes og på

³⁵⁰ Berg 1820: 408

³⁵¹ Instruction. 22. mai 1765 (UBB MS.78)

³⁵² Smsts.

embetsmenneskes fremferd. De repressive tiltakene var rettet mot de mest aktive deltagerne i opprøret, de som hadde gjort seg skyldig i de verste forbrytelsene.

I tillegg kan kommisjonens opptreden i Bergen tolkes i videre forstand. Det ble hevdet i kapittel 2.3 at kommisjonens opptreden i hver enkelt sak var potensielt legitimerende for regimet, i den forstand at kommisjonærenes utsagn og handlinger ble ansett som offisielle og at det kommisjonen gjorde ble bedømt deretter. Hvis en kommisjon var unødvendig hard, ville dette fremstille regimet og kongen som harde, hvis en kommisjon var rettferdig og tilgivende, ville dette forsterke bildet av kongen som en rettferdig og mild monark. Det er altså summen av kommisjonens handlinger som må bedømmes. I det følgende skal det diskuteres hvordan kommisjonen etter Strilekrigen utførte sin oppgave, med vekt på hvilken rolle eneveldets kongeideologi spilte i kommisjonens kommunikasjon med allmuen. Det vil også bli foretatt en vurdering av rapporten som var sluttresultatet av kommisjonens arbeid i byen, hvor jeg vil diskutere hvorvidt vurderingene i kommisjonsrapporten er farget av eneveldets ideologi, og i så fall hvilke konsekvenser dette hadde for myndighetenes videre håndtering av saken.

5.1 Makt demonstrasjon: Fasaden gjenopprettes

Det første kommisjonen tok fatt på da de kom til Bergen 12. juli var å istands sette festningen, i tråd med kongens instruksjon. De konkrete tiltak som ble gjennomført blir så vidt nevnt i kommisjonsrapporten. For å sikre byen ble orlogsskipet postert slik at det kunne forsvare havnen. Hvem den skulle forsvares mot kommer ikke helt frem, sannsynligvis anså kommisjonen at byens sikkerhet var allment svekket etter oppløpet, både mot indre og ytre fiender. Deretter ble festningen pusset opp og utstyrt med kanoner og ammunisjon. Et nytt og sikkert arresthus med 6 arrestkamre ble innrettet.³⁵³

I ettertid virker disse tiltakene noe overdrevet. Det var nesten tre måneder siden strilene hadde forlatt byen med sine tilbakebetalte skattepenger. Ingen uro hadde forekommet siden det, heller ikke blant byens ”pøbel”. Faren for et nytt oppløp syntes dermed ikke overveldende stor. Spørsmålet er da hvorfor tiltakene ble utført. Ifølge Georg Sverdrup var det ”fæstningens elendige tilstand, som saa hurtig og fuldstændig hadde gjort Bergen til bytte for en ophidset folkehob”.³⁵⁴ Det er nok riktig, for hvis festningen hadde vært i stand under opprøret kunne de av byens øvrighet som var i fare blitt ført inn dit og forsvart. Det var derfor en konkret nytte i å sikre festningen. Dette nevner også borgermester Hildebrandt Meyer i sitt første brev til etatsråd

³⁵³ Berg 1820: 314-315

³⁵⁴ Sverdrup 1921: 87

Luxdorph. Siden festningen var ”aaben og øde” manglet øvrigheten et tilfluktssted.³⁵⁵ Men Meyer er inne på noe når han skriver at øvrigheten ”feilede det som skulde holdt dem [allmuen, min anm.] i Respect”.³⁵⁶ Mangelen av et brukbart maktapparat hadde gjort de lokale embetsmennene sårbare og ute av stand til å foreta seg noe konkret, også i tiden etter oppløpet.

I denne konteksten ser man at kommisjonens første tiltak i Bergen har hatt en viktig signaleffekt overfor striler og den bergenske befolkning. Tilstedeværelsen av militære og en forbedret festning viste alle at regimet tok opprøret svært alvorlig, og må også ha fungert avskrekkende. Kommisjonen ankom med 2 krigsskip og 5 kompanier soldater, en ganske stor styrke i denne sammenheng. Et så sterkt militært nærvær fungerte som en maktdemonstrasjon, som klart og tydelig viste hvem som nå hadde kontroll.

I en kongelig befaling datert den 23. august blir kommisjonen dessuten befalt å sende hjem orlogsskipet så snart de anså det som mulig.³⁵⁷ Dette kan tyde på at orlogsskipet var ment å sikre kommisjonen en ordentlig og sikker entré i byen, men at når situasjonen var vurdert som gunstig behøvdtes ikke dette lenger. Det gjaldt med andre ord å skape et riktig førsteinntrykk av kongens representanter: de var ikke til å spøke med.

5.2 Kommisjonen som formidler

I neste omgang var det et annet budskap som skulle fremføres. I punkt fire av kongens instruksjon fikk kommisjonen i oppdrag å formidle kritikk til allmuen om hvor formastelig deres opptreden hadde vært den 18. april. I tillegg skulle de videreføre informasjon fra kongen etter hvert som dette ble aktuelt. Dette ble gjort ved hjelp av trykte plakater som ble hengt opp på offentlige steder eller opplest, både i byen og på landet. Når det skjedde en utvikling i kommisjonens arbeid som krevde allmuens oppmerksomhet fikk de beskjed på denne måten.

I tillegg møtte kommisjonen mange bønder ansikt til ansikt. Dette var en viktig del av kommisjonens fremgangsmåte. Bøndene ble ved flere anledninger bedt om å sende to til seks representanter for hvert skipreide til Bergen. Bonderepresentantene skulle både gi informasjon, for eksempel klageposter, og motta informasjon. Fordelen med denne metoden var at den foregikk i ordnede former. Det var helt ufarlig å motta en liten gruppe bønder av gangen, i motsetning til 200 eller 2000. Dette passet dessuten godt i forhold til regimets ideologi. Som Steinar Supphellen har formulert det i sin artikkel om supplikkinstitusjonen: ”Kongen ville helst

³⁵⁵ Brev fra Meier til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

³⁵⁶ Smsts.

³⁵⁷ Befaling. Konge til kommisjon 23. august 1765 (UBB MS.78)

vera far for sine undersåtter ein for ein”.³⁵⁸ Ved å splitte opp allmuen i små grupper som ble sendt hjem med regimets informasjon ble informasjonsspredningen kontrollert, og de få bøndene som fikk lov å møte opp ble lettere intimidert av øvrigheten. Det er ikke vanskelig å forestille seg at bonderesponentene som møtte kommisjonen kan ha vært svært nervøse i møte med en streng øvrighet, særlig i begynnelsen når det var uvisst mot hvem regimet ville rette straffetiltakene.

5.2.1 Budskapet

Allmuen fikk sin første kjennskap til sentrale myndigheters reaksjon på oppløpet da det kongelige reskriptet til stiftamtmann Cicignon av 13. mai 1765 ble trykt og offentliggjort i begynnelsen av juni.³⁵⁹ Her ble det redegjort for at kongen ville sende en kommisjon til Bergen som skulle undersøke både allmuens klager og eventuelle forbrytelser. Allerede i dette reskriptet kom det altså frem en ambivalent tone i den offentlige kommunikasjonen til undersåttene. Kongen var ikke bare misfornøyd med sine opprørske undersåtter, han var også misfornøyd med hvordan skatten var blitt drevet inn av hans betjenter. Hadde betjentene forgrepet seg, stemte ikke dette overens med kongens vilje, og hans nåde og kjærlighet til undersåttene. Dette signaliserte at kongen var villig til å lytte til undersåttene, at han var tok deres klager på alvor.

Etter dette reskriptet drøyde det en god stund før allmuen hørte noe mer. Dette må ha vært en nervepirrende periode for mange av dem som på en eller annen måte hadde vært innblandet den 18. april. I brevene fra Meier til Luxdorph fra juni får man et lite innblikk i ventetiden. Borgerskap og øvrighet i byen lengtet etter kommisjonen for ”at derom at sættes udi en fuldkommen Sikkerhed”.³⁶⁰ ”Hoben”, på sin side, hadde ” al deres Agtsomhed henvendt paa Udfallet med dem som var Aarsage udi Oprøret den 18 og 19 Aprilis”.³⁶¹ Reskriptet førte dessuten til at bøndene begynte å sanke sammen klager over embetsmennene og innkrevningen av ekstraskatten.³⁶² Alle forberedte seg på kommisjonens ankomst.

Etter at kommisjonen kom til Bergen først i midten av juli tok det ennå noen dager før den første offentlige henvendelsen fra den kom på trykk i form av en plakat den 18. juli. I denne plakaten ble hovedpoengene fra reskriptet av 13. mai gjentatt. I tillegg ble det forklart at kongen ”fornummet” oppløpet med ”det største Mishag”.³⁶³ Dette skyldtes dels at kongen for lengst

³⁵⁸ Supphellen 1978: 170

³⁵⁹ Brev fra Meyer til Luxdorph. 4. juni 1765 (UBB MS.78)

³⁶⁰ Brev fra Meyer til Luxdorph 18. juni 1765 (UBB MS.78)

³⁶¹ Smsts.

³⁶² Brev fra Meyer til Luxdorph. 18.juni 1765(UBB MS.78)

³⁶³ Bekjentgjørelse til allmuen. 18. juli 1765 (UBB MS.78)

hadde tenkt å gi bøndene i Norge en betydelig lindring i ekstraskatten, noe som var blitt bekjentgjort gjennom forordningen av 2. april, altså *før* oppløpet.³⁶⁴ Allikevel hadde bøndene dristet seg til å begå forbrytelser mot øvrigheten. Dels skyldtes det at kongen aldri hadde forventet

*”at af den Norske Nation, som fra ældgamle Tiider er berømt for Troeskab imod deres Konger og Lydighed imod deres foresatte Øvrighed, skulle iblandt Almuen her udi Stiftet findes de, som ved det den 18de April anstillede Opløb have viist at vanslægte fra deres Forfædre”.*³⁶⁵

Denne formuleringen gikk direkte inn på det mytiske forholdet mellom den norske bonde og kongen i København. Et oppløp mot kongens embetsmenn blir her fremstilt som ødeleggende for dette harmoniske forholdet, som en unaturlig forstyrrelse av det gode forholdet mellom far og barn. At de som sto bak opprøret hadde vist seg å ”vanslægte fra deres Forfædre” var sannsynligvis ment å ramme stoltheten og selvbildet til den tradisjonsbevisste bondestanden, og understreket at en lang og stolt tradisjon nå var blitt brutt.

Det ble videre informert om at kommisjonens arbeid begynte den 22. juli, og at alle skipreder i det søndre Bergenhus amt skulle sende 2 eller 3 representanter til Bergen for å fremlegge hva de måtte ha av klager over ekstraskattens inndrivelse. Dette skulle skje innen 3 uker etter denne bekjentgjørelsen.³⁶⁶

Den 22. juli ble også byens innbyggere informert om at kommisjonen nå var begynt sitt arbeid, og at de som hadde noe å fremlegge eller klage over skulle innfinne seg innen 14 dager.³⁶⁷

Neste kunngjøring kom den 29. juli. Den dreide seg om tilbakebetalingen av de skattepengene som var blitt tatt fra den kongelige kassen i forbindelse med oppløpet. Det ble oppgitt 10 skibreder, som skulle sende 2 eller 3 representanter hver for å møte opp på en fastsatt dato.

Også i denne bekjentgjørelsen ble sjansen benyttet til å formidle et budskap med ideologiske undertoner. Kongen hadde, før han viste sin ”Retfærdighed i at straffe”, villet gi sin ”medfødde Kongelig Naade og Mildhed tilkiende” ved å la bøndene fremføre sine klager. Denne hittil viste ”Forskaansel” og ”Naade” burde føre enhver som hadde deltatt den 18. april ”sin Forgribelse til Gemyt”.³⁶⁸ Kongens milde reaksjon burde få bråkmakerne til å angre på oppløpet og gi dem dårlig samvittighet.

³⁶⁴ Plakaten nevnte ikke at denne forordningen ankom midt i oppløpet og at den da ble stjålet av pøbelen og ikke publisert. Se kapittel 4.1.2

³⁶⁵ Bekjentgjørelse til allmuen. 18. juli 1765 (UBB MS.78)

³⁶⁶ Smsts.

³⁶⁷ Placat. 22. juli 1765 (UBB MS.78)

³⁶⁸ Bekjentgjørelse til allmuen. 29. juli 1765 (UBB MS.78)

Siden hele allmuen, ifølge kommisjonen, hadde gjort seg skyldig i å ta skattepengene, var alle ansvarlige for å betale pengene tilbake. Og hvis allmuen var lydig, ville dette ” bane [...] Veyen til at forekomme Virkningen af Hans Kongelige Majestæts retfærdige Unaade over det anstillede Opløb, og hva derved er foregaaet”.³⁶⁹ Videre ville allmuens ”fortrydelse” over oppløpet gi kommisjonen anledning til å fremføre allmuens ”Tarv” på en god måte til kongen, for derved å søke hans ”Hans Kongelige Majestæts Naade og Mildhed, som han ved alle Leyligheder viiser imod sine troe og kiære Undersaatter”.³⁷⁰

Denne beskjeden viser et karakteristisk trekk ved eneveldets kommunikasjon med undersåttene: det er fra kongen all nåde og unåde kommer. Kommisjonen fremstilte seg selv som et mellomledd mellom konge og allmue, som formidlet anger og klager oppover, og nåde eller straff nedover. Alt var avhengig av bøndenes vilje til å rette seg lydig etter kommisjonens instruksjer. Kongen hadde en medfødt nåde og mildhet, som han gjerne viste sine undersåtter, men dette gjaldt bare de som var tro mot ham, eller de som angret sine forbrytelser. Kommisjonens oppgave var dermed å formidle graden av anger og underdanighet hos allmuen, og be om tilgivelse på dennes vegne.

Motivene bak plakaten av 29. juli ble senere omtalt i kommisjonsrapporten. Kommisjonen skrev at den anså det for å være høyst nødvendig at ”Nordhordlehns Almue betalte hver Skilling af Extraskatten igjen tilbage, som de havde tilvendt sig ved Opløbet den 18de April”.³⁷¹ På den måten ville man gjøre ”aldeles frugtesløst, hva de selv eller Andre formene at have udrettet ved Opløbet den 18de April, som tvertimod maatte falde dem selv til Vanære og Skade”.³⁷² Man ville altså tvinge allmuen til å returnere den mest konkrete gevinsten størstedelen av dem hadde fått ut av oppløpet, for å gjenvinne tapt autoritet. Ingen skulle tro at det lønnet seg å gjøre opprør. I kommisjonsrapporten kunne kommisjonen fortelle at allmuen hadde levert tilbake pengene ”med en fuldkommen Erkjendelse af deres Pligt og Skyldighed”.³⁷³

Denne linjen ble fulgt opp med en ny bekjentgjørelse den 18. september 1765. Allmuen fikk da vite at kongen var blitt informert om deres pliktskyldighet i å tilbakebetale de ”ulovlig tilvendte Penge”, og deres fortrydelse og avsky over oppløpet den 18. april. Videre mente kommisjonen at det var lov å håpe at den ”Forbøn vi have nedlagt for Hand Kongelig Majestæts Fødder om Mildhed og Naade for dem”, ikke skulle bli fruktesløs.³⁷⁴ Dette var imidlertid avhengig av at allmuen viste øvrigheten ærbødighet og lydighet, samt at alle betalte ekstraskatt etter evne ved

³⁶⁹ Bekjentgjørelse til allmuen. 29. juli 1765 (UBB MS.78)

³⁷⁰ Smsts.

³⁷¹ Berg 1820: 402

³⁷² Smsts.

³⁷³ Berg 1820: 403

³⁷⁴ Bekjentgjørelse til allmuen. 18. september 1765 (UBB MS.78)

forestående høstting, etter kongelig befaling. Derfor skulle oppbørselsbetjentene etter høsttingene innsende en etterretning til kommisjonen om hvorvidt bøndene i hvert skipreide faktisk betalte tilbake på en lydlig måte.

Deretter ville kommisjonen avvente videre ordre både i henseende til dette, og til kommisjonens undersøkelser, som på dette tidpunktet var ferdige. Den lovet også å sørge for å få trykt en skatteforordning som oppga hvor mye allmuen egentlig skulle betale i ekstraskatt, og dessuten forestille for kongen alt som kunne være til allmuens beste.³⁷⁵

Alt dette var selvsagt avhengig av at allmuen oppførte seg underdanig og lydlig ved høsttingene. Verken piskan eller gulroten ble anvendt før bøndene hadde gjort opp for seg, men det ble indirekte gjort klart hva som ville være konsekvensene av dårlig oppførsel. Kommisjonen anvendte stadig løftet om kongens nåde for å oppnå lydighet, først for å få tilbake skattepengene som var blitt tatt ulovlig, deretter for å samle inn ekstraskatten under høsttingene.

I en rapport til Otto Thott datert den 24. september skrev kommisjonen om denne bekjentgjørelsen at "Vi have dermed tillige søgt at vedligeholde den Tillid og Fortroelighed, som Almuen til Commisjonen haver fattet, ved at tilkiendegive dem, det, Vi have undersøgt alle deris [Andragender], og hva de i Tiiden af Hans Majtts allerhøyeste Naade kunde vente, som med meere af Placaten behagelig vilde erfaris".³⁷⁶ Dette viser at kommisjonen helt bevisst valgte en fremgangsmåte som spilte på fortrolighet ved at allmuens klager ble hørt, og at kongens nåde ble brukt som et lokkemiddel som skulle føre bøndene til lydighet.

Det endelige utfallet av kongen og kommisjonens oppgjør med allmuen kom 17. januar 1766. Da sendte sentralmyndighetene en befaling til kommisjonen hvor det sto at kongen ga ordre om at de skulle innkalle to eller tre menn fra fogderiene i søndre Bergenhus amt for å motta en beskjed.³⁷⁷ Først oppsummerte kongen allmuens forbrytelser. Deretter forklarte han at alle var skyldige, både de som hadde lagt hånd på stiftamtmanden og fogden, men også de som bare hadde latt være å forhindre dette. Allmuen visste også, både av lov og erfaring, at hvis de hadde noe å klage over var veien åpen "til Vores Throne hvor de aldtid kunde blive pleiede med Retfærdighed".³⁷⁸ Til tross for alt dette ville kongen, på grunn av deres tidligere utviste troskap og den fortrydelse og avsky for oppløpet de hadde vist i ettertid, "af sær Kongelig Mildhed og

³⁷⁵ Bekjentgjørelse til allmuen. 18. september 1765 (UBB MS.78)

³⁷⁶ Brev fra kommisjon til Thott. 24. september 1765 (UBB MS.78)

³⁷⁷ Befaling fra kongen til kommisjonen. 17. januar 1766 (UBB MS.78) "Kongen" er i dette tilfellet garantert ministre og høye embetsmenn i København. På dette tidspunktet var det nemlig nettopp innsatt en ny konge på tronen, Christian 7. som var sønn av den nylig avdøde Fredrik 5. (d.14 januar 1766). Christian 7. var på dette tidspunktet ikke mer enn seksten år, og hans lange regjeringstid var preget av sinnssykdom som gjorde ham stort sett uskikket til å delta i styringen av riket.

³⁷⁸ Befaling fra kongen til kommisjonen. 17. januar 1766 (UBB MS.78)

Naade, tilgive dem deres i ommeldte Maade begaaede Forbrydelse”.³⁷⁹ Så lenge allmuen i fremtiden viste sin øvrighet fortrolighet og lydighet, ville kongen anse dem med samme nåde som alle sine undersåtter. Strilene var nå tilgitt.

I kommisjonsrapporten ser man at denne tilgivelsen tok utgangspunkt i en direkte anbefaling fra kommisjonen. Etter flere sider med forsikringer om allmuens lojalitet, skam over oppløpet, og pliktskyldige tilbakebetaling av skatten, ender kommisjonen med følgende oppfordring. Kommisjonen håpet:

”at Eders Kongl. Majestæt ikke i Unaade optager, at vi, for at efterkomme det offentlige Løfte, vi have givet Almuen ved fornævnte Placat [av 29. juli, min anm.], som de nu have nogen Adgang til at forvente sig Frugten af, nedlægge for dem denne vores allerunderdanigste Forbøn til Eders Kongl. Majestæts Fødder, at den medfødte Tilboielighed, Eders Kongl. Majestæts ømme Hjerte har til Naade og Mildbed, maa i dette Tilfælde gaae for Retten, og at vi maatte blive glædede med Eders Kongl. Majestæts allernaadigste Befaling, at indkalde til en bestemt Tid, her udi Bergen, 2 eller 3 af hvert Skibrede, for allerunderdanigst at tilkjendegive dem, at Eders Kongl. Majestæt, i allernaadigst Hensigt til Allmuens viste Fortrydelse og Afskyje over alt det, som er foregaaet ved Samlingen den 18de April, og til vores for Almuen allerunderdanigst gjorde Forbøn, for denne Gang og med de Vilkaar, allernaadigst ville oversee samme, og fritage dem (de Delinqventer undtagne, some ere anholdte) fra den ellers velfortjente Straf, saafremt de herefter udi alle Tilfælde vise den Lydighed, Ærbødighed og Fortrolighed, som de ere deres Foresatte skyldige”.³⁸⁰

Kongen blir altså anbefalt i detalj hvordan allmuen bør håndteres. Dette avsnittet tyder på at det var kommisjonen selv som hadde utformet strategien, og at det nå var opp til kongen å fullbyrde tilgivelsen. Men det er vanskelig å si hvorvidt dette var en ekte forbønn eller bare en formalitet. Som vi så over, var Otto Thott og Danske kanselli fortløpende blitt informert om kommisjonens arbeid underveis. Det er rimelig å anta at også kongen informert og kjente til kommisjonens fremgangsmåte.

En helt annen utgang fikk saken for de åtte personene som ble ansett som hovedmenn. For disse mente kommisjonen at ”en offentlig exemplarisk Straf paa nogle af de meest skyldige maa være en naturlig Følge”.³⁸¹ Hovedmennene ble navngitt i kongens befaling og i tur og orden ble deres forbrytelser listet opp. En av dem, Baltzar Lorentzen, var så heldig å bli frikjent. Tre av dem, Gregers Andersen Birchelie, Thor Johan Olsen Leierdahl og Erich Bertramsen Skoeflikker, slapp unna med festningsarbeid i et år for førstnevnte og tre måneder for de to andre. Alternativt kunne de underlegge seg loven, og føre saken sin for retten. Det valgte de å ikke gjøre. De fire resterende arrestantene, Jochum de Lange, Johannes Rognvaldsen Sletten, Ole Eriksen Svindahl og Ole Jonsen Hevigen, skulle nå ”for Deres begangne Forbrydelser tiltales ved Lands Lov og

³⁷⁹Befaling fra kongen til kommisjonen. 17. januar 1766 (UBB MS.78)

³⁸⁰Berg 1820: 406-407

³⁸¹Berg 1820: 408

Ræt paa sædvanlig Maade”.³⁸² De skulle med andre ord overlates til rettsystemet, som vanlige forbrytere. Også denne avgjørelsen baserte seg i stor grad på kommisjonens anbefalinger.

Gregers Andersen Birchelie var en 38 år gammel dimittert kongelig gardist som hadde fått fritt skyss av allmuen rundt om i landet ved å utgi seg for å være en utsending fra kongen. Han hadde blant annet hevdet at ekstraskatten ”ei var efter Kongens Villie”, og at han var utsendt av kronprinsen ”for at tilkjendegive de norske Undersaater, at de vare befriede for Extraskatten”.³⁸³ Han hadde imidlertid ikke deltatt i oppløpet. Kommisjonen anså Birchelie for å være skyldig, at han hadde gjort seg til en ”Falsarius, eller en for Publicum farlig Bedrager”, men overlot det til kongen å bestemme om ”forestaaende Armod, Eenfoldighed, ja vel og Drukkenskab” kunne tjene ham til unnskyldning.³⁸⁴

Baltzar Lorentzen var anklaget for vinkelskriveri, siden han hadde avskrevet og solgt kopier av kongelige forordninger. Kommisjonen mente han hadde gjort seg skyldig i vinkelskriveri, men at han allerede hadde sonet straffen ved arrest. Det ble derfor anbefalt løslatelse og befrielse for videre anklage, ”med alvorlig Advarsel, at entholde sig efterdags fra alt mistænkeligt Vinkelskriverie”.³⁸⁵

Thor Johan Olsen Leierdahl var blitt arrestert fordi han ikke kunne forklare hvorfor han hadde en falsk forordning. Han hevdet selv at han bare hadde funnet den utenfor rådstuen den 18. eller 19. april. Mot Leierdahl fantes det ikke tilstrekkelige beviser, men kommisjonen mente at kongen kunne befale ham å avlegge en korporlig ed på at han ikke var forfatteren av, eller visste hvem som hadde forfattet, den falske forordningen. Hvis han gjorde dette, kunne han frifinnes, hvis ikke burde det reises sak mot ham.³⁸⁶

Bertramsens sak var mer komplisert. Kommisjonen mente at det ”paahefter Erik Bertramsen en stor Mistanke, at han, ved Opløbet den 18de April, haver gjort Partie med de urolige Bønder og Almue”³⁸⁷ men det var vanskelig å bevise det sikkert. Det var ikke bevist at han hadde vært med om formiddagen, da de verste forbrytelsene hadde skjedd, eller at han hadde lagt hånd på stiftamtmannen eller fogden. Løytnant Synnestvedt, som hadde anmeldt Bertramsen for å være en ”Formand og Instigant for de gemene Bønder”, var eneste vitne til dette, og vitnesbyrdet hans var ikke sikkert nok. Dessuten hadde Mathias Larsen Berge forklart at det tidligere hadde vært en dispuitt mellom Synnestvedt og Bertramsen, noe som gjorde at

³⁸² Befaling. Konge til kommisjon. 17. januar 1766 (UBB MS.78)

³⁸³ Berg 1820: 417-425. Se også Sverdrup 1921: 84-86

³⁸⁴ Berg 1820: 425

³⁸⁵ Berg 120: 427

³⁸⁶ Berg 1820: 430

³⁸⁷ Berg 1820: 465

vitnesbyrdet ble svekket.³⁸⁸ Kommisjonen ga ingen endelig anbefaling om hva man burde gjøre med Bertramsen. Det ser ut til at han ble ansett som delaktig i oppløpet, men at det ikke kunne bevises at han hadde noen større rolle.

De fire øvrige ble dermed utpekt som verstinger. Hevigens oppførsel under oppløpet gjorde ham til ”en betydelig Hovedmand, ja vel og Formand for Bønderne” og kommisjonen mente det var bevist at han var skyldig i å angripe fogden.³⁸⁹ Jochum de Lange hadde vært ”som en Formand for de oprørske Bønder”, og hadde overfalt fogden, hvilket måtte ansees som en forbrytelse mot majesteteten.³⁹⁰ Svindahl hadde tilstått, etter å ha benektet det lenge, at han hadde ”æreskjendet” og overfalt stiftamtmanden. Kommisjonen mente at han derfor ”have været en af de værste i Opløbet den 18de April” og at ”Betydeligheten og de farlige Følger af dette Crimen udfordrer derfor, at vi maae overlade denne Criminelle til Eders Majestæts Retfærdighed”.³⁹¹

Av de fire verste var det Jonas Rognvaldsen Sletten kommisjonen var mest usikker på. Han var mistenkt for å være en av dem som hadde lagt hånd på stiftamtmanden, og for å ha vært en av hovedmennene, ”der mest skulde have forgrebet sig ved bemeldte Opløb”.³⁹² Han ble imidlertid ikke gjenkjent verken av stiftamtmanden, hans tjener eller noen av de øvrige arrestantene. Selv tilsto han at han hadde slått stiftamtmanden i ryggen, men han hevdet at det var tre andre som hadde slått først. Han hadde skrytt til naboene sine om at han hadde tatt Cicignons ridderbånd og revet det, men sa i avhør at han heller ikke var den første som hadde tatt ridderbåndet. Basert på hans egen tilståelse, mente kommisjonen at Sletten

*”har gjort sig medskyldig i Opløbet den 18de April, og har været en Medgjerningsmand at lægge Haand paa den høieste Øvrighedsperson, saa at han kunde fortjene at være et Exempel af Lovens Rigueur i saa Maade, dersom der ikke var befunden en grovere Medgjerningsmand, som er Ole Erichsen Svindal”.*³⁹³

Sletten *kunne* altså brukes som et eksempel til avskrekkelse for andre, men kommisjonen mente at det fantes andre skyldige som hadde gjort seg mer fortjent til straff. Man ser av formuleringen som brukes om Sletten, ”Medgjerningsmand”, at han ble ansett som mindre skyldig enn de tre andre, som alle ble omtalt som hovedmenn eller formenn. Allikevel ble han behandlet på samme måte som de andre. Det er vanskelig å vite hvorfor. Kanskje man har ment at forbrytelsen han var mistenkt for var så ille at han burde stilles for en domstol for sikkerhets skyld. Eller kanskje kommisjonen var for vag i sin formulering. Uansett ble Sletten straffeforfulgt, og forble en av de fire hovedmennene hele veien til høyesterett.

³⁸⁸ Berg 1820: 465-466

³⁸⁹ Berg 1820: 443

³⁹⁰ Berg 1820: 414-415

³⁹¹ Berg 1820: 452

³⁹² Berg 1820: 444

³⁹³ Berg 1820: 446-447

Etter at saken var gått gjennom hele rettsystemet, og høyesterett hadde dømt alle fire til å miste ære, liv og gods, med en innstilling til kongen om å vise nåde, sendte kommisjonæren Rømeling et brev til kongen. Brevet er datert 9. juni 1768. Rømeling åpner med å henvise til høyesterettsdommen, og skriver at han vil komme med en forbønn for Sletten. Han ønsker ikke å unnskyldte Sletten, men mener at han ikke var like skyldig som de andre. Rømeling påsto at Sletten hadde hevdet sin uskyld, men at Rømeling hadde formanet ham til å fortelle sannheten. Han ble fortalt at hvis han gjorde det ville kommisjonen kanskje kunne utvirke en nådesbevisning for ham. Rømeling skriver:

”Dette frugtede og saa meget, at han, i sin Uskyldighed, gikk til Bekiendelse, sigende, da de andre hafde lagt Haand paa Stiftamtmanden, stod han noget derfra, da af de bagerste blev raabt, at de skulle trænge sig til, hvormed han blev fremskudt til Stiftamtmanden, saa at hand fik sin Haand paa hans Ryg og under Ridderbaandet”.³⁹⁴

Rømeling skriver altså rett ut at Sletten var uskyldig. Han var riktignok ” et taabelig Menniske”, og hadde skrytt av at han hadde revet ridderbåndet av amtmannen. Men Rømeling mente at han ” ellers er et got Menniske”, med 8 eller 9 barn, som hadde sittet 3 år i fengsel.³⁹⁵ For en forbrytelse han ikke hadde begått, ser det ut til at Rømeling mener.

Resultatet av kommisjonens anbefalte fremgangsmåte var at man satt med fire hovedmenn som kunne virke som onde eksempler på hva som kunne skje hvis man lot all forsiktighet og lovlidighet fare. Disse fire var nettopp de som hadde stukket seg mest frem under oppløpet og som skilte seg ut på en eller annen måte. Aller viktigst var det nok at det var disse fire kunne ansees som de første som hadde angrepet øvrigheten.

5.2.2 Kommunikasjonen med allmuen i Ryfylke

Den 28. juni 1765 ble det skrevet et reskript til amtmannen over Stavanger amt, hvor han ble fortalt at kongen var blitt informert om hans skrivelser om ”et Slags Opløb” som allmuen hadde anstillet. Derfor hadde kongen befalt kommisjonen som skulle undersøke oppløpet i Bergen om å bekjentgjøre for allmuen i Ryfylke at de måtte ”iblandt dem selv [...] utmelde og til Bergen at fremsende 4 eller 6, som skulle møte for forbem. Commission” og at kommisjonen skulle gi dem ”fuldkommen Oplysning” om hvilke forordninger og befalinger som angikk ekstraskatten, og hvordan disse skulle forstås.³⁹⁶

³⁹⁴ Brev fra Rømeling til kongen. 9. juni 1768 (UBB MS.78)

³⁹⁵ Smsts.

³⁹⁶ Wessel Berg 1842: 392-393

Hvis allmuen hadde noe å klage over, enten det hadde blitt krevet mer skatt av dem enn forordningene tilsa, eller hvis eksekusjoner var blitt brukt strengere ”end Kongens aldermildeste og landsfaderlige Hensigt har været”, skulle kommisjonen motta klagen og senere gi kongen en forestilling om saken. Senere skulle kongens vilje bli bekjentgjort gjennom kommisjonen. I mellomtiden hadde amtmannen ”at tilkjendegive Almuen, at de imidlertid saadan Kongens Resolution i Rolighed og Stilhed, som lydige og troe Undersaatter, have at afvarte”.³⁹⁷

Samme dato sendte myndighetene en befaling til kommisjonen hvor den fikk i oppgave å også undersøke oppløpet i Stavanger.³⁹⁸ Kommisjonen mottok reskriptet i Bergen den 12. juli, og laget på grunnlag av denne en plakat, datert den 15. juli.³⁹⁹ Her ble innholdet i reskriptet til amtmannen repetert. Allmuen fikk beskjed om å utvelge og sende 4 til 6 representanter som skulle bli bekjentgjort kongens rette mening med ekstraskatten, og få fremføre sine klager. Plakaten hadde ellers en ganske nøytral tone, det ble ikke truet med straff, med unntak av løftet om at ”enhver efter sin Opførsel kand vente sig af Hans kongelige Majestæts medfødde Retfærdighed og Naade hva ret er” etter at kommisjonen hadde innsendt sin forestilling.⁴⁰⁰ Og dette var en nokså åpen formulering.

Neste kunngjøring kom 23. september 1765. Da hadde allmuens representanter i mellomtiden fremlagt klager og forklart seg for kommisjonen. Kommisjonen kunne nå fortelle at den hadde gjort ferdig sine undersøkelser angående allmuens besværingposter ”i Almindelighed” og ”i Særdeleshed om Anleedningen og Aarsagen til den selvraadige og u=ordentlige Samling, som nogle Skibreeder i dette Fogderie have anstillet paa Findøen den 4de Junii”.⁴⁰¹

Kommisjonen ga sitt synspunkt på bøndernes samling på Finnøy den 4. juni. Samlingen var både ”uforsvarlig” og ”lovstridig”, ikke minst fordi kommisjonen ikke hadde funnet noen god grunn til samlingen. Allikevel mente kommisjonen at det skulle være langt fra,

”at vi samme i sin Tiid med de sorteste Farver ville forestille, naar Almuen vedborlig efterkommer hva de ved deres Udsænde her for Commisjonen have tilsagt, herefter og udi alle Tilfælde at viise Ærbødighed og Lydighed imod deres Foresatte, og med en pligtskyldig Reedebonhed Extra=Skatten at afdrage, som vi nu, efter Kongel. Allernaadigste Befaling, have fastsat, at Fogden til de forestaaende Høste=Tinge skal indfordre”.⁴⁰²

På samme måte som kommisjonen hadde gjort med allmuen i Nordhordland, ble høstingene nå fremholdt som den store prøven på hvorvidt allmuen fortjente en nådig behandling. Kommisjonen lovet å gi kongen en mest mulig fordelaktig fremstilling av allmuens oppførsel

³⁹⁷ Wessel Berg 1842: 392-393

³⁹⁸ Wessel Berg 1842: 393

³⁹⁹ Berg 1820: 498

⁴⁰⁰ Bekjentgjørelse fra kommisjonen til allmuen i Ryfylke. 15. juli 1765 (UBB MS.78)

⁴⁰¹ Bekjentgjørelse fra kommisjonen til allmuen i Ryfylke. 23. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁰² Smsts.

under oppløpet, så lenge de oppførte seg. Kommisjonen brukte sin rolle som kongens øyne og ører som pressmiddel mot bøndene.

I samme ånd ble allmuen videre forsikret om at kommisjonen skulle forestille alle deres klageposter for kongen, og at den endelige resolusjonen ville bli bekjentgjort for dem. Til sist lovet kommisjonærene at de ville:

*”søge det Løfte vi mundlig have given dem [bøndernes representanter, min anm.] i sin Tiid opfyldt, at udi en trykt Skatte=Forordning kand blive anført, alt hva de efter Hans Kongel. Majestæts Allernaadigste Villie og Befaling have at erlægge og betale, saa det al Trivl og Mistanke derved kan forekommes”*⁴⁰³

Plakaten endte dermed med en imøtekommende tone, og var preget av en vilje til å tilgi bøndene, og samarbeide med dem om å gjenopprette de gode relasjonene mellom dem og kongen.

Hele saken fikk et lignende utfall som i Nordhordland. Kongen sendte et reskript den 17. januar 1766, samtidig som reskriptet som dikterte utfallet av saken for strilene. Forskjellen mellom de to sakene, var at hele allmuen i Ryfylke ble tilgitt. Ingen hovedmenn ble utpekt, og ingen ble straffet.

Reskriptet baserte seg på relasjonen som kommisjonen hadde sendt inn den 29. oktober 1765. Kongen skrev at han av relasjonen hadde forstått at allmuen hadde holdt noen samlinger, ”brukt ubesindige og utaalmodige Ord” basert på en uriktig forståelse om hva slags lindring av skatten som var blitt gitt, og at kommisjonen derfor hadde gitt allmuens representanter en ”fuldkommen Oplysning om Indholdet af den rette Forstaaelse af de om Extra- Skatten udgangne Forordninger og Befalinger” og at representantene hadde erkjent sin pliktskyldighet i å betale skatten.⁴⁰⁴ Nå ville kongen at kommisjonen skulle innkalle til Bergen 4 eller 6 allmuerepresentanter, og si til dem at

*”siden de erkjende deres i ommeldte Maade begaaede Forseelse og utilbørlige Forhold ved de af dem imod Loven anstillede Samlinger, saa vil Kongen af medfødt Kgl. Naade ikke tilregne den Deel af Almuen, som har været med i anførte Samlinger, det Uordentlige, som derved der er foregaaet, men tilgive dem den Straf, som de derved kunde have paadraget sig, imod at de herefter vise større Tillid og Ærbødighed imod deres foresatte Øvrighed”*⁴⁰⁵

Allmuen ble helt tilgitt, men ikke uten en påminnelse om at det de hadde gjort var lovstridig og kunne endt med straff, og heller ikke uten en byttehandel, nåde mot lydighet. Men alt i alt slapp allmuen i Stavanger amt ganske billig unna.

⁴⁰³ Bekjentgjørelse fra kommisjon til allmuen i Ryfylke. 23. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁰⁴ Wessel Berg 1842: 401

⁴⁰⁵ Smsts.

5.2.3 "Naade og Mildhed" eller "rettferdig Unaade"?

I kommunikasjonen med allmuen benyttet kommisjonen seg av eneveldets vanlige repertoar av språklige bilder og ideologiske formuleringer. Som det ble beskrevet i kapittel 2, var hovedinnholdet av disse en blanding av mildhet, lydhørhet, rettferdighet og strenghet, samlet under ett i bildet av kongen som far for sine undersåtter. Når undersåttene nå hadde vært ulydige var kongen i sin fulle rett til å straffe dem. Men på grunn av sin medfødte nåde og rettferdighet ville han gi dem en sjanse. Hvis de oppførte seg riktig og angret tilstrekkelig, ville kommisjonen gjøre sitt beste for å overtale kongen om å tilgi dem.

Denne strategien både benyttet seg av og forsterket ideen om det tillitsfulle og hengivne båndet mellom kongen og allmuen. Ved å gi bøndene en ny sjanse og tilgi dem, til tross for deres alvorlige forbrytelser, viste kongen at han var nådig. Dette krevde imidlertid at bøndene "i fremtiden beviise deres foresadte Øvrighed ald tilbørlig Lydighed og Fortrolighed".⁴⁰⁶ Hvis dette løftet ble brutt, kunne ikke allmuen regne med samme behandling neste gang. Bøndene skyldte kongen sin troskap i enda større grad enn før. I kommisjonsrapporten hevdet kommisjonen at bøndene hadde gitt uttrykk for at de forsto dette. Kommisjonen skrev at den var forsikret om "at Enhver af Almuen i det Søndre Bergenhusiske Amt, Unge og Gamle, med allerunderdanigst Glædes- og Taknemmeligheds-Tegn, alle deres Livs Dage, og deres Børn efter dem, ville ansee saa stor en Kongl. Naade med en hellig Frygt, ingensinde at gjøre sig samme uværdige".⁴⁰⁷ Allmuen hadde med andre ord vist at den forsto hva den skyldte i fremtiden, også av de kommende generasjoner. Kommisjonen fikk ytterligere bekreftelse på dette i tilbakemeldingene fra oppbørselsbetjentene og embetsmennene på landet om at alt var stille og rolig. Kommisjonen skrev i en innberetning til Thott den 8. oktober at høsttingene hadde begynt i de tre skibredene nærmest Bergen, og at "alle Ting med sømmelig Ærbødighed, og største Orden er overstanden" og at de var "udi det faste Haab, at det over heele Stiftet, saaledes vil vedblive".⁴⁰⁸ En stor del av bøndene hadde betalt restansen av ekstraskatten, mens mange var så fattige at de verken hadde betalt ekstraskatten eller de ordinære skattene.⁴⁰⁹

I en udatert promemoria skrevet av en ikke navngitt embetsmann om de avholdte høsttingene i Sartor og Skjold skibreder, gis nok en bekreftelse på løftet om tilgivelse bar frukter. Embetsmannen fortalte om effekten av publiseringen av forordningen av den 2. april 1765, som ga større lettelser av ekstraskatten, samt kommisjonens løfte om at hvis bøndene "med Lydgatighed for efter tiiden opførte sig mod deris Foresatte, og af yderste Kræfter stræbede at af

⁴⁰⁶ Befaling. Konge til kommisjon. 17. januar 1766 (UBB MS.78)

⁴⁰⁷ Berg 1820: 407

⁴⁰⁸ Brev fra kommisjon til Thott. 8.oktober 1765 (UBB MS.78)

⁴⁰⁹ Smsts.

betale det resterende af Extra Skatten kunde de haabe deris Majts. Naade udvirke for dem til Straffens Formildelse”.⁴¹⁰ Disse hadde gjort at embetsmannen nå merket en ”alvorlig Gremmelse” hos de fleste, over at ”saadan Disorden her i Fogderiet har existeret, der tilforn aldrig har været ført, og neppe oftere, det Gud og forbyde! vil føres i Eftertiiden”.⁴¹¹

Da bøndene samlet seg og angrep øvrigheten, overskred de grensene for tillatt oppførsel i et samfunn hvor hierarki og lydighet var svært viktig. De hadde, simpelthen ved å samle seg sammen uten tillatelse og klage på en for øvrigheten respektløs måte, ignorert formelen for hvordan man skulle forholde seg til øvrigheten og satt all ”Respect og Lydighed for deres Foresatte til side”.⁴¹² I følge James C. Scott utgjør et slikt brudd på øvrighetens normer en utfordring som krever et svar. De styrende i samfunnet kan tillate seg å gi etter for krav, så lenge man unngår en offentlig oppvisning av insubordinasjon. Hvis dette skjer, kreves et offentlig svar for å gjenopprette det symbolske status quo. Dette kan gjøres ved å motta en offentlig unnskyldning av undersåtten:

*”The subordinate, who has publicly violated the norms of domination, announces by way of apology that he dissociates himself from the offense and reaffirms the rule in question. He publicly accepts, in other words, the judgement of his superior that this is an offense and thus, implicitly, the censure or punishment that follows from it. The point has little to do with the sincerity of the retraction and disavowal, since what the apology repairs is the public transcript of apparent compliance”.*⁴¹³

Innenfor eneveldets kontekst, kan man si at klagen forut for 18. april var innenfor grensene for ”the public transcript”, mens selve oppløpet var en offentlig og ikke tillatt oppvisning av ulydighet som var helt uakseptabel. I eneveldet skulle det ikke finnes noe slikt som en ulydig undersått. I etterkant av oppløpet var det derfor nødvendig at bøndene sa unnskyld og tok avstand fra det hele, slik at man kunne vise at dette ikke var noe mer alvorlig. Dette har vi sett at bøndene også gjorde ved flere anledninger. Om det var med eller uten entusiasme er vanskelig å vite sikkert, men det var en forutsetning for at regimet skulle kunne opptre mildt og forsonlig. Det er viktig å huske på at ulydighet i denne situasjonen i verste fall kunne bety dødsstraff. Og for øvrigheten var det bekreftelsen i ”the public transcript” om at autoriteten var gjenvunnet som telte. En undersått som oppførte seg lydig, var lydig. Den offentlige unnskyldningen som ble krevet av bøndene bar derfor preg av å være et rituale, en syndbekjennelse som representerte et nødvendig ledd i gjenoprettelsen av maktstrukturene i samfunnet.

⁴¹⁰ Promemoria fra tingstedene (UBB MS.78)

⁴¹¹ Smsts.

⁴¹² Berg 1820: 350

⁴¹³ Scott 1990: 56-57

I kommisjonærenes rapporter til København får man et innblikk i filosofien bak kommunikasjonen med bøndene. Det er særlig en av dem, Christian Magnus Falsen, som gir uttrykk for et helhetlig syn både på hva saken egentlig gikk ut på og hvordan den burde løses. Falsen sendte noen brev til Otto Thott som hadde et mer personlig og mindre offisielt preg enn de som ble sendt fra den samlede kommisjonen. I det første av disse brevene, datert 27. august 1765, skrev Falsen at når den norske allmuen fikk sitt ønske oppfylt om en trykt forordning som oppga hva de egentlig skyldte, samt at de ble lettet for en eller annen byrde, håpte han ”ved Guds Bistand at Roeligheden der, saavelsom andre Stæder skal befæstes”.⁴¹⁴ Så følger et veldig interessant avsnitt:

*”I det mindste skionner jeg ikke at bedre Midler dertil kand bruges end de som ind befatte et medium mellem Mildhed og Strængbed, hvilken sidste desuden er af usikker Application i [et facto], som mange er implicerede udi, og hvortil desperation over Byrdens Besværlighed, /:den aller farligste af alle Grunde:/ kand have givet Andledning, befordre ved onde Exempler”.*⁴¹⁵

Dette er et av de tydeligste uttrykkene for kommisjonens fremgangsmåte som kommer frem i kildene. Falsen var kritisk til å benytte for harde virkemidler, fordi han mente at mengden av misfornøyde bønder og deres desperasjon kunne føre til at strenghet virket mot sin hensikt.

I neste brev den 3. september kommenterte han en ordre fra Thott den 17. august om at kommisjonen skulle bli i byen til kongen hadde gitt en endelig resolusjon på kommisjonens forestilling. Falsen mente dette var klokt og passet med ”Tingens Natur og Omstændighedernes Beskaffenhed”.⁴¹⁶ Han skrev:

*”Da her er Questio om Roeligheds Fastsettelse, Uordeners Hævelse, Rettfærdigheds Øvelse mod de Sandskyldige, Naades Beviisning mod de uskyldige, eftergivelse for de [første], Oplysning for de Vildfarende, hielp Midlers udfindelse for de Nødtrængende Nærings Veie for dem, som ere forlegen for Fortieneste til Livs Ophold med flere Poster, som staar i saa nøye Forbindtlighed med Hinanden, at deris Sammenlignelse er sikkest Grund til final Resolution”.*⁴¹⁷

Falsens hevdet med andre ord at sakens ulike faktorer ikke kunne sees isolert, og at en endelig avgjørelse derfor måtte baseres på at man tok alt i betraktning. Straff for de skyldige skulle ikke komme uten at lindring og nåde samtidig ble vist. Falsen argumenterte altså for en balansert vurdering før noe drastisk ble gjort.

Kommisjonens kommunikasjonsstrategi blir bedre belyst hvis man vurderer mulige alternativer. Kommisjonen var påvirket av eneveldets kongeideologi, og benyttet seg av de virkemidlene som passet innenfor rammene for denne. Det kan virke som om de lokale

⁴¹⁴ Brev fra Falsen til Thott. 27. august 1765 (UBB MS.78)

⁴¹⁵ Smsts.

⁴¹⁶ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴¹⁷ Smsts.

embetsmennene brukte, eller ønsket å bruke, andre virkemidler. Stiftamtmann Cicignons første beskjed til allmuen etter oppløpet er et godt eksempel. Den 23. april lot han trykke en advarsel til allmuen i samtlige skibreder i Nordhordland, hvor han ga klar beskjed om at de som tok imot pengene som var tatt fra ham med ”gevalt” ville ansees som det loven kalte ”skouv- røvere”. Eneste forskjell var at vedkommende ikke tok pengene fra hvem som helst, her plyndres ”det som dem er bekiendt, at tilhøre hans Majestæt og efter hans Allernaadigste Befaling er incasseret”.⁴¹⁸ Altså hadde allmuen gjort seg skyldig i en enda verre forbrytelse, mot kongen.

Denne advarselen bærer kanskje preg av at den var skrevet kort tid etter oppløpet, og av en av dem som hadde fått verst behandling av allmuen. Allikevel er den nok representativ for manges oppfatning av hvordan allmuen burde håndteres etter oppløpet. I kapittel 4.1.1 ble det som er kjent om borgerne og embetsmennes holdninger etter oppløpet så vidt diskutert. Der viste jeg at mange, ifølge borgermester Meyer, forventet at myndighetene ville straffe allmuen hardt. I sin korrespondanse med etatsråd Luxdorph foreslo Meyer også å trykke et nytt kongelig mandat med gjentakelse og utvidelse av mandatet av 26. mars 1707, som forbød opprør i Bergen under trussel om dødsstraff eller livsvarig festningsarbeid. Dette skulle være ”baade til Straf for Forbrydere og til Opmuntring og Belønning for de Retskafne”.⁴¹⁹ Meier ønsket at dette ble gjort så snart som mulig, og forsikret, som en som kjente ”Folket og Omstendighederne”, at dette ville stille gemyttene og holde folk rolig og innen sine grenser.⁴²⁰

Dette forslaget ble fremført av Meyer mer enn en gang, men det ser ikke ut til å ha blitt tatt opp av myndighetene.⁴²¹ Derimot kom forordningen av 5. juli 1765, med tittelen ”Fr. Hvorved al utilladelig Forsamling og Sammenkaldelse af Almuen i Norge paa det alvorligste forbydes”. Den var formulert slik:

”Gr. Endeel af Bønderne paa nogle Steder i Norge have, isteden for med Sømmelighed og ved nogle faa Udsikkede at lade deres Anliggende frembringe, paa nogen tid i stor Mængde forsamlet sig, ja endog, deels ved Budstikke, deels ved Bud og Breve, sat Almuen Stævne til en vis Tid og Sted, hvorved lettelig endeel Uorden kan foraarsages.

Da saadan Adfærd er aldeles stridende imod Loven og Anordningene, bliver hermed al saadan Almuens utilladelige Forsamling paa det alvorligste forbudet og afskaffet, ligesom og ingen herefter, tvertimod Loven, maae understaae sig uden vedkommende Øvrigheds Befaling at sammenkalde Almuen enten ved Budstikke eller paa nogen anden Maade, alt under Straf paa livet eller med Fæstnings=Arbeide i Jern efter Sagens beskaffenhed”.⁴²²

Jeg har ikke sett forarbeidet til denne forordningen, men det er all grunn til å tro at den hovedsaklig var ment å skremme allmuen fra nye ulovlige samlinger. Den ble brukt igjen ved

⁴¹⁸ Advarsel Cicignon. 23. april 1765 (UBB MS.78)

⁴¹⁹ Brev fra Meier til Luxdorph. 27. april 1765 (UBB MS.78)

⁴²⁰ Smsts.

⁴²¹ Forslaget ble fremført i brev den 7. mai og 30. april 1765.

⁴²² Schou 1795: 784

minst én senere anledning, som vi skal se i kapittel 6.3, så den hadde en konkret nytte også i praksis. Men tidspunktet forordningen ble utstedt på, bare tre måneder etter oppløpet, mens kommisjonen fremdeles var i Bergen, indikerer at bakgrunnen for den var en frykt for nye oppløp og et ønske om å forebygge dette. Dette ser man også i kommisjonsrapporten. Kommisjonen omtaler først samlingene i Stavanger, og skriver så: ”hvilke Samlinger man nu, hva den tilkommende Tid angaaer, kan haabe ved Forordningen af 5te Julii sidtsafvigte aldeles at være forekommet”.⁴²³ Formuleringen ”den tilkommende Tid” antyder at den primært ble ansett som en avskrekkende taktikk i den anspente tiden etter oppløpet.

Dødsstraff eller straff generelt ble ellers ikke omtalt av kommisjonen direkte til allmuen, det ble bare antydning at kongen kunne se seg nødt til å straffe dem hvis ikke de var lydige. Kommisjonen lot sannsynligvis være å true og fordømme bøndene i noen særlig grad, fordi dette for det første kunne ha ført til uroligheter, og for det andre vanskeliggjort normaliseringen av forholdet mellom undersåttene og regimet. Kommisjonærene valgte heller å legge vekt på at de hadde kongens øre, og at det var deres fortolkning av situasjonen som avgjorde hvilke tiltak som ville benyttes. Dette ser ut til å ha vært et vellykket grep, da bøndene deretter gjorde sitt beste for å ikke skuffe kommisjonen.

Den største kontrasten til kommisjonens syn på hvordan man burde håndtere allmuen finnes i stavangeramtman Lachmanns skrivelser. Den 21. september skrev han et brev til kommisjonen. Her redegjorde han for hva han hadde foretatt seg overfor den urolige allmuen, og stilte seg uforstående til allmuens klager over ham. Han hevdet at han var blitt vist tillit av sine overordnede, ”saavel ved det Hans kongelige Majestæts allernaadigste har ladet til kiende give mig sitt Velbehag over mine Foranstaltninger, hvilke og ved adskielige Leiligheder gunstigt er biefaldet af det høyløvlige Rente Kammer”.⁴²⁴ Han var også fornøyd med at kommisjonen ”ved en goed Samvittigheds Vidnesbyrd” hadde forklart at han i sin tjenestetid aldri hadde gjort noe som ikke var berettiget og hadde gode årsaker.⁴²⁵ Han hadde derfor ingen grunn til å kreve mer ”Satisfaction” på egne vegne. Men det fantes imidlertid viktigere ting enn hans eget gode navn og rykte:

”Men betragtes Almuens Opførsel fra en høyere og vigtigere Øyepunct, hvorledes de under en Monarkisk Regjering, endskiønt den allernaadigste, hvorend og virkelige forurettede, om de gaves, bør foredrage deris Sag Supplicando har, uagtet der adskielige Gang er givet dem de venligste Advarsler, dog sammenrottet sig, truet, fordratt den af Hans Kongelige Majestæt dem foresatte Øvrighed til Regneskab, og, efter at der er aflagt det fordrede Regneskab paa det aller nøyeste, endnu fremturet i samme deris dumdristige Foretagende.

⁴²³ Berg 1820: 525

⁴²⁴ Lachmanns skrivelse til kommisjonen 21. september 1765 (UBB MS.78)

⁴²⁵ Smsts.

*Saa indlades allerydmygt og ærbødigt til Deris Høyvelbaarenhed og Høystærede Herrers [Omdømme], om det offentlige ikke herved er skeet Fornærmelse og paa grund heraf, om ikke Ophavs Manden til saadan Uorden burde efter deris befunden Forseelse blive anseet”.*⁴²⁶

Lachmann mente at et monarkisk styresett ikke tålte direkte ulydighet slik man nå hadde opplevd. De forurettede hadde all mulighet til å klage, gjennom supplikker og lovlige henvendelser, men den oppførselen bøndene hadde vist mot ham var av et annet kaliber, og krevde et hardt svar. Han oppga tre årsaker til dette. For det første måtte ikke allmuen innbille seg at den kunne gjøre som den ville bare alle var enige og tenkte som én mann: ”At faae udryddet hos dem denne Indbildning, holder jeg af største Vigtighed”.⁴²⁷ For det andre måtte amtsbetjentene gjenvinne tapt anseelse, hvis ikke dette ble gjort ville det bli umulig å håndheve ”Rett og Rettfærdighed”, og påse at kongens befalinger ble etterlevde. For det tredje hadde Lachmann uttrykkelig gitt beskjed til allmuen om at deres oppførsel garantert ville straffes. Hvis allmuen nå erfarte at dette ikke var sant, ville Lachmann og hans etterfølgere i embetet ikke bli trodd senere.⁴²⁸

Hvis kommisjonen mente at Lachmanns ”uforgribelige” tanker var riktige, kunne han ikke bare navngi opphavsmennene, men også komme med beviser for deres skyld. I tillegg ønsket han at kommisjonen utga en offentlig publikasjon, som la for dagen almuens grunnløse mistanker og dårlige oppførsel, og betjentenes uskyldighet. Videre hevdet han at det hendte at bønder fremdeles var grove og uforskammede mot øvrigheten. Derfor ønsket han at han fikk overdratt fullmakter til ”strax at dictere saadan en [?] Straf, som skulde bestaae enten i en maanedlig Penge Mulct, eller i at sidde nogle Dage i Fængsel paa Vand og Brød, hvilket vilde foraarsage at Almuen ei satt den tilbørlige Ærbødighed til Side, de ere Deris foresatte Øvrighed skyldig”.⁴²⁹

Det var stor forskjell mellom kommisjonens og Lachmanns forhold til bøndene. Det ser ut til at Lachmanns erfaring med allmuen hadde ført til sinne, eller i det minste irritasjon, og et ønske om å straffe de skyldige. Kommisjonen hadde derimot ikke blitt direkte utsatt for bøndenes ulydighet, og kunne derfor forholde seg til saken på en annen måte. Men det er allikevel klart at Lachmann har et poeng. Det kunne nok gi en umiddelbar gevinst i form av ro og lydighet blant allmuen ved å behandle dem mildt, men ville ikke dette bare føre til at de lokale embetsmennene ikke ble respektert ved lignende anledninger i fremtiden, når kommisjonen dro hjem? Hvordan forholdt kommisjonen seg til Lachmanns synspunkter?

I et brev til Otto Thott den 1. oktober kommenterte kommisjonen at den hadde mottatt en ”vidtløftig Skrivelse” fra Lachmann, hvor han ga til kjenne at han var av den formening at samlingen på Finnøy ikke måtte forbli ustraffet, og at han tilbød å oppgi navnene til

⁴²⁶ Lachmanns skrivelse til kommisjonen. 21. september 1765 (UBB MS.78)

⁴²⁷ Smsts.

⁴²⁸ Smsts.

⁴²⁹ Smsts.

opphavsmennene og bevis om deres skyld.⁴³⁰ Kommisjonen var uenig med Lachmann. De mente at det ikke kunne gjennomføres noen ny undersøkelse, siden den ikke ”af os kand staa paa Stædet”, og siden høsttingene snart skulle holdes, og allmuen var blitt formanet, ved en plakart, til å betale skatten og vise øvrigheten og oppbeørselsbetjentene lydighet.⁴³¹ Kommisjonen hadde derfor ”overgaaet hans Skrivelse med Taushed”.⁴³²

Ifølge Georg Sverdrup ble Lachmann ignorert fordi kommisjonen fryktet alt som kunne bidra til å forhale avreisen.⁴³³ Det var angivelig derfor kommisjonen skrev at en undersøkelse av urolighetene i Stavanger ikke ”kand staa paa Stædet”. Sverdrup refererer til et brev kommisjonæren de Cederfeld skrev til etatsråd Luxdorph hvor han ba om å få reise hjem fordi hans helbred ikke tålte været og forholdene i Bergen.⁴³⁴ Det er mulig dette er riktig i de Cederfelds tilfelle, men det stemmer dårlig overens med Falsens brev til Thott den 3. september hvor han roser Thott for avgjørelsen om at kommisjonen skal bli i Norge til kongens resolusjon faller.⁴³⁵ I kommisjonsrapporten forklarer kommisjonen at den baserte sin vurdering av hendelsene i Stavanger amt på Lachmanns innberetninger, fordi de:

*”ikke have været autoriserede til, om de anførte Facta, eller hvorvidt Oberstlieutenanten kan have expliceret sig saa adæquat determinate og nøiagtig, som Beskaffenheden og Hensigten af disse Samlinger have ført med sig, nogen Undersøgning at anstille, som ikke heller vel kunde foretages her udi Bergen, der er 15 Norske eller 22 Danske Mile fra Stavanger beliggende”.*⁴³⁶

Det var altså ikke på noen måte aktuelt å dra til Stavanger, siden kommisjonen hadde fått ordre om å være i Bergen og ikke hadde autorisasjon til iverksette en undersøkning noe annet sted, og fordi Stavanger lå for langt vekke. Dette forklarer spørsmålet om hvorfor ikke kommisjonen dro til Stavanger, og viser at det ikke har noenting med det beryktede bergensværet å gjøre.

Det virker derfor mer sannsynlig at kommisjonen anså Lachmanns forslag som lite klokt, og ikke i overensstemmelse med dens synspunkt på hvordan situasjonen burde løses. Jeg mener at kommisjonen anså at det var viktigst å vedlikeholde fortroligheten den hadde oppnådd hos bøndene, når høsttingene nå skulle holdes.

Dette blir også underbygget av de konkluderende bemerkningene i kommisjonens rapport om Stavanger. Der skriver kommisjonen at den hadde informert allmuen om forordningenes rette betydning, ”hvorved de dog have erkjendt den pliktskyldige Redebonhed, med hvilken de

⁴³⁰ Brev fra kommisjon til Thott. 1. oktober 1765 (UBB MS.78)

⁴³¹ Smsts. Det henvises her til plakart datert 23. august 1765. Denne var altså skrevet, og muligens publisert, da kommisjonen mottok brevet.

⁴³² Smsts.

⁴³³ Sverdrup 1921: 99

⁴³⁴ Smsts. Brev fra Cederfeld til Luxdorph 22. oktober 1765 (UBB MS.78)

⁴³⁵ Falsens brev til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴³⁶ Berg 1820:499-500

Skatten, efter Eders Kongl. Maist. Allernaadigste Villie og Befaling, efter yderste Evne bør utrede”.⁴³⁷ Det skulle derfor ikke lenger være noe problem å få allmuen til å betale skatten. Kommisjonen mente også at man ikke behøvde å frykte mer ulydighet:

*”Vi have illigemaade foreholdet dem deres ulovlige og strafværdige Forhold, samt den Lydigbed, Fortrolighed og Ærbødighed, som de ere Øvrigheden skyldige, og hvor let de ellers, ved at fæste Troe til nogle Uforstandige og Ildefindede, kunde tildrage sig Eders Kgl. Ms. Retfærdige Vrede og Unaade, og den derpaa følgende Straf, hvilket de ligeledes have erkjendt og tilstaaet”.*⁴³⁸

Bøndene hadde fått vite hvor nær de var kommet kongens vrede og straff, og hadde gjort det klart at de hadde forstått dette. Kommisjonen hadde pasifisert allmuen.

Uansett mistenkte kommisjonen at oppløpet i Bergen hadde skremt amtmann Lachmann, slik at han, ”i sine til Rentekammeret indsendte Relationer, at afmale disse Samlinger med sortere Farver, end ellers muligen var skeet”.⁴³⁹

Lachmann, på sin side, var tydeligvis ikke fornøyd med å bli ignorert. Han sendte en kopi av skrivelsen til sine overordnede i rentekammeret. Der ser det ut til at hans synspunkter ble møtt med velvilje, for rentekammeret sendte hans skrivelse videre til Thott, og ba ham om å overveie om ikke de som Lachmann oppgav som hovedmenn kunne arresteres eller bøtelegges. Rentekammeret skrev: ”Vi indseer meget vel den Vanskelighed der vilde følge deraf, at Commisarierne, nu Commision er sluttet, igien skulde begynde med nye Undersøgning, men mand holder derhos betænkeligt, at een Forbrydelse, som øyensynlig viiser sig at være begaaet, upaataalt for de skyldige skulle hengaae”.⁴⁴⁰

Denne anmodningen ble ikke fulgt opp av Thott. Sannsynligvis var rentekammeret ikke klar over at Thott allerede var blitt informert om Lachmanns skrivelse, og at han heller ikke da hadde grepet inn. Dessuten fikk Thott fortløpende rapporter av kommisjonen, og var informert over dennes fremgangsmåte. De gangene kommisjonen referer til svarene den har fått, virker det tydelig at den fikk Thotts bifall. Derfor er det rimelig å anta at også Thott anså Lachmanns foreslåtte tiltak som en dårlig løsning som ikke passet med den overordnede strategien.

Det kan se ut som at det fantes to helt ulike syn på hvilke tiltak eneveldet var best tjent med å iverksette mot allmuen. På den ene siden var kommisjonen, som med støtte fra Thott og det Danske Kanselli ville fremheve den lojalitet og kjærlighet som bøndene angivelig følte for sin konge. Innenfor denne tolkningen var det helt naturlig å tilgi størstedelen av allmuen og å lette noen av deres byrder. På den andre siden var Lachmann, med støtte hos høyerestående

⁴³⁷ Berg 1820: 524

⁴³⁸ Smsts.

⁴³⁹ Berg 1820: 525

⁴⁴⁰ Skrivelse fra rentekammeret til Thott. 26 oktober 1765 (UBB MS.78)

embetsmenn i Rentekammeret, som ville straffe flere for at ikke oppebørselsbetjentene og embetsmennene skulle miste den autoriteten som ble ansett som nødvendig for å utføre kongens vilje i Norge. Det første synspunktet vant frem over det andre.

5.2.4 Siste ord om skatten

Siden misforståelser og mistanker knyttet til innkrevingen av ekstraskatten var en viktig årsak til oppløpet, tok kommisjonen på seg oppgaven å informere allmuen om hva som var kongens egentlige bestemmelser om ekstraskatten. Dette ble, som med all øvrig kommunikasjon, gjort ved hjelp av plakater og gjennom samtaler med bøndernes representanter. Kommisjonen instruerte dessuten alle vedkommende øvrighetspersoner i forkant av høsttingene hvordan skatten skulle, og ikke skulle, kreves inn. I et brev til stiftamtmanden ba kommisjonen om at oppebørselsbetjentene ikke skulle kreve utpantning av odels- og selveierbønder som ikke hadde råd til å betale uten å miste midler de trengte til livets opphold. Betjentene skulle heller skrive restansen opp i bondens skattebok, notere ham på en liste, og sende informasjonen til de rette instanser. Likeledes skulle folk som bodde på odels- og selveierbønder gård og grunn som ikke hadde midler til å betale men allikevel var ført opp på listen over skatteyttere, slippe å betale. Og leilendingers restanser skulle kreves hos vedkommende jordeiere og benefisiærer, ikke hos leilendingen selv.⁴⁴¹ Dette var forhåndsregler som ble tatt for å unngå at fattige ble fratatt de få midlene de hadde.

I en plakat av den 8. august 1765, forklarte kommisjonen at den hadde funnet det nødvendig å trykke denne plakaten, selv om de av allmuens representanter som hadde møtt kommisjonen hadde blitt informert om ”den rette Meening og Forstaaelse af de om Extra-Skatten udgangne Kongelige Allernaadigste Forordninger og Befalinger”.⁴⁴²

Plakaten besto av tre punkter som redegjorde for meningen med de forskjellige forordningene om skatten. Første punkt dreide seg om den opprinnelige forordningen av 23. september 1762. I følge den skulle alle personer over tolv år betale 8 skilling månedlig, uten unntak. De fattiges skatt skulle ligned på de mer formuende, og betales av dem. I andre punkt forklarte kommisjonen hva som skulle betales fra 1. april 1764.⁴⁴³ Reglene fra 1762-forordningen gjaldt fremdeles, med unntak av at leilendinger husmenn og innerster kun skulle betale skatt for sine egne barn og barn som oppholdt seg hos dem hvis de var fylt 16 år. Og leilendinger,

⁴⁴¹ Skrivelse fra kommisjonen til stiftamtmanden. 27. august 1765 (UBB MS.78)

⁴⁴² ”Placat. Til Efterretning for Almuen paa Landet, hvorledes Extra-Skatten fra Tiid til anden haver været paabuden, og hvorledes samme indtil videre svares, alt udi Allerunderdanigste Følge de derom udgangne Kongelige Allernaadigste Forordninger og Reskripter.”(UBB MS.78)

⁴⁴³ Forordningen av 7. februar 1764 trådte i kraft 1. april. Se kapittel 3.1

husmenn, innerster og ”Bønder=Karle” på proprietær- gods skulle slippe å betale de fattiges skatt, det var proprietærens oppgave. Odels- og selveierbønder skulle fremdeles betale for barn over tolv år. Siste punkt forklarte meningen med forordningen av 2. april 1765. Den ga leilendinger de samme lettelser som selveier- og odelsbønder fikk bevilget ved kongelig resolusjon den 20. august 1764.⁴⁴⁴ Dette betydde i praksis at alle som tilhørte bondestanden, fra 1. september 1764 bare behøvde å betale for seg selv, sine hustruer, og barn og tjenestefolk som tjente ti riksdaler eller mer i lønn. Dessuten var bondestanden fritatt for å svare skatt for de fattige.⁴⁴⁵

Hensikten med denne plakaten var nok å gi en enkel og lett forståelig gjennomgang av alle skattereglene. Den nevnte alle de viktigste forordningene, men unnlot å nevne alle spesielle dispensasjoner og kammerreskriper som var blitt utsendt. Den var dermed både korrekt og rettferdig, og mindre komplisert enn den praksisen som hadde oppstått da myndighetene hadde begynt å gi enkelte områder og grupper lettelser. Man benyttet dermed opprydningen etter oppløpet til å også rydde opp i skattereglene slik at bøndene skulle forstå dem bedre, og slik forhindre man også at bøndene senere kunne si at de ikke kjente til dem.

I et brev til Thott gir Falsen sine synspunkter på innkrevingen av skatten ved de forestående høsttingene. Her får man et innblikk i hva i hvert fall ett av medlemmene av kommisjonen mente om skatten og innkrevingen av den. Falsen hevdet at det nå måtte ”gaaes varsommere til Værks” og at ”mand ikke statueres efterdags Fornødenheden af nogen Execution, som en Anstøds Steen”.⁴⁴⁶ Han fryktet imidlertid ikke at det ville oppstå noen uroligheter fra allmuen på landet, siden skatten var blitt levert tilbake uten problemer og kommisjonen hadde informert dem om hver forordnings gyldighet.⁴⁴⁷ Falsen mente at Thott ville se, av de kopiene av skrivelser til lokale embetsmenn han mottok fra kommisjonen, at man hadde anordnet bekjentgjørelsene om inndrivelsen med ”Varlighed”.⁴⁴⁸ Men han skulle allikevel ønske at restansene fra april til august 1764 kunne innkreves etter samme moderasjon som forordningen av 2. april 1765, og mente at det kunne være nyttig om kommisjonen kunne få fullmakt til ”herudi at handle efter forefaldende Omstændigheder, som de tienligt eragtede”.⁴⁴⁹ Falsens oppfatning var altså at bøndene burde gis enda større lettelser, og ønsket en mer fleksibel fullmakt til å gjøre det som passet best.

Alle ordrer til lokale embetsmenn utarbeidet med de kongelige forordninger og kammerreskripter til grunn, men det var nødvendig at man tok ”Tilstandens og Tidens Beskaffenhed til Hensigt” hvis man skulle forvente å samle inn så store restanser ved

⁴⁴⁴ Se kapittel 3.1. Denne forordningen hadde tilbakevirkende kraft, og gjaldt fra 1. september.

⁴⁴⁵ Plakat. 8. august 1765 (UBB MS.78)

⁴⁴⁶ Brev fra Falsen til Thott. 27. august 1765 (UBB MS.78)

⁴⁴⁷ Brev fra Falsen til Thott. 27. august 1765 (UBB MS.78)

⁴⁴⁸ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁴⁹ Smsts.

høsttingene.⁴⁵⁰ Dette mente Falsen var særlig nødvendig når man tok både skattens og nordmennenes natur i betraktning. Dette var en skatt:

*”om hvis Rigtighed har vært saa mange, til deels beføjede, Trivlsmaal, og hvilken, i Henseende sin Vedvarenhed :/ ja vel og i Henseende sin Tittel af Extra : Extra ordinaire Skatt en Tittel, som bentyder Imaginationen til en vis foresatt Tiid/ : virkelig er Nord mannen, efter hans tenke og leve maade saa ond at fordøye, at jeg vil ønske der kunde udfindes Middel til den behøvende Sums til veie bringelse paa en anden Maade og under et andet Nafn da Lempelse efter Folkets Tænkemaade eller det som kaldes [Lafason], som oftest kand gjøre vandskelige Ting lett”.*⁴⁵¹

Den kritikken han her gir om skatten ville han nok aldri ytret til bøndene, det er et syn han gir uttrykk for på en diskret måte til en av sine overordnede. Det paradoksale i at en ekstraordinær skatt fortsatt ble krevd inn etter tre år var nok opplagt for alle, og for folk på innsiden av systemet som Falsen og Thott var dette en sak man kunne diskutere problemene ved. Men for bøndene ble jo skatten fremstilt som om den var et direkte utslag av kongens vilje, og å klage på selve skatten ville derfor vært ensbetydende med å stille spørsmål ved kongens dømmekraft.

I brevene til Thott fremstår Falsen som en som kjenner de norske bøndene godt, eller en som mener han gjør det. Han har bestemte oppfatninger ikke bare om hvordan myndighetene burde reagere på oppløpet, men hvordan de generelt skulle handle overfor de norske bøndene. Og dette baserer han på de norske bøndenes antatte egenart og tenkemåte. Ekstraskatten er fremmed for deres tenkemåte, på samme måte som lojalitet er en helt sentral del av den. I samme brev kan Falsen med glede fortelle at oppløpet,

*”langt fra at taxere en Nation som over 800 Aar har tiendt til Exempel af Troeskab mod sin Konge, for Rebellere eller Voldsmænd, snarere naar mand undtager nogle Skyldige:/ i mange Maader kand ansees undskyldelig”.*⁴⁵²

Dette baserer han på fire observasjoner. For det første ble bøndene, som ubevæpnede supplikanter, angrepet den 1. mars. For det andre ble det truet med eksekusjoner den 9. mars, etter at eksekusjonene ble suspendert den 2. mars. For det tredje var det mye uregelmessigheter i skattens inndrivelse, og informasjonen om den var for dårlig. Til slutt hadde Gert Birchelie og andre bedragere forsikret om skattens ettergivelse, og falske forordninger hadde bidratt til forvirring.⁴⁵³ Disse uregelmessighetene ”kunde ikke andet end forvilde den Fattige Almuen, som skulle bære Byrden, men, efter sitt naturlige Begreb syntes ikke, at Maaden var den rette”.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁵¹ Smsts.

⁴⁵² Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁵³ Egentlig Gregers Birchelie.

⁴⁵⁴ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

Derfor håpet Falsen at Thotts ”ædelmodige Hierte er tilbøvelig til at skiænke den Norske Bonde sin naadige [Proction] igjen”.⁴⁵⁵

Det er mange interessante formuleringer her. Falsen fremstiller bøndene som offer for en misforståelse, og tidvis også for en bevisst manipulasjon. Det er ikke noe ondt i dem, de er bare fattige mennesker som er forledet til å tro det verste om sin øvrighet. Samtidig har øvrigheten gitt dem grunn til mistanke, noe som bare har forverret situasjonen. Falsen snakker dessuten om bøndenes ”naturlige Begreb”. Ut i fra konteksten kan det virke som om han med dette mener en slags rettferdighetsans som er en naturlig komponent i de norske bøndenes tenkemåte, som gjør at de reagerer automatisk på overtramp.

Og når Falsen snakker om en nasjon med en 800 år gammel tradisjon for kongetroskap, og omtaler ”den Norske Bonde” i entall, kan det virke som han her maner frem en erketype. Den fattige og enkle, men rettferdige og kongetro bonden er et potent symbol som appellerte til øvrigheten. Som vi så i kapittel 2 gjorde regimet mye for å bruke dette symbolet ideologisk. I Falsens øyne hørte strilene, til tross for oppløpet, til under betegnelsen ”den norske Bonde”. Han ville derfor håndtere strilene på en måte som tok hensyn til dette. Vi vet at Thott må ha vært sympatisk innstilt til denne fremgangsmåten ut ifra at kommisjonen flere steder henviser til hans godkjenning. At det var nettopp Falsen som sendte Thott mer personlige og uformelle brev kan tyde på at Falsen har hatt et godt forhold til ham, særlig med tanke på at Falsen var det kommisjonsmedlemmet med lavest rang. Det kan tenkes at Falsen ble utpekt som kommisjonær av Thott fordi han hadde et balansert syn på bøndene, men det kan man ikke si sikkert.

Dette synet ble imidlertid ikke delt av alle øvrighetspersoner. Vi husker fra Meyers rapport om Hardangerbøndene at disse ikke ville anse strilene for sine landsmenn fordi de hadde gjort opprør. Selv mente Meyer at det var fornøylig å se hvor stor forskjell det var på bøndenes tenkemåter, og han fortalte at man oppmuntret de rettskafne.⁴⁵⁶ I Meyers øyne var tydeligvis hardingene eksempler på tro undersätter øvrigheten burde ha et godt forhold til, mens strilene hadde meldt seg ut av dette gode selskap da de gjorde opprør og følgelig burde straffes.

Meyer skiller heller ikke i mellom bøndenes og ”pøbelens” rolle i oppløpet, han hevder tvert imot at pøbelen ”vare lige saa hæftige som Bønderne”.⁴⁵⁷ Dette er i sterk kontrast til Falsen, som var mye mer kritisk til pøbelen enn bøndene. Dette kommer frem i hans omtale av den forestående innkrevningen av restansene i byen. Kammerkollegiet hadde nemlig gitt ordre om at ekstraskatten skulle kreves inn også blant byens innbyggere. Falsen mente at soldatenes

⁴⁵⁵ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁵⁶ Brev fra Meyer til Luxdorph. 21. mai 1765 (UBB MS.78)

⁴⁵⁷ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

tilstedeværelse var nødvendig i denne forbindelse, for å sikre at ”de giørende Foranstaltninger kand vorde geleidende med den sædvanlige Anseelse og Sikkerhed”.⁴⁵⁸ Det var flere grunner til dette. Det var mye penger som skulle kreves inn i byen, og de moderasjonene som var bevilget med forordningen av 2. april 1765 ikke gjaldt i kjøpstedene. Dessuten mente han at ”en deel af denne Stads Beboere kand ikke saa just regnes for Kiærnen af det Norske Folk”.⁴⁵⁹ Han forventet dermed ikke at disse ville være like lydige og imøtekommende som bøndene hadde vist seg å være. Senere på året gjentok også den samlede kommisjonen den skeptiske holdningen til byens innbyggere i et brev til Thott. De skrev at magistraten i midten av oktober hadde informert dem om at innkrevningen av restansene i byen gikk rolig for seg, og at man derfor kunne håpe at alle restanser ville være innkrevd innen utgangen av januar 1766. Men kommisjonen hadde en mistanke om hvorfor det hittil hadde gått bra: ”Maaskee at denne her værende Garnison som holder Pøbelen i Frygt, forvolder at det skeer med stor Rolighed, skjøndt til Dato ingen Militair Execution haver været fornøden”.⁴⁶⁰ Jeg tolker dette som at militæret gjorde pøbelen fryktsom, men at det var en fare for at situasjonen ville forverres hvis man begynte med eksekusjoner.

Vi ser altså at Falsen mente at man under skattens videre inndrivelse burde gå forsiktig frem, for å ikke miste den lojaliteten ”den norske bonde” hadde til kommisjonen og kongen. Byens lavere lag hadde derimot verken han eller kommisjonen noen grunn til å stole på. Som vi skal se, kommer denne holdningen også til uttrykk i den endelige rapporten kommisjonen sendte til København.

5.3 Kommisjonen som fortolker: Kommisjonsrapporten

Når kommisjonen hadde undersøkt oppløpet i Bergen og dets årsaker og forhistorie, inkludert allmuens klager over skatteinndrivelsen, skulle den sende inn en rapport hvor den gjorde rede for alt den hadde funnet ut. Kommisjonsrapporten, som var ferdigskrevet den 22. oktober 1765, skulle være grunnlaget for myndighetenes videre tiltak, inkludert straffeforfølgelsen av de som ble utpekt som skyldige. Rapporten bygget på informasjon som var innhentet fra både øvrighet og allmue, og avhør med de arresterte hovedmennene. En uke senere forelå rapporten om oppløpet i Stavanger.

Rapporten var skrevet som en direkte henvendelse til kongen, og åpner derfor med ordene, ”Stormægtigste Monark, Allernaadigste Arve-Konge og Herre!”.⁴⁶¹ Men selv om kongen

⁴⁵⁸ Brev fra Falsen til Thott. 3. september 1765 (UBB MS.78)

⁴⁵⁹ Smsts.

⁴⁶⁰ Skrivelse fra kommisjonen til Thott. 22. oktober 1765 (UBB MS.78)

⁴⁶¹ Berg 1820: 314

var den formelle mottageren, var det meningen at den skulle leses av de høyeste nivåene av embetsverket, i Danske Kanselli og sannsynligvis også de andre kollegiene.

I det følgende vil jeg prøve å se om de vurderinger av oppløpet som kommer frem i kommisjonsrapporten kan være påvirket av den eneveldige ideologiens idealforhold mellom konge og allmue. Vi har allerede sett at i hvert fall en av kommisjonens medlemmer, Christian Magnus Falsen, tenkte i slike baner. Vi har også sett at kommisjonens kommunikasjon overfor allmuen var utformet innenfor kongeideologiens rammer, ved at kommisjonen lovet bøndene å gi kongen en for dem fordelaktig forestilling om oppløpet, så lenge de oppførte seg ved høsttingene. Det hadde bøndene gjort, og det var i kommisjonsrapporten løftet kunne innfris.

Hadde dette konsekvenser for kommisjonens fortolkning av oppløpet? Gjenga rapporten nødvendigvis virkeligheten slik den var, eller er det en mulighet for at den gjenspeilet kommisjonens syn på hvordan den helst burde være? Var bøndene helt uskyldige eller måtte man endre litt på sannheten for å kunne tilgi dem?

En slik problemstilling må ta hensyn til spørsmålet om hvem rapporten skulle leses av og hva den skulle brukes til. Det var ikke et offentlig dokument, så den hadde ikke noe behov for å forskjønne eller skjule noe overfor en kritisk offentlighet. Den var kun ment for regimets folk. Dette taler for at kommisjonen i innberetningen tilstrebet en nøytral og korrekt forklaring.

Min hypotese her er imidlertid at rapporten baserte seg på en spesiell tolkning av hendelsene som konkurrerte med andre mulige tolkninger. Vi så for eksempel hvordan amtmann Lachmann ønsket at myndighetene skulle slå inn på en hardere linje mot Stavangerbøndene, mens kommisjonen var uenig. Likeledes skilte oberstløytnant Dietrichsons versjon av hendelsene den 1. mars skilte seg fra bøndenes forklaring. Det jeg forventer å se i kommisjonsrapporten, er da en tolkning av hendelsene som tok sikte på å rettfærdiggjøre den tilgivelsesstrategien som ble brukt i kommunikasjonen med allmuen. Er dette tilfelle?

5.3.1 Om bakgrunnen for oppløpet: Ansvarsfordeling og ansvarsfraskrivelse

Et hovedspørsmål i rapporten var å fastslå hvem som hadde ansvar for at forholdet mellom øvrighet og allmue hadde blitt så dårlig at det hadde endt med et oppløp. I kongens reskript til stiftamtmannen den 13. mai, og i befalingen og instruksene til kommisjonen den 22. mai 1765, ble det gjort klart at det ikke bare var allmuen som skulle undersøkes, men også embetsmenneskene. Kommisjonen tok oppgaven på alvor, og samlet inn en rekke besværingposter fra allmuen, hvor de uttrykte deres klager over den lokale øvrigheten. Disse ble kommentert og vurdert i rapporten.

Finnes det noe i rapporten som gir grunnlag for å hevde at kommisjonen var partisk i sine vurderinger? Kan man spore en sterkere sympati mot noen av partene?

Svaret er til en viss grad nei. Kommisjonen fant kritikkverdige forhold både hos bøndene og embetsmennene. Hovedkritikken mot bøndene var at de hadde vært alt for uvillige til å stole på øvrigheten. Kommisjonen skrev for eksempel at allmuen hadde ”taget Anledning” til en

”meget utidig og ugrundet Frygt, og til en ligesaa vrang som eenfoldig Mening, at Fæstningens Nedlæggelse skede uden Ordre, samt at Øvrigheden iligemaade fortfarede annerledes med Extraskatten, end paabudet var”.⁴⁶²

Deres mistanker om hvorvidt skatteinndrivelsen foregikk på en riktig måte var en ”Vildfarelse”, noe de hadde ”indbildet” seg.⁴⁶³ Bøndene burde ha vist ”Fortrolighed og Tillid til deres Foresatte”, uavhengig av om de forsto alle forordninger og reskripter, og uavhengig av om de fikk informasjon opplest eller på trykk.⁴⁶⁴ Når allmuen ikke viste denne tilliten, mente kommisjonen at det delvis skyldtes et ”almindeligt Præjudicium” hos allmuen at de stolte mer på trykte forordninger med kongelig segl enn skriftlige ordre, særlig når det angikk skatter.⁴⁶⁵

På den andre siden ble den lokale øvrigheten kritisert for å ikke ha vært imøtekommende nok overfor allmuen. Selv om allmuens mistanke og skepsis var både utidig og uten grunn, burde øvrigheten allikevel tatt konsekvensen av mistankene og prøvd å motbevise dem og opplyse allmuen, som ikke selv kunne skjønne sammenhengen.⁴⁶⁶ Det ville medført ”Billighed” hvis allmuen ble forklart at alt gikk som det skulle og ingen penger ble tatt av embetsmennene.⁴⁶⁷

Kommisjonsrapporten inneholdt også mer konkrete synspunkter og forslag om de kommunikasjonsproblemene som ble skissert i kapittel 3.1. I ettertid skulle kommisjonen ønske at reskriptet av den 11. februar 1764 ikke ble lest ved tinget, at reskriptet av 1. september 1764 ble forklart ordentlig til allmuen rett etter publikasjon, og at reskriptet av 8. oktober ble bekjentgjort overalt med en gang.⁴⁶⁸ Bekjentgjørelsene kom for sent, og allmuen trengte hjelp med forståelsen av dem.

Kommisjonen foreslo, til København, at allmuen i fremtiden ble underrettet ved trykte kongelige forordninger, ”hvilke de alene ansee som authentique”.⁴⁶⁹ Dessuten måtte man trykke så mange eksemplarer at alle skibreder fikk ett. Dette var fordi allmuen hadde ”en god naturlig Billighed og gjerne vil vide Rede for, hvad Enhver er pligtig til at betale, og at rette sig efter, især

⁴⁶² Berg 1820: 320

⁴⁶³ Berg 1820: 361

⁴⁶⁴ Berg 1820:362

⁴⁶⁵ Berg 1820: 361-362

⁴⁶⁶ Berg 1820: 363

⁴⁶⁷ Smsts.

⁴⁶⁸ Berg 1820: 363

⁴⁶⁹ Smsts.

naar det angaaer Skatter og Paalæg”.⁴⁷⁰ Det er interessant å merke seg at kommisjonen ønsket at myndighetene i fremtiden skulle ta hensyn til allmuens krav om å få se kongelige ordre. Dette hadde kommisjonen beskrevet som et utslag av ulydighet, eller stahet, hos allmuen. Men det var allikevel riktig å ta hensyn til bøndenes preferanser.

En annen årsak til det dårlige forholdet mellom allmue og øvrighet, var utpantningene. Allmuen klaget over at mange hadde blitt fratatt livsviktige midler, og viste til regler som sa at de som ikke kunne betale uten å bli fratatt slike midler, var å anse som fattige, som derfor skulle slippe å betale. Her fant kommisjonen feil på begge sider. Allmuen hadde selv en del av ansvaret for at folk som var for fattige til å betale skatt ble utsatt for utpantning. Da manntallene ble skrevet, ble det ”idelig disputeret om [...] de kunde betale Skatten eller ikke, eftersom de Fattiges Andeel paa de øvrige skulle repareres, hvilket de gjerne saae, at det saa lidet som mulig var”.⁴⁷¹ Bøndene hadde, med andre ord, kranget seg til å få disse personene inn på listen over skattebetalere og ikke på listen over de fattige, for å slippe å betale skatten for dem.

Når det gjaldt dem som hadde utført utpantningen, fantes det forskjeller. Av de rodemestrene og lensmennene som hadde utført jobben, hadde de ”fornuftigste og retsindigste” registrert de få tingene allmuen hadde, men latt dem beholde det. Andre hadde gått lenger, og ”frataget Nogle endog de Ting, som de uomgjængelig behøvede til deres Nærings og Brugs Fortsættelse, saasom Gryder, Baade, Køer, Senge- og Gang-Klæder, v., og enten indsat det, til Indløsning, udi Forvaring hos Andre, eller derudi gjort Udlæg til Skattens Betaling”.⁴⁷² Kommisjonen ville allikevel ikke gjøre noe med disse, annet enn å kreve at utpantningsgebyrene ble tilbakebetalt til bøndene. De ble delvis unnskyldt ved at kommisjonen hevdet at de ikke hadde handlet egennyttig, men bare prøvd å få skatten inn i samsvar med manntallene.⁴⁷³

Fogdene som var ansvarlige for utpantningen hevdet at de anså alle som pliktige til å betale, og de som ikke gjorde det som motvillige. De viste til Rentekammerets ordre av 21. januar 1764, som sa at Ekstraskatten ”prompte” skulle innkreves, og at utpantning skulle benyttes når den ikke ble betalt. Ordren sa også at de som ikke utførte ordren ville bli bøtelagt og straffet. Fogdenes forsvar var at de måtte foranstalte utpantningen for at ikke deres overordnede skulle tro at de innesto med pengene eller var ”efterladne i at indkræve Skatten”.⁴⁷⁴ Kommisjonen nevnte dette uten videre kommentar, noe som antyder at den hadde forståelse for denne forklaringen.

⁴⁷⁰ Berg 1820:363-364

⁴⁷¹ Berg 1820: 372

⁴⁷² Berg 1820:323

⁴⁷³ Berg 1820: 372-373

⁴⁷⁴ Berg 1820: 371-372

Kommisjonen ga også sitt synspunkt på den første allmuesamlingen den 1. mars og det påfølgende angrepet på bøndene. Som vi så i kapittel 3.3, hadde bøndene og Dietrichson delvis motstridende forklaringer på hva som hadde skjedd. Bøndene fremstilte seg som tryglende og enfoldige supplikanter som ble urettmessig angrepet, mens Dietrichson forklarte at han hadde angrepet dem fordi de hadde vært ulydige og oppført seg truende.

Kommisjonen mente at det var både riktig og naturlig at allmuen hadde kommet til stiftamtmanden som supplikanter for å fremstille sin fattigdom og be om lindring. Og siden de var ”bestyrket i den vrang Mening, der engang havde fæstet saa dybe Rødder hos dem” at skateinndrivelsen, utpantningen og eksekusjonen hadde foregått ulovlig, kunne man heller ikke klandre dem for at de ville ha en forklaring på dette.⁴⁷⁵ Kommisjonen skrev at:

*”Et Folk, som er 100 Mile og derover fra Hovedstaden, den Kongl. Residents og de høie Collegier, maa tage sin nærmeste Tilflugt til sin foresatte Øvrighed, som bør fremsføre sine Underhavendes Anliggende, efter Sagens Beskaffenhed, og hjælpe de Vildfarende eller Forurettede igjen til rette”.*⁴⁷⁶

Stiftamtmanden, som kongens lokale stedfortreder, var forpliktet til å møte allmuen på den riktige måte. Dette betydde i praksis at han måtte opptre som en lydhør og mild farsfigur som skulle rettlede sine barn. Kommisjonen mente at Cicignon hadde gjort jobben sin. Han hadde mottatt bøndenes memorial, og forsikret dem om at han ville forestille den på beste måte. Han forklarte dem at han kjente til de trengende omstendighetene til bøndene, ”og at deres Nød gikk ham til Hjerte”.⁴⁷⁷ Han hadde også forklart at det ikke ble krevet mer skatt enn kongen hadde befalt, og at forordningen de spurte etter ikke eksisterte.⁴⁷⁸

Kommisjonen mente at dette var alt stiftamtmanden kunne gjøre, både den 1. mars og den 18. april, og at det ville være ”uanstændigt” for stiftamtmandens person og embete, selv når faren var størst, å gjemme seg for noen ”oprørte og vildfarende Bønder”.⁴⁷⁹ Cicignon hadde opptrådt med et fattet sinn og en karakterfasthet som passet for den høyeste embetsmannen i stiftet.⁴⁸⁰ Ansvar for urolighetene lå altså ikke hos ham. Hva med bøndene?

Til tross for at allmuen hadde en rett til å oppsøke sin øvrighet, hadde den ikke oppført seg helt korrekt under samlingen. For det første var det alt for mange av dem. For det andre hadde de ikke gått etter at stiftamtmanden hadde sagt det han hadde å si.⁴⁸¹ Men til tross for denne kritikken, fantes det allikevel formildende omstendigheter. Allmuen *burde* ha utnevnt noen

⁴⁷⁵ Berg 1820: 398

⁴⁷⁶ Berg 1820:399

⁴⁷⁷ Berg 1820: 399

⁴⁷⁸ Smsts.

⁴⁷⁹ Berg 1820: 399

⁴⁸⁰ Smsts.

⁴⁸¹ Smsts.

få representanter til å legge frem besværingene, men kommisjonen mente at fogderiets geografi, med ”30 Miles Circumference, item af Fjelde og Dale, Udhavne og Fjorde”, gjorde dette vanskeligere enn andre steder.⁴⁸² Så selv om de som hadde innkalt bøndene med løpesedler like gjerne kunne ha innkalt 2 eller 3 fra hvert skipreide heller enn å ”tilsige menige Mand”, kunne ikke allmuens skyld for å ha møtt så mannsterke opp være så stor som den ville ha vært hvis man ikke tok hensyn til de lokale omstendigheter og ”Sagens øvrige Beskaffenhed”.⁴⁸³

Når det gjaldt allmuens vegring mot å gå, skrev kommisjonen at den ikke kunne skjønne at den hadde vært annerledes enn ”incommode, fattige og tryglende Supplicanter deres Forhold pleier at være”.⁴⁸⁴ Kommisjonen mente at det var vanlig for en slik allmue å:

*”idelig klage og mange Gange, uagtet den dem engang givne Resolution, igjenta et og det samme, menende altid, at man ikke forstaaer fuldkommen nok alt hva de fremføre, og som man derfor ikke saa let kan blive skilt ved”.*⁴⁸⁵

Mange embetsmenn kunne sikkert sagt seg enig i denne lett nedsettende og stereotypiske beskrivelsen av bondesupplikanter. Men som man kan se av forklaringene deres, oppfattet Dietrichson og Cicignon det som noe annet enn vanlig klaging da det foregikk, og ville sannsynligvis vært uenig i en slik bagatellisering av bøndenes ulydighet.

Det var altså heller ikke hos bøndene ansvaret for sammenstøtet lå. Da gjensto oberstløytnant Dietrichson. Kommisjonen mente at man ikke kunne tvile på at han handlet med gode intensjoner, men hans uvitenhet om ”Sagens rette Sammenheng” gjorde bare vondt verre. Det hadde vært ønskelig, skrev kommisjonen, ”at Oberstliutenantens gode Hensigt, i at søge er Onde forekommet, ikke havde givet Anledning til et andet”.⁴⁸⁶ Konklusjonen var at Dietrichson burde ha avstått fra å trekke kården, og at soldatene skulle ha løst saken på en annen måte enn å skade bøndene.

Både allmue og embetsmenn ble altså kritiserte i rapporten, og det kan derfor konkluderes med at den var rimelig nøytral i sitt syn på oppløpets forhistorie. Det finnes allikevel finnes noen tendenser i teksten som er interessante å merke seg, da de trekker i en bestemt retning. Den første er en vilje til å tilgi både bøndene og embetsmennene, selv om det ble påpekt kritikkverdige forhold hos begge parter. Ingen hadde gjort noe som var så galt at det var behov for å straffe dem. Det fantes formildende omstendigheter for de fleste. Denne forklaringen

⁴⁸² Berg 1820: 400

⁴⁸³ Smsts.

⁴⁸⁴ Smsts.

⁴⁸⁵ Smsts.

⁴⁸⁶ Berg 1820:401

gjorde det lettere å normalisere forholdene ved at myndighetene unngikk å gjennomføre drastiske og upopulære tiltak, som kollektive avstraffelser.

Den andre tendensen er at kommisjonen ikke kom med noen direkte kritikk av systemet som hadde utformet den politikken som utløste konfliktene, det eneveldige styret i København, selv om dette på mange områder kunne ha vært på sin plass. Et godt eksempel er utpantningen. Kommisjonen fremstilte det i rapporten som om det var opplagt at ikke innkreverne skulle frata bøndene livsviktige midler under utpantningen. Den samme meningen ble tydelig uttrykt i kongens befaling til kommisjonen den 22. mai, hvor det sto at en slik utpantning:

*”aldeles er imod Vores allernaadigste Villie, og ikke stemmer overeens med det Ojemærke, som Vi, af Lands Faderlige Mildhed og Kierlighed, have for Vore Kiære og troe Undersaater, have foresadt Os, ved [forbemeldt] Skats Paabydelse”.*⁴⁸⁷

Kongens syn på dette ble uttrykt også i det reskriptet til stiftamtmanden av den 13.mai, som ble trykt og offentliggjort.⁴⁸⁸ Dette viser at regimet på et tidlig tidspunkt ville gjøre det helt klart at det var de lokale embetsmennene, og ikke kongen, som var ansvarlig for en slik praksis. Men rodemestrene og lensmennene fulgte egentlig bare ordre fra høyere hold, nemlig fogden, om at de skulle gjøre utpantning hos alle som sto oppført som skatteyttere i manntallene. Og fogden fulgte bare ordre fra enda høyere hold, rentekammeret, om å kreve inn skatten, og gjøre utpantning hos dem som nektet. Hvis ikke dette ble gjort, kunne fogdene vente bot eller straff. Man kan godt innvende, som kommisjonen, at de allikevel burde ha vist skjønn. Men er det noen garanti for at ikke fogdene ville blitt straffet hvis de hadde latt være å gjøre utpantning, og oppløpet aldri hadde funnet sted? Og kritikken mot bøndene om at det var deres egen feil at de fattige var havnet i listen over betalingsdyktige, kan også i teorien rettes mot regimet. Det var de høyeste nivåene av styret i København som utformet et regelverk hvor de fattiges andel ble fordelt på de mer formuende, slik at de sistnevnte, som i Nordhordland ikke alltid skilte seg nevneverdig fra de fattige, kranglet seg til at også de fattige måtte betale. Det er dette Gudmund Sandvik kaller ”skattesystemets hakkelov”.⁴⁸⁹ En kritikk av dette eksisterer ikke i rapporten.

Likeledes kan ansvaret for kommunikasjonsproblemene mellom øvrighet og allmue på mange måter legges til København. Det var i rentekammeret de forskjellige skattereglene og endringene av dem ble utformet. Konstante endringer førte til forvirring. Og noen av dem har til med fogdene misforstått. Betyr ikke dette at informasjonen var for dårlig? Kommisjonen stiller for så vidt dette spørsmålet i sin rapport, ved å foreslå forbedringer av kommunikasjonen i fremtiden, men det er ikke eksplisitt.

⁴⁸⁷ Befaling fra kongen til kommisjonen. 22. mai 1765 (UBB m.s.78)

⁴⁸⁸ Wessel Berg 1842: 389

⁴⁸⁹ Sandvik 1975: 14

Jeg mener at kommisjonen, bevisst eller ubevisst, ikke direkte påpekte den grunnleggende årsaken til det dårlige forholdet mellom allmuen og den lokale øvrigheten som kulminerte med oppløpet den 18. april, som var sentralmyndighetenes skattepolitikk. I deres rapport fremførte kommisjonærene i stedet en mild kritikk av både bønder og embetsmenn. Én grunn til dette var som sagt ønsket om å slippe å straffe noen. En annen, og kanskje viktigere, grunn var at kommisjonen på denne måten unngikk å plassere ansvaret høyere oppe i systemet og påpeke svakheter i regimets politikk. En viss kritikk kom til uttrykk i Falsens brev til Thott, særlig i brevet fra 3. september 1765, hvor han ytret et ønske om at ekstraskatten ble avskaffet. Men dette var i en mer uformell kontekst. I en formell rapport var det ikke aktuelt å kritisere offisiell politikk. Kommisjonens forslag til forbedringer og unnskyldninger av embetsmennene som bare fulgte ordre kan tolkes som en indirekte kritikk, men kommisjonen kunne ikke gå lengre enn dette.

5.3.2 Kollektiv og individuell skyld: den forførte allmuen

I kongens instruksjon til kommisjonen het det at den skulle oppdage og anholde

*”de meest skyldige, saasom den, der har været forfattere af den opdigtet Forordning, den, eller de, som have været Hovedmand for at [opvikle] Almuen, og den, eller de, som først have lagt Haand paa Stiftamtmanden, og Fogden”.*⁴⁹⁰

Resten av allmuen skulle få vite hvor dårlig den hadde oppført seg, og ”hvor skadelige Følger for Dem alle der lættelig kunde ført af sig”.⁴⁹¹ Det ble altså allerede før kommisjonens ankomst bestemt at ikke hele allmuen skulle straffes, bare de mest skyldige, hvilket var de som *først* hadde gjort noe ulovlig, og dermed vært en inspirasjon og et dårlig eksempel for alle andre. Som vi allerede har sett flere eksempler på, var dette en ordre kommisjonen ser ut til å ha utført uten noen motforestillinger.

Men av alle de ca. 2000 bøndene som befant seg i Bergen den 18. april, endte kommisjonen opp med først åtte, så bare fire hovedmenn. Resten av allmuen slapp straff. At så få av bøndene ble ansett for å være skyldige er egentlig ganske forbløffende. Det er forståelig at myndighetene ville unngå en kollektiv avstraffelse av et stort antall undersåtter, siden dette sannsynligvis bare ville skapt urolighet og mer misnøye. Det holdt å lage et eksempel av et mindretall. Men var det virkelig sant at det var så få bønder som hadde deltatt aktivt under oppløpet? Hvis ikke, trengte man ikke kommisjonen å rettfærdiggjøre at disse slapp straff? Var allmuen egentlig til å stole på?

⁴⁹⁰ Instruksjon fra kongen til kommisjonen. 22. mai 1765 (UBB MS.78)

⁴⁹¹ Smsts.

Et sentralt tema som går igjen i kommisjonsrapporten er nettopp spørsmålet om størstedelen av allmuens delaktighet i oppløpet. I rapporten diskuterte kommisjonen flere sider ved dette spørsmålet, blant annet hvorvidt allmuen bevisst hadde møtt opp i Bergen for å tilrane seg skattepengene, hvor mange som faktisk hadde øvet vold mot øvrigheten, og om allmuen generelt var lojal og til å stole på. Vi skal her se nærmere på hvilke svar den kom frem til.

Det første problemet var å forklare hvorfor allmuen var kommet til Bergen. Den store samlingen av bønder hadde ført mye ondt med seg, sett fra regimets perspektiv. Øvrigheten hadde blitt forulempet og skattepengene var tatt tilbake. Hvis allmuen var kommet til byen med et bevisst mål om å gjøre dette, ville de dermed vært skyldige i alvorlige forbrytelser. Kommisjonen mente imidlertid at dette ikke var tilfelle. Størstedelen av allmuen hadde fått bud om en samling, uten å vite hvem som ville samle dem, og hvorfor. Ifølge kommisjonen hadde allmuen trodd at hensikten var å ”forhøre om Resolutionen, som Stiftamtmanden havde lovet dem om 5 á 6 Uger (der nu vare forløbne) paa deres den 1ste Marts indgivne Memorial”.⁴⁹² Kommisjonen hadde ikke, ”ved den skarpeste Undersøgning”, oppdaget noen samling i noe skiprede hvor bøndene hadde avtalt å møtes i Bergen den 18. april. Og man hadde ”langt mindre fastsat, at denne Indvarsling skulde sigte til at faae Extraskatten tilbagebetalt, eller med Magt og paa en voldsom Maade at tilvinge sig samme”.⁴⁹³ Kommisjonen aksepterte dermed bøndenes forklaring.

Et annet sted het det at ”mange sagde, at de fleste af Bønderne vare komne til Bergen, uden at de selv vidste hva Hensigten var, hvorfor de vare blevne tilsagte, og lastede deres Forhold, som opførte sig saaledes imod Stiftamtmanden, item at det ikkun var en ringe Deel av Bønderne, som brugte Trusselsord”.⁴⁹⁴ Samlingen var da, for de fleste bønders vedkommende, ikke gjort med onde hensikter. Kommisjonen mente at all vold og overlaster som hadde funnet sted” ei forud af Almuen med Overlæg og velberaad Hu har været besluttet og aftalt”.⁴⁹⁵

Men 2000 bønder hadde allikevel ankommet byen, og situasjonen hadde utviklet seg derfra. Hva kunne kommisjonen si om allmuens skyld i dette? Den var ganske klar på dette punktet. Volden mot øvrigheten kunne ikke direkte ”tilskrives Almuen i Almindelighed, som var forsamlet, og som regnes at have været henimod 2000 Mennesker”.⁴⁹⁶ Kommisjonen mente det var bevist at kun 10 eller 12 bønder først hadde lagt hånd på stiftamtmanden og at kun 6 eller 8 først angrep fogden.⁴⁹⁷ Mange av den øvrige allmuen ”beklagede selv med grædende Taarer hva

⁴⁹² Berg 1820: 337

⁴⁹³ Smsts.

⁴⁹⁴ Berg 1820: 350-351

⁴⁹⁵ Berg 1820: 404

⁴⁹⁶ Berg 1820: 404

⁴⁹⁷ Berg 1820: 350

der passerede”.⁴⁹⁸ Et annet sted skriver kommisjonen at ”den største Deel af Allmuen, ja mange iblandt dem endog med Graad og meget Vemodighed, have lastet og beklaget den Ondskab og Forbitrelse, som de saae at Andre ved dette Opløb utøvede, eller dog udi Ord og Opførsel, endskiønt ikke directe i at lægge Haand paa Stiftamtmanden og Fogden, toge Deel udi”.⁴⁹⁹

Dette virker kanskje overbevisende, men reflekterer man over hva som egentlig blir sagt er det noe som skurrer. Av en enorm mengde bønder som ankommer byen er det bare en liten gruppe på ikke mer enn 20 personer som deltar aktivt. Av de øvrige er det mange som står og gråter over det som skjer, eller i det minste holder seg passive. Både i Meyers brev og i kommisjonsrapporten ser man antydninger som røper at det kanskje ikke var så enkelt som dette.

Et eksempel på dette er kommisjonens forklaring på hva som skjedde da stiftamtmanden gikk ut av huset sitt for å komme seg vekk fra bøndene som hadde angrepet ham i forstuen. Ifølge rapporten hadde ”mange flere Bønder” trengt seg inn gjennom porten og omringet stiftamtmanden. Etter da hadde skjelt ham ut, slepte de han ut på rådstueallmenningen, hvor ”saavelsom udi Gaden paa begge Sider af Gaarden, var en stor Almue forsamlet, baade udaf Bønder og af Byens Pøbel”.⁵⁰⁰ Etter at han hadde lovet å betale ekstraskatten, slapp bøndene ham, men en ”stor Almue fulgte ham dog i Hælerne, og det blev nu en almindelig Paastand [...] at de vilde have Extraskatten igjen udbetalt”.⁵⁰¹ ”En temmelig stor allmue” fulgte ham inn i huset, hvor mange av møblene hans ble ødelagt.⁵⁰²

Vi ser at selv om mange kanskje ikke direkte overfalt stiftamtmanden, var det en stor mengde som var involvert mer enn kommisjonen ville innrømme. Kommisjonen la altså ikke skjul på at allmuen deltok, men når det er spørsmål om hvem som skal straffes, blir listen lagt høyt. Den rettet søkelyset mot dem som *først* hadde overfalt embetsmennene. Dette tok fokuset vekk fra den mengden som faktisk deltok, og som i det minste oppmuntret de mest aktive.

Meyer skriver den 23. april at han kom til stiftamtmandens gård omtrent klokken ett den 18. april. Da fant han Cicignon ille medtatt, med blodig ansikt og rævne klær. Ifølge Meyer var alle rommene i huset og gårdsplassen ”opfyldt og besat med Bønder”.⁵⁰³ Det var med ”største Nød og fare” han klarte å trenge seg forbi dem og inn i huset. Da han kom inn hadde de nettopp tvunget stiftamtmanden til å skrive en ordre til fogden om å utbetale skatten.⁵⁰⁴ Han beskrev også hvordan stiftamtmanden ble mishandlet av bøndene. Meyer så hvordan ”de trængde ind paa hans

⁴⁹⁸ Berg 1820: 404

⁴⁹⁹ Smsts.

⁵⁰⁰ Berg 1820: 341

⁵⁰¹ Berg 1820: 342

⁵⁰² Smsts.

⁵⁰³ Brev fra Meyer til Luxdorff. 23. april 1765 (UBB MS.78)

⁵⁰⁴ Smsts.

Person, stødte hannem for Brystet, holdt hannem indesluttet udi en Krog udi et Værelse, medens baade dette og alle de øvrige Værelser vare opfyldte av dem”.⁵⁰⁵ Det interessante med beskrivelsen er at Meyer ikke nevner noe skille mellom hovedmenn og allmue. Hvis man bare leser Meyers beskrivelse og ikke kommisjonsrapporten får man et inntrykk av at en stor del av allmuen beleiret stiftamtmannens gård. Man kan ane skyggene av et stort antall bønder i kulissene. Skillet mellom hovedmenn og allmue er opphevet hos Meyer. Jeg diskuterte i kapittel 4.3 hvor pålitelig Meyer er som kilde, og det er mulig at han også her overdriver. Men jeg mener det er mer sannsynlig at et stort antall bønder deltok mer aktivt enn de senere ville innrømme for kommisjonen, særlig siden kommisjonens egen beskrivelse antyder det samme.

Uansett var tilstedeværelsen av en så stor allmue en forutsetning for at oppløpet gikk som det gikk. Den 1. mars var en gruppe på ca. 200 eller 300 blitt angrepet og jaget vekk av en liten gruppe soldater, uten noen store problemer. Dette ville vært mye farligere å gjøre den 18. april, med så mange bønder i byen. Dette var et ansvar som ikke kunne bortforklares så lett. Det er ikke bare åpenlys vold som utgjør et oppløp, en stor folkemengde som oppfører seg truende er og en trussel for øvrigheten, selv om den ender opp med å ikke angripe noen.

Et sted skriver kommisjonen om forskjellen mellom hovedmennene og den øvrige allmuen:

”Saa formasteligt nogles Forhold har været, som, tilskyndede af Ondskab og Byens Pøbel, have sat den Respect og Lydighed for deres Foresatte til Side, og paa en Voldsom Maade mishandlet Stiftamtmanden, som Stiftets Øvrighed, og den dem beskikkede Foged, samt ved denne deres strafværdige Opførsel givet et ondt Exempel og Anledning til at Extra-Skatten af Stiftamtstue-Cassen her paa Bergenhuus Fæstning blev tilbagebetalt(...): saa betænkeligt er det, at sætte al den voldsomme Adfærd, som ikkun nogle af Bønderne toge Deel udi, paa den bele forsamlede Almues Regning, som hverken forud havde besluttet en general Forsamling, eller indfundet sig i den Hensigt at forøve Vold, endskjønt de samtlige, da de fornam at Extraskatten kunde faaes tilbage igjen, imodtog samme, hvert Skibreede til den Dag og Tid, som dertil var bleven fastsat”.⁵⁰⁶

Dette er kommisjonens hovedargument for å være mild mot allmuen. Det var bare en liten gruppe som hadde utøvet vold mot øvrigheten. Det var også disse som ved et dårlig eksempel hadde gitt ”Anledning til” at ekstraskatten ble utbetalt. Det var med andre ord disse som hadde gjort oppløpet til en så stor forbrytelse. Samtidig kommer kommisjonen her inn på enda en kompliserende faktor, som gjorde det umulig å frikjenne allmuen helt for skyld. Selv om bøndene ikke hadde kommet til byen med onde hensikter, hadde de dratt derfra med ekstraskatten, hvilket ikke bare kunne ignoreres. ”Samtlige” hadde mottatt pengene.⁵⁰⁷ Kunne dette unnskyldes?

⁵⁰⁵ Brev fra Meyer til Luxdorph. 23. april 1765 (UBB MS.78)

⁵⁰⁶ Berg 1820: 350-351

⁵⁰⁷ Jeg har ikke funnet noe om det i kildene, men jeg mistenker at kommisjonens anslag om at det var 2000 bønder i Bergen under oppløpet, tar utgangspunkt i hvor mange som hadde tatt skatten tilbake.

Kommisjonens konklusjon om dette er tvetydig. Ingenting kunne egentlig unnskyldde allmuen. Verken deres passivitet under oppløpet eller deres ”trængende Omstændigheder” kunne ”beskjerme Almuen i Almindelighed”.⁵⁰⁸ Samlingens følger ville derfor ”falde dem til største Ansvar”, hvis ikke

”Eders Kongl. Majestæts medfødte Mildhed og Naade, mer end Retten, maatte finde Sted, nu da allmuen med en pligtskyldig Lydigbed har efterkommet Placaten af 29de Juli, betalt hver en Skilling af Extraskatten tilbage, og ellers med største Vemodigbed viist deres Fortrydelse over, at Samlingen den 18de April havde givet Anledning til saa stor en Uorden og Forgribelse, samt til at gjøre Skaar udi Nordmandens gode Rygte, om den til alle Tider udviste pligtskyldige Troskab og Kjærlighed for deres Konger, som de og i Særdeleshed vare den mildeste og bedste af alle Regenter, Eders Kongl. Majestæt, skyldige”.⁵⁰⁹

Også her var det bøndernes utviste pliktskyldighet og anger i etterkant av oppløpet som gjorde det mulig å tilgi dem. Men det var ikke slik at deres forbrytelser kunne rettferdiggjøres på noen måte. Det var utelukkende kongens mildhet og nåde utfallet til syvende og sist hvilte på.

Til tross for at kommisjonen hevdet at bøndene var skyldige, var det enda et element i deres innberetning som bidro til å unnskyldte dem. Mange steder ga innberetningen uttrykk for et bestemt syn på bøndernes vesen. Bøndene var enkle, enfoldige mennesker, som lett lot seg påvirke. Bøndene ble forledet og forført, og påvirket av dårlige eksempler. Dette er en arrogant holdning som gjorde bøndene dummere enn de var, slik at de ble umyndiggjort og ikke kunne stå til ansvar for deres egne gjerninger. Et eksempel på dette er når kommisjonen skriver at bøndene samlet seg i Bergen natten før og om morgenen 18. april, og ”en stor Deel af dem, ved Drikk og Forførelse, blev satt i Bevægelse”.⁵¹⁰ Det kan her virke som at alkoholen var en forutsetning for det som skjedde, at bøndernes dømmekraft ble nedsatt slik at de lettere ble forført.

En annen forutsetning som blir nevnt i innberetningen, er ”pøbelens” deltagelse i oppløpet. Hadde ikke ”pøbelen” vært med å piske opp stemningen, og drive bøndene lengre, ville oppløpet kanskje endt annerledes. Denne oppfatningen uttrykkes for eksempel da kommisjonen hevder at prestene, som med unntak av én ikke gjorde noe under oppløpet, uansett ikke kunne ha roet ned situasjonen, ”i en Forsamling af en oprørt Almue, hvis Hidsighed endog blev animeret af Byens ringeste Pøbel, indtil de gemeneste Kjærlinger”.⁵¹¹ Under oppløpet hadde ”pøbelen” ”ikke liden Andeel, som udi Mængde forsamlede sig med Bønderne, og meget instigerede dem til deres ulovlige Foretagende”.⁵¹² Selv de mest skyldige under oppløpet var jo” tilskyndede af

⁵⁰⁸ Berg 1820: 405

⁵⁰⁹ Berg 1820: 405-406

⁵¹⁰ Berg 1820: 337

⁵¹¹ Berg 1820: 346

⁵¹² Berg 1820: 347

Ondskab og Byens Pøbel”.⁵¹³ Man sitter igjen med inntrykket av at bøndene ikke ville oppført seg slik de gjorde uten påvirkning fra ”pøbelen”.

Noen steder i kommisjonsrapporten kan det virke som om bøndene selv godtok forklaringen om at de var enfoldige. De av allmuens representanter som hadde møtt for kommisjonen, hevdet på egne og samtlige i en beklagelse blant annet at de ”af Eenfoldighed og Uforstand havde ladet sig forlede til at modtage en Deel af Extraskatten”.⁵¹⁴ Et annet sted skrev kommisjonen at allmuen tilsto ”herudi at have forgaaet sig af Eenfoldighed, Uforstand og Ueftertænsksomhed, imod deres Villie, forledede af mange Irregulariteter og deres Øvrigheds eget Forhold; bedende om Naade og Barmhjertighed, og ikke om Retten”.⁵¹⁵

Det er vanskelig å fastslå sikkert hvor disse ordene har sin opprinnelse. Var det allmuen selv som sa at den var blitt forledet i all sin enfoldighet, eller var det kommisjonens ord? Som vi ser i den siste av setningene over, er det i hvert fall sikkert at ordene hører hjemme i en kontekst hvor trusselen om straff ble ansett som reell. Derfor er det grunn til å være skeptisk. Allmuen har nok ikke vært så enfoldig at den ikke har skjønt at disse ordene er akkurat hva myndighetene ønsket å høre. Stereotypien om den rettskafne, men enfoldige og lettlurte bonden var kjent for dem, og denne rollen må ha vært lett for dem å spille i et skuespill hvor konsekvensene kunne bli så store for dem.

Karin Sennefelt skriver i sin avhandling om hvordan en lignende logikk styrte de svenske myndighetenes opprydning etter dalaopprøret. Det var viktig for statsmakten å vise at det bare var en liten del av dalallmuen som hadde gjort opprør. Forklaringen man brukte var at det kun var en fraksjon av dem som med vilje hadde trosset statens autoritet, mens resten av de 5000 bøndene som hadde deltatt ble tvunget til det. Kongen sa seg villig til å se bort ifra majoritetens deltagelse, hvis man hjalp til å få tak i hovedmennene. Resten av landets undersåtter ble oppfordret til å ta avstand fra opprøret for å unngå at oppviglere skulle klare å forføre flere.⁵¹⁶

Sennefelt mener at ”den tänkte oppvigleren” var en nyttig myte både for statsmakten og for de anklagde. Ved å vise til enkelte tvilsomme individer, forklarte man hvorfor en allmue som burde være fornøyd kunne ytre misnøye. Sennefelt skriver: ”Därmed kunde också det stora flertalet av folket anses vara ärligt och gott och sakna anledning och läggning til uppror. Uppvigleren kompletterade bilden av folket i allmänhet med dess mest framstående drag av godhet och lydnad, redlighet och arbetsamhet”.⁵¹⁷ Fordelen med dette var at man slapp

⁵¹³ Berg 1820: 350-351

⁵¹⁴ Berg 1820: 403

⁵¹⁵ Berg 1820: 356

⁵¹⁶ Sennefelt 2001: 272-273

⁵¹⁷ Sennefelt 2001: 273

vanskelighetene og farene med å straffe en stor mengde undersåtter.⁵¹⁸ Sennefelt hevder at allmuen slapp straff ved å selv fremstille seg som forført eller presset. Tvang, uvitenhet og forførelse ble oppgitt som grunner til at man hadde deltatt.⁵¹⁹

Likhetene mellom dalallmuen og strilene er slående. Også i Bergen var det en angivelig en liten gruppe som hadde forledet flertallet til å bryte loven. Også her fokuserte man på oppviglere som ved å være dårlige eksempler var mer skyldige enn de andre. Kommunikasjonstrategien overfor undersåttene har også en rekke likhetstrekk. I Sverige roste man dalabøndene for at deres forfedre hadde ”hjälpt til att kasta av det danska oket” samtidig som man anklaget dem for å ha villet gjeninnføre unionen. De ble kalt ”dannemän”⁵²⁰, samtidig som de ble utskjelt for å være ”horungar, bovar och skälmar” og at de ikke var ”värdiga att kallas barn til sina forfäder”.⁵²¹ På tilsvarende vis ble strilene først anklaget for å vanslekte fra sine forfedre, og siden tilgitt.

Som vi så i Falsens brev til Thott den 27. august 1765, var bakgrunnen til den milde strategien i Norge en mistanke om at massenes desperasjon og antall gjorde at strenghet var av ”usikker Application”.⁵²² Strategien krevde imidlertid at allmuens deltakelse måtte nedtones eller unnskyldes, og da var myten om ” oppvigglaren bland de goda undersåtarna”⁵²³ en god forklaring. Allmuen selv bidro til å underbygge denne forklaringen, ved å spille rollen som angrende enfoldige syndere.

5.3.3 En ideologisk tolkning?

Kommisjonen gjorde et grundig arbeid med rapporten. Den tok hensyn til bøndenes økonomiske kår, gikk langt tilbake i tid for å vise årsakene til oppløpet, og bygget på avhør og samtaler med mange av de involverte. Den virker svært nøytral og balansert. Det er derfor ikke lett å avgjøre om kommisjonen var påvirket av utenforliggende motiver som ideologi da den skrev rapporten. Alle historiske dokumenter bør til en viss grad leses på denne måten, siden verdier, livssyn og ideologi alltid har en påvirkning på forfatteren. I et dokument som kommisjonsrapporten, som avklarte spørsmål om skyld og straff for et stort antall mennesker, er dette desto viktigere.

Jeg mener flere faktorer påvirket kommisjonen. Den første var rammene for oppdraget. Allerede i instruksjonen den 22. mai fikk den beskjed om å finne de mest skyldige, og å la resten av allmuen få vite at den hadde gjort noe som var galt. Dessuten sto det klart og tydelig i

⁵¹⁸ Sennefelt 2001: 273

⁵¹⁹ Sennefelt 2001: 274

⁵²⁰ ”redliga, dugliga, hederlige män” iflg. Sennefelt 2001: 273

⁵²¹ Sennefelt 2001: 273

⁵²² Brev fra Thott til Falsen. 27. august 1765 (UBB MS.78)

⁵²³ Uttrykket er hentet fra Sennefelt 2001: 274

befalingen den 22. mai at det var imot kongens vilje, som hadde bakgrunn i hans "Lands Faderlige Mildhed og Kierlighed" å frata allmuen livsviktige midler.⁵²⁴ Dette la føringer på kommisjonen, siden den ikke kunne legge skylden på noen andre enn embetsmennene for dette. Begge disse føringene må leses i konteksten av eneveldets kongeideologi. Regimet ville beholde et godt forhold til allmuen i Norge. Derfor kunne kommisjonen utpeke noen få hovedmenn for å gjenvinne respekt, mens resten av allmuen måtte gripes an på en annen måte. Kongen var nådig og kunne ikke straffe alle sine undersåtter, bare noen få personer som hadde gjort seg ufortjent til hans nåde. Kongens landsfaderlige mildhet og nåde måtte også skilles fra upopulære gjerninger, som utpantning og militæresekusjon. Kongen var ikke urettferdig mot sine undersåtter.

Kommisjonen hadde fra et tidlig tidspunkt fremstilt seg som mellomledd mellom konge og allmue, og lovet at den ville anbefale tilgivelse for allmuen hvis den oppførte seg. At kommisjonen brukte rollen som fortolker som sitt fremste middel til å pasifisere allmuen, mener jeg er en god grunn til å fokusere på dette aspektet ved rapporten. Det viser at kommisjonen var klar over makten som lå i fortolkningen av oppløpet, og at andre versjoner i teorien kunne blitt formidlet til regjeringen.

Den fremstillingen kommisjonen endte med var omtrent slik: En fattig og godvillig, men enfoldig og vrang, allmue hadde enten misforstått situasjonen eller blitt lurt til å tro at øvrigheten førte dem bak lyset. Dette hadde ført til et formastelig oppløp, hvor en liten gruppe oppviglere hadde alliert seg med "pøbelen" og gått til angrep på øvrigheten. Resten hadde fått tilbake skattepengene. Når kommisjonen senere hadde forklart dem at dette var ulovlig, og hvor farlig det kunne vært, angret allmuen og leverte pengene tilbake, med gråt og bønner til kongen om tilgivelse. Den lokale embetsstanden hadde stort sett handlet i beste vilje, men kunne ha vært mer fleksible og imøtekommende.

Mitt poeng i dette kapittelet har vært å vise at dette er én mulig tolkning av begivenhetene som kunne vært annerledes. Man må tenke kontrafaktisk for å se dette helt klart. Hvis for eksempel kommisjonen hadde bestått av mer autoritære og mindre bondevennlige menn, hvis ordrene fra sentralmyndighetene hadde gått i en mer repressiv retning, eller hvis bøndene ikke hadde klart eller ønsket å spille rollen som angrende syndere, kunne kommisjonsrapporten blitt annerledes.

Det er naturlig å avslutte denne diskusjonen med kommisjonens egne avsluttende ord om rapporten. Kommisjonen henvendte seg til kongen og uttrykte håp om at den hadde utført sitt oppdrag på en tilfredsstillende måte. De konkluderende ordene var en komprimert formulering av kommisjonens oppdrag, slik den selv så det, og viser at normalisering av forholdet til allmuen og

⁵²⁴ Befaling. Konge til kommisjon. 22. mai. 1765 (UBB MS.78)

en fortsatt kongetroskap og lojalitet sto høyt på listen over prioriteringer. På siste side skrev kommisjonen at det hadde vært deres ønske og mål å:

”med vedborlig Flid og Nidkærhed at fuldbyrde de til os ergangne allernaadigste Befalinger, at befordre efter al Mulighed Eders Kongelige Majestæts høie Tjeneste, at føre de Vildfarende til pliktskyldig Eftertanke, at søge den allerunderdanigste Troskab og Kjærlighed vedligeholdet, som Undersaaterne ere saa naadig en Regent som Eders Kongelige Majestæt skyldige, at indprente Almuen Lydighed, Ærbødighed og Tillid i henseende til den dem foresatte Øvrighed, og saaledes at stifte Fred og Rolighed, samt at tilholde enhver i sin Deel at efterkomme hva han er Gud og Eders Kongelige Majestæt skyldig”.⁵²⁵

⁵²⁵ Berg 1820: 496-497

6. Konsekvenser

*”Strile- Landets Zir og Ære
Er at man Forløbelse
Angrer og vil lydig være
Naar man ser hva Sandhed er”*⁵²⁶

–Anonym forfatter 1765, ”Korte Tanker om det bergenske Opløb, som skeede den 18de Aprilis dette Aar”

Selv om oppløpet i Bergen i april 1765 i seg selv var en kortlivet hendelse, fikk det allikevel en rekke konsekvenser. Rettsaken mot de antatte hovedmennene varte i mange år, og mot slutten begynte forskjellige myndighetspersoner å engasjere seg for at den skulle få et tilfredsstillende utfall for regimet. Strilekrigen ser dessuten ut til å ha vært sterkt tilstede i folks bevissthet og dukket opp som en referanse og forbilde i lang tid etter 1765. For embetsmennene som måtte leve og virke blant bøndene fremsto almuen nå som en potensiell trussel. Atle Døssland refererer i *Strilesoga* til en rekke eksempler på negative og mistenksomme karakteristikk av strilene, fremført av embetsmenn i tiårene etter Strilekrigen. Typisk for dem alle er at de refererer til strilenes vrangvilje og oppsetsighet. For eksempel hevdet en fogd i 1782 følgende om strilene: ”Dersom den hos dette fogderies skrøbelige almue inddiede tverhed, modvillighed og egenraadighed, skall hindres fra at bryde ud, er det en sand nødvendighed for hvert fornuftig menneske, som daglig skal omgaaes eller dirigere dem, at besidde selvfornægtelse og føyelighed i en høy grad”.⁵²⁷ I følge Døssland var dette holdninger som ikke var vanlig før Strilekrigen.⁵²⁸ For bøndenes del hadde oppløpet ført til en bevissthet om deres styrke.⁵²⁹

For regjeringen i København ble Strilekrigen en vekker, som ledet til konkrete tiltak for hvordan deres representanter burde fremtre i møte med allmuen, og hvordan fremtidige opprør burde håndteres. Her skal disse forskjellige aspektene ved Strilekrigen ”virkningshistorie” diskuteres.

⁵²⁶ Bergens Adressecontoir Efterretninger, 19. august 1765. Hentet fra Sverdrup 1921: 105

⁵²⁷ Referert fra Døssland 1998: 174

⁵²⁸ Døssland 1998: 172-174

⁵²⁹ Myking 1990: 257

6.1 Den lange rettssaken

Straffetiltakene mot de fire som var blitt utpekt som de sentrale hovedmenn tok lang tid å avgjøre. De satt fengslet hele tiden, fra de ble tatt våren og sommeren 1765, til de til slutt ble dømt i 1768. Kongen hadde i januar 1766 befalt at de fire hovedmennene skulle henvises til rettsystemet og dømmes som vanlige forbrytere. Å straffe de fire uten rettssak ville stemt dårlig overens med hvordan regimet ville fremstå overfor undersåttene, selv om det teknisk sett var mulig. Av de fire som slapp rettssak fikk tre av dem festningsarbeid uten lov og dom, men de ble gitt den alternative muligheten å føre si sak for retten, noe de selv ikke ønsket.

Selv om saken nå var rettssystemets ansvar, blandet myndighetene seg allikevel inn. Som vi skal se, er det mye som tyder på at rettssaken ikke var helt uproblematisk for regimet.

Sakens tidlige fase kan følges gjennom en brevveksling mellom stiftamtmann Scheel i Bergen og Thott i København. 23. mai 1767 sendte Thott et brev til Scheel hvor han ba om en redegjørelse for hvordan det gikk med saken.⁵³⁰ Scheel henvendte seg da til byfogden i Bergen, general-auditeur Heiberg. Svaret fra Heiberg ble vedlagt et svarbrev fra Scheel, datert 16.juni 1767. De skrev at saken startet i Bergen byting i april 1766. Der ble tre av de anklagede dømt til å miste liv, ære og bo, etter lovens 6 boks 3 kapittels 15 artikkel. Den siste, Jochum de Lange, ble dømt til å miste ære og bo og festningsarbeid på livstid, etter samme kapittels 16 artikkel. De tiltalte anket, og i juli ble saken sendt videre til behandling i rådstueretten. Derfra ble den i november sendt til ny behandling i bytinget, siden de anklagede hadde klaget i rådstueretten over at de var blitt nektet å føre vitner som kunne tjene til deres forsvar.⁵³¹ I mellomtiden døde prokuratoren deres, Cramer. Han ble erstattet av en ny prokurator, som nå trengte tid til å sette seg inn i saken deres. Han sendte så inn søknader til geheime-conseillet om å få føre vitnene for retten, men søknadene ble avslått. Heiberg hevdet at disse vitnene uansett ikke ville være til noen hjelp for de anklagede, da de enten var pårørende eller delaktige i oppløpet, og dermed ville deres vitnesbyrd i følge NL 1-13-17 og 18 ikke gjelde.⁵³²

Saken ble derfor avsluttet i bytinget den 25. mai 1767, da Jonsen, Erichsen og Rognvaldsen ble dømt til å miste "Liv og Boes Lod", mens de Lange ble dømt til å miste "Ære og Boes Lod", samt å jobbe på nærmeste festning resten av livet. Saksomkostningene skulle betales med de Langes bo.⁵³³

⁵³⁰ Dette brevet har jeg ikke sett, men det blir referert til i svaret fra Scheel.

⁵³¹ Brev fra Scheel til Thott. 16 juni 1767 (UBB MS.78)

⁵³² Brev fra Heiberg til Scheel. 17. juni 1767 (UBB MS.78)

⁵³³ Byetingsdom. 25. mai 1767 (UBB MS.78)

Saken kom deretter igjen til rådstueretten. Denne gangen mente rådstueretten at forvarets klager om at deres søknad om å føre egne vitner hadde blitt avslått, ikke hadde noen vekt. Defensor hevdet at forsvarets vitner kunne ha ført til at ”deraf upaatvivlelig kunde have udkommet meget, som maatte have forringet, om ei aldeelis udslettet deris paaskadigede Forbrydelser”.⁵³⁴ Retten mente derimot at:

”Defensors foregivende ei kand virke uden en slags løs Formodning, om en ringere Grad af Forbrydelse paa de Arresteredes Siide, ifald en nærmere Oplysning, ved de attraaede Vidners Førelse, ei hafde blevede dem betaget, og det i sær naar betragtes, hva de mange over den dem førte Vidner næsten eens stemmig har forklaret til deris Belastelse; Saa understaaer denne Rett sig ei paa Grund af saadan Formodning at formilde den Straf, som Loven i Henseende til de dem overbevüiste Crimina, har dicteret, men stricte maae følge sammes allerhøyeste Forskrift”.⁵³⁵

Retten anså altså at bevisene var så sterke mot de tiltalte, at defensors klager ikke var god nok grunn til å formilde straffen deres. Retten dømte derfor de tiltalte etter samme lover, og med samme straff, som ved bytinget.

Nå gikk saken til overhoffretten. Den 10. november 1767 falt avgjørelsen i denne instansen. Også denne gang var de anklagedes ønske om å føre sine egne vitner avgjørende for utfallet. Overhoffretten besluttet nemlig å hjemsende saken til ”underretten”, hvilket sannsynligvis betydde rådstueretten. Begrunnelsen var at siden kongen hadde befalt at de anklagede skulle tiltales for lands lov og rett, måtte saken følgelig behandles som en vanlig delinkventsak. Forordningen av 21. mai 1751 hadde innskjerpet reglene for denne type saker, slik at ingen omstendigheter skulle utelates som kunne tjene til de anklagedes frelse eller last.⁵³⁶ I den tredje artikkelen i denne forordningen sto det at alle personer som delinkventen anga eller omtalte i sin bekjennelse, enten de var medskyldige eller bare hadde kunnskap om saken, skulle ”uforbigiengælig” forhøres og avlegge vitne eller forklaring i saken før dommen ble avsagt.⁵³⁷ Overhoffretten refererte til en rekke klagepunkter som hadde blitt oppgitt, sannsynligvis av forsvareren. Saken hadde blitt behandlet ”som den Kongl. Commission efterlod den”, uten at forsvaret hadde fått føre sine vitner, eller anstille vitners førelse eller konfrontasjon, ”efter de adskillige Opgivelser, som den Kongelig Commission har givet Andledning til”.⁵³⁸ Saken var med andre ord blitt ført utelukkende på grunnlag av kommisjonens forhør og de vitneforklaringer den hadde lagt frem som bevis. De anklagede hadde dessuten forandret sine tilståelser, noe som hadde særlig store konsekvenser for Jonas Rognvaldsen, som kun var anklaget på grunnlag av

⁵³⁴ Brev fra kongen til stiftamtman Christian Petersen 21. september 1768 (UBB MS.78)

⁵³⁵ Smsts.

⁵³⁶ Overhoffrettens dom. 10 november 1767 (UBB MS.78)

⁵³⁷ Schou, Jacob Henric. IV deel, anden udgave. Kiøbenhavn 1795: 215

⁵³⁸ Overhoffrettens dom. 10. november 1767 (UBB MS.78)

hans egen tilståelse for kommisjonen og politiretten. På grunn av alt dette ble saken altså hjemvist til underretten for ”nye og lovligere Behandling og allernøyeste Oplysnings søgelse”.⁵³⁹

På dette tidspunktet begynte flere høyere embetsmenn å engasjere seg i saken. En av kommisjonens medlemmer, Rømeling, skrev en promemoria til Thott, datert den 30. november 1767. Her hevdet han at det ville bli vanskelig å gjennomføre flere undersøkelser ved vitners innkallelse. Dette ville nemlig bare føre til at allmuen ”vorde sat udi Urolighed”, siden kongen allerede hadde tilgitt den øvrige allmuen for deres forbrytelser.⁵⁴⁰ Og en ny undersøkelse med flere innkallelser kunne føre til at ”mange flere kunde findes lige skyldige.” Så følger et ganske interessant avsnitt:

*”af hvilken Aarsag og af Undersøgnings Commisionen ei saa nøye Undersøgning, som ved andre Leiligheder skeer, over disse grove Forbrydere er bleven anordnet, i sær da Jochum Lange, Ole Svindabl, og Ole Joensen Heevigen nok som ved Vidner er overført til Strafs Læidelse”.*⁵⁴¹

Rømeling innrømmer her at kommisjonen ikke har foretatt så nøyaktige undersøkelser som man vanligvis ville ha gjort, nettopp fordi det ville involvere flere, og fordi det man hadde av vitneforklaringer var nok til å felle de fire arrestantene. Dette er første gang man hører snakk om at kommisjonen ikke har vært helt nøyaktige i sitt arbeid.

Det står dessuten i motsetning til påstandene i kommisjonsrapporten om den øvrige allmuens deltagelse. Som det ble vist i kapittel 5.3.3, gikk kommisjonen langt i å unnskyldte størstedelen av allmuen. Av de ca. 2000 bøndene som møtte opp i Bergen, var det ikke mer enn tolv bønder som la hånd på stiftamtmanden, og ikke mer enn åtte som antastet fogden.⁵⁴² Disse kunne ansees som de ”mest skyldige”, og kvalifiserte derfor til straff. Det var åtte personer som opprinnelig var utpekt som hovedmenn, hvorav fire slapp rettssak etter kongelig befaling 17. januar 1766. Det er sannsynligvis et større antall en disse åtte Rømeling mistenker for å ha hatt en like stor rolle som de fire ”hovedmennene”. Det kommer her helt tydelig frem ikke bare hvordan de fire hovedmennene ble utpekt som syndebukker for å sette et eksempel, men også at man ville unngå en stor kollektiv avstraffelse av alle som deltok i oppløpet. Det virker nokså vilkårlig at det var akkurat disse fire som nå satt fengslet.

En annen høytstående embetsmann, geheimeråd og visestattholder Benzon i Christiania, sendte et brev den 21. november til en geheimeråd og oversekretær. Mottageren er ikke nevnt med navn, men det må ha vært Thott. I brevet ba Benzon om at saken mot de fire anklagede

⁵³⁹ Overhoffrettens dom. 10. november 1767 (UBB MS.78)

⁵⁴⁰ Pro memoria. Rømeling til Thott. 30.november 1767 (UBB MS.78)

⁵⁴¹ Smsts.

⁵⁴² Berg 1820: 350

enten kunne oppheves, eller om kongen kunne gripe inn og diktere straffen. Han mente at saken ikke burde forlenges, da dette ville føre til at ”disse elendige Menneskers usle Tilstand med videre blive forøget, som nu paa 3den Aar i Fængsel have hensittet”.⁵⁴³ Han hevdet at de fire ikke var mer skyldige enn de tre som hadde sluppet unna med tre måneders festningsarbeid i januar 1766. Han forsikret også om at den norske nasjon alltid hadde vist ”en stor Kiærlighed for deres Konge og Fædren Land” og at oppløpet i Bergen ikke skyldtes ”Opsædsighed mot Hans Kongl. Majestet”, men bare en ”eenfoldig Indbildning” om at øvrigheten hadde tatt skattepengene selv, og at bøndene hadde blitt ”forført” av en falsk forordning.⁵⁴⁴

I en innstilling til kongen i kansellikollegiet ble utelukkende Benzons forestilling vektlagt. Kollegiet ønsket at kongen enten kunne befale en mildere dom over de fire, eller eventuelt befale en behandling i høyesterett, basert på de fremlagte beviser, ”uagtet Ober Hoff Rettens Hiemviisnings Dom”.⁵⁴⁵ I begrunnelsen ble det referert nesten ordrett til Benzons forestilling. Det ble vedtatt at saken skulle innstevnes for høyesterett på foreslått måte den 25. desember.⁵⁴⁶

Georg Sverdrup omtaler også rettssaken og de brevene som er diskutert her. Han aksepterer i stor grad det som var den offisielle grunnen til at saken ikke ble hjemvist til underretten, at man av humanitære årsaker lot saken gå til høyesterett, for deretter å la kongen benåde dem. Han nevner at Rømeling frarådet en gjenopptakelse av saken ved bytinget av hensyn til den øvrige allmuen, men han mener at det hadde ”størst vegt” at Benzon grep inn.⁵⁴⁷

Sverdrup beskriver eneveldets rettssystem som ”antikvert”. Han hevder at straffene stred mot herskende rettsfølelse, og at det derfor var vanlig at sakene ble behandlet mildere jo høyere instans den ble behandlet i. Bare det kongelige initiativ kunne utfylle kløften mellom rettsfølelsen og ”den traditionsbundne kriminallovgivning”.⁵⁴⁸ Men som jeg hevdet i kapittel 2.4, med henvisning til Thorleif Hansens avhandling, er det god grunn til å hevde at denne kløften ble opprettholdt for å bevare den kongelige nådeinstitusjonen. Det ville være ganske paradoksalt om de høyeste myndighetene i staten, som var de eneste med makt til å endre lovene, skulle ha vært mer kritiske til de strenge straffene enn dommere og embetsmenn i lavere nivåer i embetsverket. Hvis man ser det på denne måten får systemet en litt annen karakter. Da var benådning noe man kunne bruke strategisk, og ikke noe man gjorde bare av sympati og medmenneskelighet, selv om dette selvsagt kan ha vært en medvirkende årsak. Man må også huske at regimet utvirket en ny

⁵⁴³ Brev fra Benzon. 21.november 1767 (UBB MS.78)

⁵⁴⁴ Smsts.

⁵⁴⁵ Innstilling. Kanselli til Kongen. Desember 1767 (UBB MS.78)

⁵⁴⁶ Smsts.

⁵⁴⁷ Sverdrup 1921: 101

⁵⁴⁸ Smsts.

forordning den 5. juli 1765 som foreskrev dødsstraff for ulovlige samlinger.⁵⁴⁹ Det er mulig det var vanlig å benåde forbrytere, men når regimet fremdeles utstedte forordninger som truer med dødsstraff på denne tiden, tyder dette ikke på at dødsstraff prinsipielt stred imot den herskende rettsfølelsen i de øvre samfunnslagene.

Innenfor systemet Sverdrup beskriver, virker det som om det automatisk var slik at alle saker ble benådet på toppen fordi de høyere instansene anså straffene for å være for strenge. Og da ville det virkelig være mildt og humant av regimet å ignorere overhoffrettens hjemvisning for å korte ned fengselstiden til de anklagede, og sende den til høyesterett for deretter å få en kongelig benådning. Men Sverdrup ser bort i fra to ting til.

For det første var det de anklagede selv som forsøkte å få en mer ”lovlig” behandling av saken. At først rådstueretten, og deretter overhoffretten mente at de lavere instansene hadde ignorert mulige beviser, kan like gjerne oppfattes som en beskyttelse av rettssikkerheten, og ikke som uttrykk for et menneskefiendtlig system hvor formelle hensyn veide tyngre enn de anklagedes helse og velvære. Sverdrup skriver at overhoffsrettens dom ble ”dadlet paa høiere hold av mænd som fandt at de formelle retshensyn fik vike for rent menneskelige”.⁵⁵⁰ Men var det virkelig slik at regimet først nå, etter tre år, begynte å bry seg om de anklagedes tilstand og derfor grep inn? Eller ville de ha en slutt på saken før den skapte problemer? Det er riktig at kanselliet i sin innstilling utelukkende refererte til Benzons skrivelse, men det kan ha vært fordi den ga dem en mer passende grunn for å gripe inn.

For det andre var det jo ikke slik at saken ble behandlet mildere jo høyere i systemet den kom. I høyesterettsdommen ble rådstuerettsdommene stadfestet, og delvis gjort strengere. Alle de anklagede ble dømt til å miste ”Ære Liv og Gods”. For Jochum de Lange, som i rådstueretten slapp dødsstraff, innebar dette en forverring av straffen. Høyesterett mente at han fortjente hardest straff, siden han som en formuende mann utenfor bondestanden ikke hadde noen grunn til klage, men allikevel hadde vært ”Hoved Mand for en Complot”.⁵⁵¹ Men høyesterett oppga så en rekke formildende omstendigheter hvor hovedessensen var at bøndene, på grunn av øvrighetens oppførsel i forkant av oppløpet, hadde grunn til å mistenke skittent spill i inndrivelsen av skatten. I dommen ble det konkludert med at selv om høyesterett

*”ei kunde andet end dømme efter Loven; saa maatte de dog alle indstille Delinquenterne til Hans Majetts. Mildhed og Naade; Da det er Hans Majestets Høyhed værdigt, først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade”.*⁵⁵²

⁵⁴⁹ Se kapittel 5.2.3

⁵⁵⁰ Sverdrup 1921: 101

⁵⁵¹ Høyesterettsdom. 31. mai 1768 (UBB MS.78)

⁵⁵² Smsts.

Og dermed ble forbryterne overlatt til kongens nåde, og regimet fikk igjen vist sitt milde ansikt ved å benåde forbryterne. Benådningen kom den 21. september, da kongen befalte at de tre gjenlevende arrestantene skulle slippe dødsstraff. Jochum de Lange hadde dødd i arrest. Jonas Sletten ble sluppet fri, de andre ble satt til livsvarig festningsarbeid.⁵⁵³

Denne innblanding fra høyeste hold i en pågående rettssak, til tross for at den endte med benådning, kan tolkes som en politisk manipulering til regimets fordel. En nøyere undersøkning kunne ha ført til at flere ble innblandet, som igjen kunne ha ledet til nye uroligheter, og var derfor ikke ønskelig. Man kunne begrunne en overstyring av overhoffrettsdommen med humanitære årsaker som var lette å rettferdiggjøre. Dessuten ble sjansen benyttet i høyesterett til å igjen gi et uttrykk for hvor formastelig de anklagedes opptreden hadde vært, og hvor nådig kongen var. Man satt derfor igjen med bare fire syndebukker, som hadde fått sin lovlige dom, men som slapp unna fordi kongen var så mild. Alternativet kunne ha vært at saken fortsatte i rettssystemet og at regimet kunne blitt tvunget til å involvere flere bønder.

6.2 Strilekrigens etterliv: Inspirasjon for en opprørskultur?

I artikkelen ”Den besværlige Stockholmsresan. Dalopprøret i minne”, skriver Karin Sennefelt om hvordan dalopprøret i 1743 levde videre som minne blant Dalabøndene lenge etter at selve opprøret var slått ned av myndighetene. Ifølge Sennefelt kan minnet sees som en verdimåler på av hvordan man har håndtert kriser lokalt og hvordan hendelsene har blitt bearbeidet, og at minnet derfor er en viktig faktor som må tas med i betraktningen når man studerer følgene av en krise i lokalsamfunnet.⁵⁵⁴ Med minne mener Sennefelt en sosial eller kollektiv historie, som blir produsert og formidlet innad i en sosial gruppe. En hendelse med relevans for hele gruppen blir fortalt og gjenfortalt, og tillagt meninger som har en identitetsbyggende funksjon.⁵⁵⁵ Det kollektive minnet til en gruppe er ofte et alternativ til den offisielle, legitimerende historieskrivningen.

I følge Sennefelt startet kampen om hvordan Dalabøndenes opprør skulle tolkes allerede samme ettermiddag som opprøret var over. Sentralmakten iverksatte en propagandaoffensiv hvor

⁵⁵³ Brev fra kongen til stiftamtman Christian Petersen. 21. september 1768 (UBB MS.78)

⁵⁵⁴ Sennefelt 2004: 100

⁵⁵⁵ Sennefelt 2004: 102. Sennefelt er her inspirert av den franske sosiologen Maurice Halbwachs, som skiller mellom ”det kollektiva minnet som är det aktiva förflutna som påverkar vår identitet, det historiska minnet som är det ”döda” förflutna som står att återfinna i historiska källor, och slutligen det personliga minnet, som avser individers erfarenheter”(Sennefelt 2004:102)

opprøret ble fordømt, og alle motstridende tolkninger ble undertrykt.⁵⁵⁶ Men etter hvert som sentralmakten mistet interessen, begynte nye versjoner av hendelsene å sirkulere blant allmuen i Dalarna. Sennefelt hevder at selv om lokale tjenestemenn rapporterte at allmuen var brakt til lydighet, finnes det tegn til at opprørets ettermæle slik det var blitt konstruert av øvrigheten, ikke ble godvillig akseptert. Og når misnøye oppsto ved senere anledninger, brukte allmuen opprøret som en inspirasjon for en motstandsånd.⁵⁵⁷ Minnet om oppøret hadde da en subversiv effekt. Bøndene snakket om å ”gå til Stockholm” slik de hadde gjort før oppøret.⁵⁵⁸

Finnes det antydninger til et lignende fenomen hos allmuen i Nordhordland i tiden etter Strilekrigen? Hvis dette er tilfelle, kan det tyde på at allmuens anger og løfter om lydighet etter oppløpet var mindre ektefølt enn kildene gir uttrykk for. En slik motsetning indikerer en ”hidden transcript”, en skjult holdning blant allmuen som står i kontrast til den enfoldige og angrende rollen bøndene spilte mens kommisjonen var i Bergen. Vi skal her se om det fantes en slik ”hidden transcript”.

Selv om ekstraskatten ikke resulterte i noen ny Strilekrig, forekom det allikevel flere sammenstøt mellom øvrighet og allmue i Nordhordland senere på 1700-tallet, av ulike årsaker. Det som er interessant med en del av disse hendelsene, er at de tydelig viser hvordan Strilekrigen levde videre i strilenes bevissthet. Oppløpet hadde vist at bøndene kunne slå tilbake mot harde og upopulære embetsmenn, og attpåtil slippe relativt billig fra det. I en ny presset situasjon skulle bøndene kunne bite fra seg igjen.

Atle Døssland skriver i *Strilesoga* at en jordeier ved Osterfjorden ble utsatt for militær eksekusjon, fordi noen av bøndene som leide jord av ham ikke klarte å betale skatt. Ifølge Døssland hadde bøndene sagt til soldatene at ”vel hadde dei for kort sidan gjort eit opptog i byen, men dei skulle no med det fyrste gjera eit anna, som ville verta til gonger verre”.⁵⁵⁹

I *Fana Bygdebok* beskriver John Ragnar Myking et tilfelle fra 1776, hvor en referanse til Strilekrigen fikk alvorlige konsekvenser. Bøndene i Fana motsatte seg et pålegg om å utføre veiarbeid på Rådalsveien, som skulle oppgraderes til kjørevei. Bøndene anså ikke at veien hadde noen relevans for dem, da det kun var de rike som hadde behov for gode veier til sine vogner. Da noen av dem nektet å jobbe, fikk de bøter. Da de nektet å betale bøkene krevde lensmannen pant. Fem bønder hadde motsatt seg utpantningen og brukt grove ord og trusler mot lensmannen. Disse ble nå stevnet for tinget. Selv om det tilsynelatende var lite forskjell på lovbruddene til de fem, ble det gitt ulike straffer. Tre av dem måtte bare betale bøter og saksomkostninger, mens de

⁵⁵⁶ Sennefelt 2004: 100

⁵⁵⁷ Sennefelt 2004: 116

⁵⁵⁸ Sennefelt 2004: 117

⁵⁵⁹ Døssland 1998: 172

to andre fikk et halvt års tvangsarbeid i tillegg. Dette til tross for at de ikke hadde vært mer voldsomme enn de andre. Hva var grunnen til dette? Den ene, Nils Svendsen Lund hadde ytret kommentarer som kunne tolkes som at han ville oppmuntre allmuen til å gjøre motstand. Den andre, Nils Nilssen Titlestad, hadde i tillegg vært så uheldig å ytre følgende da han truet lensmannen med juling: ”det bliver ikke godt førend de gjør saa som de gjorde med Amtmanden”. Retten mente dette måtte referere til ”det bekjendte Opløb i Aaret 1765 i Anledning Ekstraskatten da Almuen angreb Stiftamtmandens Person”. Han hadde derfor vist et ”høist formastelig Forsæt til Oprør og den groveste Opsætsighed imot Loven og Regjæringens Foranstaltninger”.⁵⁶⁰

Vi ser her at selv om det har gått henholdsvis fem og elleve år, var Strilekrigen noe bøndene fremdeles husket, og formuleringen til Nils Nilssen Titlestad viser at den ble husket i et positivt lys. Et oppløp var noe som kunne føre til forandring og gi bøndene respekt.

Emma Elizabeth Hornemanns analyserer i sin hovedoppgave et matopptrinn i Bergen i 1814 i lys av ulike opprørsteorier.⁵⁶¹ Opptrinnet, som av myndighetene fikk navnet ”det tumultuariske Optrin”, var en protest utløst av matmangel. Den engelske blokaden av norskekysten under napoleonskrigene og en dårlig høst i 1813 gjorde at bøndene hadde mindre korn enn normalt, og bøndene reagerte på at det tilgjengelige kornet ble solgt for dyrt. Den 25. juli strømmet bøndene inn i byen og aksjonerte i to dager.⁵⁶² Det resulterte i at bøndene presset magistraten til å sette en pristakst på kornvarer.⁵⁶³ Etter opprøret ble det nedsatt en kommisjon som skulle etterforske oppløpet. 335 personer ble til slutt dømt, 46 ble korporlig straffet, og resten fikk bøter.⁵⁶⁴

Et av spørsmålene Horneman tar opp er hvilke forutsetninger som var til stede for at bøndene valgte en ulovlig aksjonsform da de følte seg forulempet i 1814. Hun hevder at én viktig forutsetning må ha vært at allmuen hadde utviklet tradisjoner for kollektive aksjoner, en bevissthet om at aksjoner kunne føre til positiv endring.⁵⁶⁵ Hun analyserer alle oppløp og aksjoner i Nordhordland i perioden 1500- 1814 og spør om disse kan ha ført til en slik bevissthet i området. Hornemanns konklusjon er at nettopp strilekrigen fremstår som et vendepunkt i konflikten mellom allmue og øvrighet, selv om dette ikke var første gang allmuen aksjonerte. I matopptrinnet i 1814 henviste en av bøndene som deltok til Strilekrigen. Da Nils Olsen Smådalen befant seg i rådstuen under aksjonen, hadde han ropt: ”Vi har baaret vor Stiftamtmand før”.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ Myking 1990: 259

⁵⁶¹ Horneman 1995

⁵⁶² Horneman 1995: 5

⁵⁶³ Horneman 1995: 16

⁵⁶⁴ Horneman 1995: 18

⁵⁶⁵ Horneman 1995: 7-8

⁵⁶⁶ Horneman 1995: 88

Horneman mener at dette, og en rekke andre eksempler i tiden etter Strilekrigen, kan betraktes som ”sterke indisier på at tidligere generasjoners kamp mot øvrigheten var levende blant den etterfølgende slekt”.⁵⁶⁷

Dette står i ganske skarp kontrast til den angeren som ble oppvist etter Strilekrigen, som blant annet inkluderte et løfte om at strilene ”alle deres Livs Dage, og deres Børn efter dem, ville ansee saa stor en Kongl. Naade med en hellig Frygt, ingensinde at gjøre sig samme uværdige”.⁵⁶⁸ Her lovet bøndene en lydighet som skulle vare i generasjoner, men det gikk altså ikke mange år før løftet ble brutt. Og ikke bare aksjonerte bøndene igjen senere, de henviste til Strilekrigen som noe positivt, et forbilde for nye aksjoner. Jeg mener dette gjør at allmuens oppførsel under Strilekrigens etterspill bør omvurderes. Ifølge kommisjonen hadde allmuen med stor vemodighet vist sin ”Fortrydelse” over at oppløpet hadde skapt så ”stor en Uorden og Forgribelse” og at den hadde skadet ”Nordmandens gode Rygte, om den til alle Tider udviste pliktskyldige Troskab og Kjærlighed for deres Konger”.⁵⁶⁹ Når ble denne skammen til stolthet? Det er god grunn til å tro at angeren var et nødvendig spill for kommisjonen. Allmuen merket at kommisjonen hørte på klagenes deres, og hadde blitt lovet at kongen ville både tilgi dem og ta imot besværingene. Fra et strategisk synspunkt hadde allmuen derfor alt å vinne og ingenting å tape på å spille angrende i ”the public transcript”, mens de i ”the hidden transcript” ikke angret like sterkt.

6.3 Regimets PR-strategi og opprørspolitik på vestlandet og i Norge etter 1765

Alt i alt hadde regimet håndtert krisen som oppsto med Strilekrigen på en relativt balansert måte. Hovedmennene var blitt fengslet og dømt, til skrekk og advarsel. At det endte med benådning er mindre viktig, da det skjedde så lenge etterpå og etter at de skyldige hadde blitt dømt til døden noen ganger. Avskrekkingseffekten var uansett viktigst like etter oppløpet, mens det fremdeles kunne være fare for en gjentakelse. Kommisjonen hadde gjennom sin kommunikasjon og ved å anbefale lettelse av byrdene og tilgivelse av den øvrige allmuen sørget for at forholdet til dem var blitt stabilisert. Men oppløpet hadde vist at det raskt kunne gå riktig galt hvis det ble overlatt til de lokale embetsmennene alene å pleie forholdet til de norske bøndene.

Etter Strilekrigen sto det særlig klart for myndighetene at de virkemidlene som hadde blitt tatt i bruk for å innkreve ekstraskatten ikke lenger var akseptable å ty til. En av hovedklagenes til bøndene i Nordhordland var at utpantning hadde fratatt mange av dem livsviktige midler.

⁵⁶⁷ Horneman 1995: 88 Horneman diskuterer de samme tilfellene som jeg.

⁵⁶⁸ Berg 1820: 407

⁵⁶⁹ Berg 1820: 405-406

Utpantning av livsviktig løsøre ble derfor forbudt fra sommeren 1765.⁵⁷⁰ Bruk av militærekskusjon for ekstraordinære og ordinære skatter ble fjernet med en forordning 3. februar 1769. Innkreverne kunne ifølge denne forordningen fremdeles benytte seg av utpantning ved for sen betaling, men ikke i livsviktige midler.⁵⁷¹

Gudmund Sandvik beskriver en historie som illustrerer myndighetenes motvillighet mot for harde virkemidler. Amtmannen i Stavanger, oberstløytnant Lachmann, som selv hadde opplevd protester mot skatten, ble i slutten av 1767 erstattet av justisråd Hammer. Han hadde tidligere vært amtmann i Finnmark, hvor ekstraskatten ikke hadde blitt krevd inn. Han manglet dermed erfaringer med denne skatten. Hammer benyttet seg av militærekskusjon for å innkreve restansene, noe som ga gode resultater. Da forordningen av 3. februar 1769 satte i kraft, søkte han om å få lov til å fortsette med eksekusjonen til april og om å få trykt plakater hvor dette ble autorisert. Svaret han fikk fra Rentekammeret viser hvor forsiktig sentralmyndighetene nå var blitt. Fortsatt bruk av eksekusjon ville gi den:

*”formoedentlig allerede opbragte Almue Anledning til videre Uroe, samt svække om ikke aldeles ophæve den Fortroelighed de til hannem, som Amtets Øvrighed, og andre bands lovlige Foranstaltninger bør have, og hvilken for saadan Øvrigheds Persohn, til Kongel. Tienistes Udførsel alletiider er hoist fornøden”.*⁵⁷²

Den ivrige amtmannen protesterte og søkte kongen om en kommisjon. Rentekammeret, som mente at rettslig behandling ville ende med refs, anbefalte kongen å refse Hammer for ”Ubesindighed” mod kongen og at han ble befalt ”herefter udi denne Sag at forholde sig roelig”.⁵⁷³ Kongen fulgte anbefalingen.

Den 14. november 1772 ble også ekstraskatten avskaffet i Norge. Hvorvidt dette er en direkte konsekvens av Strilekrigen er tvilsomt, siden det ble besluttet hele syv år etter oppløpet, men det kan allikevel hevdes at Strilekrigen bidro sterkt til sentraladministrasjonens erkjennelse om at ekstraskatten fungerte dårlig i Norge.

Ole Feldbæk diskuterer årsakene til avskaffelsen. Han hevder at administrasjonen lenge før 1772 var klar over problemene skatten medførte for den norske allmuen. I 1770 og de følgende årene slo høsten feil i Norge, og en rekke bondedelegasjoner dro til København for å klage på inndrivelsen av skatten i denne tiden. Ifølge Feldbæk reagerte regimet positivt på henvendelsene, blant annet forbød kongen inndrivelsen av tvangsinn drivelse av skatten hos de fattige i Kristiansand i april 1772, og den 13. august approberte han en innstilling fra

⁵⁷⁰ Sandvik 1975: 46

⁵⁷¹ I følge Sandvik er forordningen fra 3. februar. I Schmidt 1851: 722 er forordningen imidlertid datert 31. januar 1769

⁵⁷² Sitatet er hentet fra Sandvik 1975: 49

⁵⁷³ Sandvik 1975: 48-49

Rentekammeret om å innstille all utpantning av ekstraskatten i Norge inntil videre.⁵⁷⁴ Kort tid etter ble imidlertid den utenrikspolitiske situasjonen kraftig forverret på grunn av Gustav 3s statskupp i Sverige, og den norske hæren måtte mobiliseres. Ifølge Feldebæk medførte dette at regimet måtte ”melde politisk klart ud”, og avskaffe ekstraskatten. Offisielt var årsaken det siste årets ”misvekst på kornet, fiskeriets mislingelse og kornvarenes dyrhed”, men det var i virkeligheten trusselen fra Sverige som utløste bestemmelsen.⁵⁷⁵

Enda mer interessant i denne sammenheng er Feldebæks beskrivelse av drøftelsene mellom Geheimestatsrådets medlemmer etter statskuppet i Sverige. Han hevder at disse kaster ”et skarpt lys over styrets syn på Norge i helstaten”.⁵⁷⁶ Blant medlemmene møter vi her igjen to av de viktigste myndighetspersonene fra strilekrigens etterspill, Otto Thott og Hans Henrik Rømeling, som nå var blitt forfremmet til admiral. Jeg nevner bare Thott og Rømelings innspill, da disse kaster lys bakover mot håndteringen av strilekrigen. Diskusjonen handlet ifølge Feldebæk om forsvaret av Norge, en styrkelse av styret, og mer langsiktige politiske foranstaltninger for å møte den svenske trusselen.⁵⁷⁷

Angående organisasjonen av militæret, mente Rømeling at regimenter fra Danmark ”ville ej blive vel ansete af de norske, og tror jeg det at være bedre, at de tyske ej kommer iblandt dem” og ”at den norske armé er stærk nok til at forvare deres fædrene land”.⁵⁷⁸ Thott var enig, og sa at ”Norge forsvares bedst ved norske”.⁵⁷⁹ I spørsmålet om styret av Norge i krigstiden, mente Rømeling at det burde utnevnes ”en over hele Norge kommanderende general som og en stattholder, begge sådanne mænd, hvis kapacitet er bekendt, og der besidder sådanne gaver det de kan vinde nordmannens yndest og pålidenhed”.⁵⁸⁰ Thott anbefalte at stattholderen ”og al civil øvrighed bør i optænkeligste måde vedligeholde de norskes ulignelige kærlighed til deres konge og gamle indgroede had mod de svenske”.⁵⁸¹

Og viktigst av alt, både Thott og Rømeling var for en avskaffelse av ekstraskatten. Rømeling ville at den ”straks ved en forordning aldeles blev ophævet”, siden det ville ”gøre stor impression på gemytterne af fallerunderdanigst erkendlighed, især når de hørte, at de danske undersætter endda blev ved at betale den, mens at de norske formedelst den trange og dyre tid, de havdel evet udi, af særdeles kongelig nåde var blevet frigivet”.⁵⁸²

⁵⁷⁴ Feldebæk 1998: 102

⁵⁷⁵ Feldebæk 1998: 103 Feldebæk siterer fra forordningen av 14. november 1772.

⁵⁷⁶ Feldebæk 1998: 194

⁵⁷⁷ Feldebæk 1998: 195

⁵⁷⁸ Sitatet er hentet fra Feldebæk 1998: 195

⁵⁷⁹ Smsts.

⁵⁸⁰ Smsts.

⁵⁸¹ Smsts.

⁵⁸² Sitatet er hentet fra Feldebæk 1998: 196

Hvorfor er denne diskusjonen interessant for oss? Etter min mening viser den to ting. For det første at det særlige behovet for legitimitet i Norge var så sterkt at det dominerte diskusjonen om hvilke tiltak som skulle benyttes. Konklusjonen var at man burde gjøre alt for å vedlikeholde kongetroskapen, og for å få nordmennene til å føle at de fikk spesialbehandling. Mange av tiltakene som ble foreslått ser ut til å være overveiende basert på PR- eller propagandahensyn, hvordan allmuen i Norge skal bli så fornøyd at de forblir lojale.

For det andre viser den at det eksisterte en kontinuitet fra 1765 til 1772 i hvordan regimet anså at man skulle behandle nordmennene. Thott og Rømeling, som hadde viktige roller i forbindelse med Strilekrigen, bidrar her med synspunkter som jeg mener belyser deres opptreden i 1765. De tiltakene som ble gjort da for å opprettholde regimets legitimitet, kan sees i kontekst med krigsfaren i 1772. Nettopp i en slik situasjon var det viktig at man over lang tid hadde vist, i det minste overfladisk, at kongen brydde seg om den norske allmue. Jeg mener at denne legitimerende politikken går som en rød tråd gjennom særlig det senere eneveldets historie, og at dette blir særlig tydelig i kritiske situasjoner som Strilekrigen og krigstrusselen fra Sverige.

Men i samme periode ble også hardere tiltak benyttet overfor allmuen. Øvrigheten var ikke fremmed for å benytte seg av repressive tiltak mot dem som oppførte seg opprørsk og truende mot stabiliteten i samfunnet. Eksempelets makt ble benyttet ved flere slike tilfeller. Foruten straffetiltakene etter motstanden mot veiarbeid i 1776 og ved det ”tumultuariske optrinn” i 1814, ble denne fremgangsmåten benyttet i 1794, mot lederne for en veiarbeidsstreik. Fremfor å benytte seg av militær makt mot alle bøndene som hadde deltatt, ble det slått hardt ned på de antatte hovedmennene.⁵⁸³ En ny Strilekrig måtte unngås for enhver pris, og uroligheter ble håndtert på en forsiktig måte, som allikevel var hard for de få det gjaldt.

Som vi har sett ble også lovverket oppgradert for å forebygge lignende situasjoner i fremtiden, med forordningen av 5.juli 1765. Denne forordningen betydde at alle samlinger av bønder som ikke var godkjent av øvrigheten ble forbudt, og at særlig de som sammenkalte allmuen til slike møter var straffskyldige. Så vidt jeg har kunnet se, fantes det før dette ikke noe i lovverket som i klartekst forbød kollektive forsamlinger som sådan, med unntak av forordningen av 13. januar 1741, den såkalte konventikkelplakaten.⁵⁸⁴

Lovene som ble brukt for å dømme hovedmennene etter Strilekrigen var rettet mot faktiske voldshandlinger og regelrett opprør. De relevante artiklene i Norske Lov, NL 6-4-15 og 6-4-16, angikk dem som ”overfalder” høyere eller lavere embetsmenn. Forordningen av 26. Mars

⁵⁸³ Myking 1990: 262

⁵⁸⁴ Feldbæk 1982: 232 Denne gjaldt imidlertid bare religiøse forsamlinger. Sognepresten fikk ifølge forordningen i oppgave å kontrollere religiøs møtevirksomhet på lokalt plan for å forhindre spredning av uoffisiell religionsutøvelse. Loven ble blant annet brukt til å rettsforfølge haugianere.

1707 forbød opprør i Bergen. Det nye med ”strileforordningen” var at større ansamlinger av bønder på samme sted ble totalforbudt, uten at det var spesifisert hva disse forsamlingene hadde til hensikt. Myndighetene hadde vel lært hva slike samlinger kunne lede til. Hvor ofte denne forordningen ble tatt i bruk er vanskelig å si, men den ble i hvert fall benyttet av myndighetene da de førte sak mot Kristian Lofthus, hovedmannen bak Lofthusreisingen som skapte nye utfordringer for myndighetene på slutten 1780- tallet. Da Lofthuskommisjonen gav begrunnelsen for livsvarig fengsling av hovedmannen skrev den følgende:

”g) At han har opbudet eller samlet Almuen til det paa Lillesand d. 2. Oct. F. A. skeete Opløb, og under samme forledet dem til at motsætte sig om ikke directe den Kongelige Forordning af 5 Julii 1765, hvilken paa Tinget skal være bleven Almuen forelæst, saa dog Øvrighedens i Anledning af samme utstyrede(?) Foranstaltninger, samt at han ellers ved flere Leyligheder i Følge med Almuesmænd, hobeviis og ligesom under disses Vagt, har strejffet igiennem Landet.

h) At han har udstyret Sedler til adskillige Almuer og derved opbudet dem til at utreede Mænd, til at følge ham paa hans 3die til Kiøbenhavn i Værk havende Reyse, samt for disse bestemt Samlings-Stædet. Og da dette tilligemed det ovenanførte synes directe at løbe an imod Forordningen af 5te Julii 1765, der forbyder al Samling eller Sammenkaldelse af Almuen uden vedkommende Øvrigheds Befaling, vil vel Lofthus og herved have forbrudt sig til en af de i bemeldte Forordning for denne Forvirkelse dicterede Grader af Straf”.⁵⁸⁵

Georg Sverdrup forteller at kommisjonen mente at Lofthus var ”en mand som er farlig for den offentlige sikkerhet; derfor maa han uskadeliggjøres for al fremtid.” I tillegg var samtidens jurister skeptiske til om hans handlinger kunne begrunne fengsel for livstid.⁵⁸⁶ Med ”strileforordningen” hadde kommisjonen i hvert fall hjemmel i lovverket til å uskadeliggjøre bondelederen.⁵⁸⁷ Også her sees en rød tråd i regimets politikk, ved at erfaringene fra Strilekrigen førte til tiltak som var praktiske å benytte mot Lofthus.

Det jeg har forsøkt å vise her, er at de samme problemene som oppsto i forbindelse med Strilekrigen var aktuelle også senere på 1700-tallet, og kanskje så lenge Norge var i union med Danmark. Regimets legitimitet hos de norske bøndene måtte opprettholdes, og forsterkes i krisetider. Men siden dette var et udemokratisk og strengt hierarkisk samfunn som ikke tillot ulydighet, måtte ettergivenheten balanseres med repressive tiltak når undersåttene gikk for langt med sine klager.

⁵⁸⁵ Sverdrup 1917: 175 Mine uthevinger. Sverdrup siterer fra Lofthuskommisjonens rapport.

⁵⁸⁶ Sverdrup 1917: 173-174

⁵⁸⁷ Ifølge Halvdan Koht ble forordningen brukt mot ”bonde-upplau og bondestridsmenn” også etter 1814. Forordningen ble ikke fjernet før i 1842. (Koht 1975: 302)

7 Konklusjon: Hvordan håndtere improvisasjon i eneveldets teater?

Målet for denne oppgaven har vært å undersøke hvordan det dansk-norske eneveldet forholdt seg til en stor norsk allmue etter et oppløp hvor den lokale øvrigheten var blitt angrepet og hvor de normale maktforholdene var blitt snudd på hodet. Grunnen til at jeg oppfatter dette temaet som interessant nok til å skrive en masteroppgave om det, er at dette må ha vært et ganske sensitivt problem for regimet. Man forbinder gjerne et enevelde med uinnskrenket makt og autoritet, men et kort blikk på Strilekrigen og dens etterspill viser at bildet ikke er så enkelt. I denne oppgaven har jeg forsøkt å finne ut hvorfor.

Det er to spørsmål jeg har vært særlig opptatt av å utforske i oppgaven. Det første er hvilken rolle regimets ideologiske idealbilde av forholdet mellom kongen og allmuen spilte for dets håndtering av oppløpet. Det andre spørsmålet er hvordan den norske allmuen selv forholdt seg til denne ideologien, før, under og etter oppløpet. Begge spørsmålene dreier seg om i hvilken grad eneveldets ideologi har hatt en virkning på interaksjonen mellom øvrighet og allmue.

I kapittel 2 argumenterte jeg for at Norges provinsstatus og politisk underordnede stilling, den geografiske nærheten til rivalen Sverige, samt de norske bøndenes relativt sterke stilling i samfunnet gjorde at regimet måtte møte den norske allmuen på en spesiell måte. Dette var grunnlaget for utformingen av den kongeideologien regimet benyttet overfor den norske allmuen.

Antagelsen min har vært at eneveldets ideologi skapte rammer for hvordan øvrigheten og undersåttene forholdt seg til hverandre. Regimet hadde konstruert et bilde av en konge med en rekke egenskaper og personlighetstrekk som var ment å virke legitimitetsskapende. I kapittel 2 gjorde jeg rede for dette bildet, og viste at dets grunnleggende prinsipp var en abstrakt idé om kongen som en kjærlig men streng far for sine undersåtter. Jeg viste også at dette prinsippet hadde helt praktiske konsekvenser i institusjoner som allmuen enten hadde et direkte forhold til, eller i det minste hadde kjennskap til.

Dette bildet var forpliktende. Hvis regimet gjorde noe som stred imot det, sto det i fare for å tape legitimitet. Bøndene, på sin side, hadde gjennom ideologien en rekke fordeler og tillatte muligheter for kritikk av øvrigheten. Hvis bøndene sa eller gjorde noe som stred imot ideologien, var de imidlertid på farlig grunn. Da viste de at de ikke aksepterte spillereglene og risikerte derfor hard straff. Disse gjensidige forpliktelsene utgjorde rammen for interaksjonen mellom øvrighet og undersåtter, eller det James C. Scott kaller "the public transcript". I "the public transcript" er all uenighet og motstand undertrykt, slik at det skapes en illusjon om enighet og harmoni. Den latente eller åpent uttrykte trusselen om straff gjør at undersåttene blir tvunget til å oppføre seg slik øvrigheten ønsker.

Når vi går bak fasaden og ser hvordan kommisjonen og sentralmyndighetene diskuterte allmuen og hvordan den burde håndteres, er det tydelig at regimet var svært opptatt av å opprettholde idealbildet av kongen og bøndene i ”the public transcript”. Kommisjonen var villig til å overse eller bagatellisere allmuens deltagelse i oppløpet, så lenge de holdt seg til rollen som angrende, enfoldige og lojale bønder i fremtiden. Regimet behøvde bare å straffe noen få hovedmenn, som kunne illustrere hva som i teorien kunne skjedd med alle dem som deltok i oppløpet. Kommisjonen ønsket ikke å grave dypere enn dette av frykt for å skape mer uro. Dette gjenspeiles i kommisjonsrapporten, hvor mye plass er viet til å renske allmuen og fordømme den lille gruppen hovedmenn. Langt senere innrømmet også kommisjonæren Rømeling at kommisjonen ikke hadde gjennomført en like grundig undersøkelse som vanlig ved slike anledninger.⁵⁸⁸

Kommisjonen gikk dessuten svært langt i å bekrefte allmuens syn på situasjonen. Den innrømmet langt på vei at det *hadde* vært rot i innkrevningen, og at virkelig bare var kongen som kunne rydde opp. På denne måten forsterket kommisjonen de positive assosiasjonene allmuen angivelig hadde til kongen. Selve utnevningen av en kommisjon for å høre bøndenes klager var et ledd i legitimeringen av systemet. Bildet av den lydhøre kongen ble aktivisert for å vise allmuen at den alltid ville bli hørt i København. At regimet sendte et så imøtekommende signal like etter et oppløp er mindre oppsiktsvekkende enn det kanskje virker. Regimet ville vise allmuen at kongen sto over oppløpet og mistilliten mellom bønder og embetsmenn.

Strilekrigens etterspill ble regissert som et oppgjør mellom en nådig konge og en syndig, men angrende allmue. Høsttingene i 1765 ble utpekt som den store prøven på om allmuen fortjente at kommisjonen ga kongen en fordelaktig fortolkning av oppløpet. Bøndene oppførte seg bra ved denne anledningen, og de lovet også lydighet for de kommende generasjoner.

Det mest påfallende med dette oppgjøret er hvor konstruert det var. På den ene siden sto en konge som sannsynligvis var svært lite personlig involvert i saken. ”Kongen” tilga bøndene på et tidspunkt hvor han enten var død, eller var en tenåring som var helt fersk på tronen. Denne ”kongen” var på mange måter en ren illusjon, et bilde som personifiserte ett sett med egenskaper som allmuen kunne forholde seg til. Men illusjonen ga kommisjonen ekstra tyngde i sin kommunikasjon med allmuen, og kommisjonen selv mente at den hadde oppnådd fortrolighet hos allmuen ved hjelp av denne fremgangsmåten.

På den andre siden sto bøndene. Jeg mener at de var involvert i mye større grad enn kommisjonsrapporten og tidligere litteratur om Strilekrigen har hevdet. Da de sto foran

⁵⁸⁸ Pro memoria. Rømeling til Thott. 30.november 1767 (UBB MS.78)

kommisjonen hevdet bøndene selv at de var uskyldige og enfoldige. De sa at de angret på oppløpet, og forsikret at de aldri hadde ment å være ulydig mot kongen. Etter min mening undervurder man bøndene hvis man tror for hardt på dette. Bøndene fortalte en historie hvor de fremsto som uskyldige ofre som i ren desperasjon hadde dratt til Bergen. Jeg hevder ikke at hele oppløpet var planlagt eller at bøndene på forhånd hadde avtalt å ta ekstraskatten tilbake, men når muligheten først oppsto var det ikke vanskelig for dem å ta imot. At det store flertall av bøndene var oppriktig lei seg for det som skjedde med stiftamtmanden og fogden er usannsynlig. Hvorfor stoppet ingen dem som gjorde det? Hvorfor dro ikke bare alle hjem?

Det har imidlertid vært vanskelig å komme nærmere hva bøndene egentlig tenkte og mente om selve regimet. I kapittel 1 diskuterte jeg ulike syn på hvordan man skal tolke mangelen på radikale og revolusjonære krav i autoritære samfunn, og argumenterte for at kildene må leses kritisk, at man ikke automatisk kan stole på kildene i henseende til dette. Har denne holdningen ført til at jeg kan gjøre noen omvurdering av allmuens kongetroskap?

Ut fra diskusjonen i kapittel 1 virker det usannsynlig at bøndene hadde en hemmelig misnøye med kongen og det eneveldige systemet. Det går dermed ikke an å snakke om en ”hidden transcript” hvor bøndene var imot den offisielle ideologien. Jeg tror imidlertid at bøndene kan ha skjont at embetsmennene handlet etter ordre, og at de ikke stjal pengene deres slik de ble anklaget for å ha gjort. Men bøndene visste at det allikevel ikke ville ha noen hensikt å kritisere kongen og den offisielle politikken, siden dette bare ville slått hardt tilbake på dem. Fra tidligere erfaringer med supplikker og bondedelegasjoner visste de at det gikk an å kritisere lavere embetsmenn innenfor rimelighetens grenser. De benyttet seg derfor av denne klagemuligheten siden den var tilgjengelig for dem. Når de ikke kom noen vei med dette den 1. mars, gikk de til et mer drastisk skritt. Oppløpet den 18. april kan dermed tolkes som en protest mot at ordinære klageformer ikke virket.

John Ragnar Myking hevder at bøndene hadde vanskeligheter med å forstå at både embetsmenn og konge var en del av det samme apparatet, og at protestene derfor bare kunne gi kortvarige endringer, ikke systemskifte.⁵⁸⁹ Jeg er kommet til at denne tolkningen ikke nødvendigvis stemmer. Ser man på de mulige konsekvensene av å fremføre en kritikk av systemet, er det opplagt at dette ville vært svært farlig. Derfor ble all kritikk utelukkende rettet mot de lokale embetsmennene. Dette betyr imidlertid ikke at de ikke skjont hvem som egentlig hadde ansvar for hva embetsmennene gjorde.

⁵⁸⁹ Myking 1990: 273

Etter oppløpet understreket bøndene hele tiden sin kjærlighet og lojalitet til kongen, og det ble dermed lettere for alle parter å finne en slags løsning på situasjonen. Bøndene forsto hvor viktig det var å samarbeide med kommisjonen, som fremstilte seg som en direkte kanal til kongen. Da de sto foran kommisjonen gjaldt det å understreke kongetroskapen sterkt, siden det ble ansett som en formildende omstendighet. Allmuen forsikret også at den angret på oppløpet, og at den burde ha vist mer tillit til embetsmennene. Jeg mener imidlertid at de senere problemene mellom øvrighet og allmue i Nordhordland viser at denne angeren ikke nødvendigvis stakk så dypt. Bødenes referanser til Strilekrigen i senere konflikter viser at minnet om oppløpet ble videreført som noe positivt, som en vellykket protestaksjon. Hvis vi tenker oss at dette bare utgjør toppen av et isfjell, at allmuen snakket om oppløpet også utenfor øvrighetens rekkevidde, kan vi si at det eksisterte en ”hidden transcript” blant strilene. Ifølge Scott fører påtvinget lydighet ikke til at undersåttene aksepterer dominansen, det fører tvert imot til en reaksjon mot den.⁵⁹⁰ Når den direkte faren for straff blir mindre og overvåkingen av undersåttene svekkes, kommer reaksjonen frem.⁵⁹¹ Da kommisjonen var reist hjem og bøndene igjen sto overfor de lokale embetsmennene, kunne misnøyen og embetsmannsforakten igjen komme til uttrykk.

I kapittel 4 undersøkte jeg reaksjonene til den lokale øvrigheten, og hvilke tiltak disse utførte etter oppløpet. Hensikten med dette var å nyansere det bildet man får av oppløpet og strilene i kommisjonsrapporten. Regimet hadde flere stemmer bak fasaden, ”øvrigheten” var ikke enige om alt, og en konklusjon om regimets håndtering av oppløpet må ta hensyn til dette. Den lokale øvrigheten hadde ikke de samme langsiktige prioriteringene som de sentrale myndighetene nødvendigvis måtte ha. For dem var det viktigst å opprettholde respekten hos allmuen de møtte i sitt daglige arbeid. Og mange lokale øvrighetspersoner har nok følt seg fornærmet etter oppløpet, på vegne av seg selv og sin stand. Man får derfor et mer kritisk blikk på oppløpet og strilene hos Meyer enn i kildene kommisjonen har skrevet. Men samtidig viste jeg at andre motiver kan ha spilt inn på utformingen av Meyers brev, noe som gjør at heller ikke disse kan leses ukritisk. Det er uansett tydelig at flere personer blant den lokale øvrigheten ville ha straffet allmuen hardere hvis den hadde hatt ressurser og autoritet til det.

Peter Henningsen sammenligner eneveldet med et politisk og sosialt teater med klart definerte roller og et fastlagt manus. Manuset dikterte hvordan rollene skulle spilles og hvordan folk skulle forholde seg til hverandre. Alle sosiale forhold var formaliserte, og hver stand var tillagt bestemte sosiale og kulturelle egenskaper. Han skriver:

⁵⁹⁰ Scott 1990: 109

⁵⁹¹ Scott 1990: 110

”Det væsentlige er [...] ikke om personerne inden for en givet stand opførte sig, som de skulle ifølge ”det sociale manuskript” eller om de evt. agerede helt annerledes. Det væsentlige er, at de forventedes at opføre sig på en så bestemt og på forhånd givet måde, at man uden tøven kunne skelne den ene stand fra den anden[...]

Enevældets sociale system krævede en social og kulturell konformitet inden for de enkelte roller, som skulle overholdes. Enhver tvivl eller ethvert spørgsmålstegn, der sattes ved konformiteten, udgjorde en trussel imod stykkets etablerede handling og dermed teaterstykkets opførelse og konstante genopførelse. Det var en social struktur, der holdt de enkelte på plads, men det var også en struktur, der kunde endres, hvis aktørene ikke længere ville finde sig i deres roller. Det blev særlig tydelig i den sidste halvdel af 1700-tallet, hvor aktørene- særlig de rurale statister- begyndte at gøre oprør mod den rolle, de var blevet tildelt i enevældens politiske teater”.⁵⁹²

Jeg mener denne teatermetaforen har mye for seg, og kan kaste lys over aktørenes oppførelse både før, under og etter Strilekrigen. Det ble forventet at bøndene spilte en bestemt rolle, men også øvrigheten var bundet av et ”sosialt manuskript”. Klagemulighetene til bøndene er et godt eksempel på formalisert oppførelse, eller et manuskript for korrekt oppførelse. Hvis bøndene ønsket å klage, måtte de gjøre det som ydmyke, lydige og enfoldige supplikanter. Stiftamtmanden var også forventet å ta imot dem på en vennlig, men myndig måte. Men når bøndene opplevde at de ikke kom noen vei med dette den 1. mars, valgte de å heller improvisere. Den 18. april ble manuskriptet kastet til side, og bøndene snudde de sosiale og kulturelle rollene på hodet. Autoritetspersoner ble dratt rundt på gaten, skjelt ut og angrepet. Nå var det øvrigheten som var hjelpeløse og desperate og bøndene som hadde makt og kontroll. Kommisjonen ble sendt til Bergen for å sørge for at bøndene igjen spilte sin foreskrevne rolle i enevældets store teaterstykke.

I strilenes improvisasjon var det de selv som tok hovedrollen. Kommisjonen reduserte dem igjen til statister og sørget for at det var kongen som fremsto som den som hadde kontrollen. Men måten dette ble gjort på viser at bøndene egentlig spilte en større rolle. Frykten for å miste de norske bøndenes lojalitet gjorde at kongen måtte fremstå som mild og nådig, ikke streng og hevngjerrig. Dette sier en del om maktforholdene i det dansk-norske eneveldet. At regimet anså ren maktbruk og represjon som en lite klok løsning viser at det lå klare begrensninger for hvordan eneveldet kunne håndtere de norske bøndene.

Jeg vil hevde at bakgrunnen for regimets håndtering av Strilekrigen var et ønske om å bevare nordmennenes lojalitet og en frykt for å tape legitimitet. Midlene som ble brukt var en blanding av trusler om straff og løfter om tilgivelse, som ble uttrykt gjennom å henvise til kongen. Årsaken til dette var at kongen ble ansett som den sikreste veien til nordmennenes hjerte. Håndteringen av Strilekrigen kan derfor ikke forstås ordentlig uten å ta med ideologi i betraktningen. Jeg mener for øvrig at dette gjelder generelt for forholdet mellom regimet og de norske bøndene på 1700-tallet. Enevældets foretrukne strategi var å møte nordmennene ved hjelp av kongeideologien. Strategien

⁵⁹² Henningsen 2006: 363

var utformet av embetsmenn i sentralstyringsverket i København, men krevde også laverestående embetsmenns deltagelse. Hvis dette feilet og noe gikk galt med forholdet mellom øvrighet og allmue, som med Strilekrigen, Lofthusreisningen og andre oppløp, sendte regimet inn kommisjoner for å sørge for at virkeligheten stemte overens med idealet. Hva bøndene egentlig syntes om regimet er vanskelig å vite sikkert, men de ser ut til å ha godtatt kongeideologien, i den grad den kunne brukes til å fremme klager eller unnslippe straff.

8 Kilder og Litteratur:

Utrykte kilder

- *Det Bergenske Opløb i 1765. En Samling Aktsykker.* Universitetsbiblioteket i Bergen (UBB). Manuskripsamlingen. (MS 78)

Trykte kilder og litteratur

- Bagge, Sverre og Knut Mykland: *Norge i dansketiden. 1330-1814* Cappelens Akademisk Forlag. Oslo 1996
- Barstad, premierløytnant: ”Optegnelser fra Bergens Musæum. Det bergenske opløb 1765” i *Norsk Militært Tidsskrift*. 42. Bind. Utgitt av Kristiania Militære Samfund. Kristiania. 1879
- Berg, J. Chr.: ”Efterretninger om Opløbet i Bergen 1765 i Anledning af Extraskatten.” i *Saga: et Fjerdingsaars-Skrift*. Bind 3. Utg. av Johan Storm Munch. 1820
- Blum, Jerome: *The End of the Old Order in Rural Europe*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 1978
- Bregnsbo, Michael: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af kilder til Dansk Historie. 1997
- Burke, Peter: *The Fabrication of Louis XIV.* Yale University Press. New Haven 1992
- Dyrvik, Ståle: *Den lange fredstiden 1720-1784*. Bind 8 Norges Historie (red. Knut Mykland) Cappelens Akademisk Forlag Oslo. 1978
- Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648-1720*. Bind 3 Danmark- Norge: 1380-1814. Universitetsforlaget. Oslo 1998
- Dyrvik, Ståle: *Norsk historie 1625-1814*. Bind 3 Norsk historie. Samlaget. Oslo 1999
- Døssland, Atle: *Strilesoga. Nord- og midthordland gjennom tidene. Frå 1650 til 1800*. Band 3. Bergen 1998
- Enquist, Per Olov: *Livläkarens besök*. Norstedt. Stockholm 1999 (roman)

- Espelid; Knut: "Innledning" i *Korte Betragtninger om Handelen. Tilegnet det nyttige selskab*. Hildebrandt Meyer. Utgitt av Bergens Historiske Forening. Bergen 2001 (opprinnelig utgitt 1775)
- Feldbæk, Ole: *Tiden 1730-1814*. Danmarks historie. Bind 4. Gyldendal. København 1982
- Feldbæk, Ole: *Nærhed og adskillelse 1720-1814*. . Bind 3 Danmark- Norge: 1380-1814. Akademisk forlag. København 1998
- Feldbæk, Ole: "Kristian Lofthus i en helstatskontekst" i Berit Eide Johnsen og Gustav Sætra (red.): *Kristian Lofthus og hans tid. Artikler fra historisk sommerseminar*. Kristiansand 1998
- Fladby, Rolf: *Samfunn i vekst- under fremmed styre 1536-1660*. Bind 5. Handbok i Norges historie. (red. Knut Mykland) Universitetsforlaget. Bergen 1986
- Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge (red.): *Norsk historisk leksikon: næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk, m.m.: 1500-1850*. Oslo 1981 (2 utg.)
- Fogtman, Laurids: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge. III Deel. 1699-1730*. Kiøbenhavn 1793
- Foucault, Michel: "The Subject and Power", etterord i Herbert Dreyfus og Paul Rabinow: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. University of Chicago Press. Chicago 1982
- Hansen, Torleif: *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737*. Alma Mater forlag. Bergen 1993
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Bind 1. Auning: Landbohistorisk selskab 2006
- Horneman, Emma Elizabeth: "Det tumultuariske Optrin" *Bergen 1814- et norsk matopptrin sett i lys av ulike opprørsteorier*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen 1995
- Håland, Espen: *Enevelde av Guds nåde. Religion og kongeideologi under det unge dansk-norske eneveldet (1660-1699)* Hovedfagsoppgave i religionshistorie. Universitetet i Oslo 2002
- Imsen, Steinar: "Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700" i *Heimen. Lokallhistorisk Tidsskrift* 2- 1990
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2. Lydriketiden*. Historisk institutt. Universitetet i Trondheim 1994
- Imsen, Steinar og Harald Winge: *Norsk Historisk Leksikon. Kultur og samfunn. Ca. 1500-1800*. (2. utgave Oslo) 1999

- Jespersen, Leon (ed.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense University Press. Odense 2000
- Johannesson, Kurt: "The Portrait of the Prince as a Rhetorical Genre" i Allan Ellenius(ed.): *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Oxford University Press. New York 1998
- Jørgensen, Harald: "Det oldenborgske monarkis centraladministration og den locale forvaltning I Danmark omkring 1750" i Yrjö Blomstedt (et. al.) *Administrasjon i Norden på 1700-tallet*. Universitetsforlaget. Oslo 1985
- Kjeldstadli, Knut: "History as science" i William Hubbard e.a. (eds.): *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*" Scandinavian University Press. Oslo 1995
- Koht, Halvdan: *Norsk bondereising*. Pax forlag. Oslo 1975
- Koht, Halvdan: "Fyrebuing til norsk politikk" i *Historiske afhandlinger tilegnet Professor Dr. J.E.Sars paa hans syttiende fødselsdag den ellefte oktober 1905 af venner og disciple*. Kristiania 1905
- Ladurie, Emmanuel Le Roy: *Carnival in Romans. A people's uprising at Romans 1579-1580*, Penguin Books. Harmondsworth 1981
- Lennersand, Marie: *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absolute staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca. 1680-1730*. Studia Historica Upsaliensia 190. Uppsala 1999
- *Lex Regia* (Kongeloven), 14. november 1665. Trykt 1709 (sted ikke angitt)
- Linde, Martin: *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiske kriget*. Studia Historica Upsaliensia 194. Uppsala 2000
- Machiavelli, Niccolo: *The Prince* Dover Publications. New York 1992
- Myking, Jon Ragnar: *Fana Bygdebok 2. Bønder nær byen 1665-1870*. Utgitt av Fana bygdeboknemnd. Bergen 1990
- Nagel, Anne-Hilde: "Styringsapparatet i Norge på 1700-tallet" i Yrjö Blomstedt (et. al.) *Administrasjon i Norden på 1700-tallet*. Universitetsforlaget. Oslo 1985
- Nagel, Anne-Hilde: "Enhver som frygter Gud skal ære Kongen. Kirkens oppgaver under eneveldet" i Geir Atle Ersland, Edgar Hovland og Ståle Dyrvik, (red.) *Festskrift til Historisk institutts 40-års jubileum 1997* Historisk Institutt, Universitetet i Bergen 1997
- Nielsen, Yngvar: *Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden. En historisk-topografisk Skildring*. Christiania 1877
- Njåstad, Magne: "Resistance in the name of the law" i Katajala, Kimmo (ed.): *Northern revolts. Medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries*. Bind 8. Studia Fennica Historia. Helsinki 2004

- Olafsen, O.: ”Ekstraskatten i 1764 og Opløbene i Bergen. Stemningen i Hardanger” i *Hardanger. Tidsskrift*. Utgitt av Hardanger Historielag 1915
- Opsahl, Eirik: ””Norge[...] thette rige som vort federne rige og land” Norsk identitet i lydriketida (1537-1660)?” i *Historisk Tidsskrift, Bind 81, s.99-118*. Universitetsforlaget. Oslo 2002
- Rian, Øystein: ”Bondemotstand i Norge- linjer og utviklingstrekk. Norsk perspektiv på helstaten” i Berit Eide Johnsen og Gustav Sætra (red.): *Kristian Lofthus og hans tid. Artikler fra historisk sommerseminar*. Kristiansand 1998
- Rian, Øystein: *Embetsstanden i dansketida*. Samlaget. Oslo 2003(a)
- Rian, Øystein: *Maktens historie i dansketiden*. Makt- og demokratiutredningen 1998-2003. Rapportserien Nr. 68 2003(b)
- Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Universitetsforlaget. Oslo 1990
- Sandnes, Jørn: ”Bondeopposisjon i Norden ved utgangen av middelalderen og i tidlig nytid” i Kåre Tønneson(ed.): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*. Oslo 1994
- Sandvik, Gudmund: ”Dømande kommisjonar i Norge. Ein Rettshistorisk studie” Nr.1 Institutt for Privatretts Stensilserie Oslo 1974
- Sandvik, Gudmund: *Det gamle veldet. Norske finansar 1760-79*. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1975
- Schmidt, Julius August v.: *Forordninger, aabne Breve, Placater m.m. for Kongeriket Norge i Tidsrummet fra 1648-1813. 1ste Bind 1648-1770*. Christiania 1851
- Schou, Jacob Henric: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, etc. IV Deel. Anden utgave*. Kiøbenhavn 1795
- Scott, James C.: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press. New Haven 1985
- Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance: hidden transcripts*. Yale University Press. New Haven 1990
- Segelvik, Håvard: *Stiftamtmann Ulrik Frederik de Cicignons embetsgjerning i Bergen på 1750-tallet*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen 1999
- Seip, Jens Arup: *Utsikt over Norges historie*. 3. utgave. Gyldendal norsk forlag. Trondheim 2002

- Sennefelt, Karin: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Gidlunds Förlag. Hedemora 2001
- Stampe, Henrik: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General=Procureur=Embedet vedkommende*. København 3 del (1795), 4 del (1796) og 5 del (1797)
- Supphellen, Steinar: ”Supplikken som institusjon i norsk historie” i *(Norske) Historisk Tidsskrift*, 57, Oslo 1978
- Sverdrup, Georg: ”Strilekrigen. Bondeopløpet i Bergen 1765” i *Bergen Historiske Forenings Skrifter* 1921
- Sætra, Gustav: ”Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?” i *Historisk Tidsskrift* 3. 1998
- Tamm, Ditlev, m.fl. ”The law and the judicial system” i Sogner, Sølvi & Eva Österberg (eds.): *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts*. Universitetsforlaget. Oslo 2000
- Wessel-Berg, Fr. Aug.: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-breve for Norge i tidsrummet 1660-1813*. Christiania 1842
- Österberg, Eva: ”Folkelig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600- talens Sverige” i *Scandia. Tidsskrift för historisk forskning*. Band 58 Årgang 1992